

MIESIĘCZNIK
POŁOCKI.

Т о м I.
Р о к 1818.

*«Вестник Полоцкого государственного университета»
продолжает традиции первого в Беларуси литературно-
научного журнала «Месячник Полоцкий».*

ВЕСНІК ПОЛАЦКАГА ДЗЯРЖАУНАГА УНІВЕРСІТЭТА
Серыя А. Гуманітарныя навукі

У серыі А навукова-тэарэтычнага часопіса друкуюцца артыкулы, якія прайшлі рэцэнзаванне і змяшчаюць новыя навуковыя вынікі ў галіне гісторыі, літаратуразнаўства і мовазнаўства.

ВЕСТНИК ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия А. Гуманитарные науки

В серии А научно-теоретического журнала публикуются статьи, прошедшие рецензирование, содержащие новые научные результаты в области истории, литературоведения и языкознания.

HERALD OF POLOTSK STATE UNIVERSITY
Series A. Humanity sciences

Series A includes reviewed articles which contain novelty in research and its results in history, literary studies and linguistics.

Журнал входит в Российский индекс научного цитирования.

Адрес редакции:
Полоцкий государственный университет, ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, 211440, Беларусь
тел. + 375 (214) 53 34 58, e-mail: vestnik@psu.by

Отв. за выпуск: *Д.А. Кондаков, А.И. Корсак.*
Редактор *И.Н. Чапкевич.*

Подписано к печати 31.07.2019. Бумага офсетная 70 г/м². Формат 60×84¹/₈. Ризография.
Усл. печ. л. 15,34. Уч.-изд. л. 18,50. Тираж 100 экз. Заказ 738.

УДК 94(476).001.5

КРИМИНАЛ І МАХЛЯРСТВА Ў ГАНДЛЁВЫХ АДНОСІНАХ ПАМІЖ ПОЛАЦКАМ І ГАНЗЕЙСКИМ САЮЗАМ У XIII – ПАЧАТКУ XVI стст.

*д-р гіст. навук У.А. ЛОБАЧ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

У артыкуле разглядаюцца розныя спосабы махлярства, а таксама крымінальныя злачынствы ў сферы міжнароднага гандлю паміж Полацкам і гарадамі Ганзейскага саюзу. На працягу ўсёй гісторыі гандлёвых узаемаадносін найбольш характэрнымі злачынствамі з’яўляліся рабаванне, крадзеж, маніпуляцыі з шалямі, ухіленне ад вяртання грашовых пазык і таварных крэдытаў, фальсіфікацыя тавараў і нелегальны гандаль, а таксама падробка грошай.

Ключавыя словы: Полацк, Ганзейскі саюз, гандаль, крымінал, махлярства, тавар, грошы.

Уводзіны. Міжнародны гандаль у басэйне Заходняй Дзвіны пачаў актыўна развівацца яшчэ ў X – XI стст., калі рака стала вельмі важным адгалінаваннем “шляху з вараг у грэкі”, які звязваў Паўночную Еўропу з Візантыяй. Экспансія нямецкіх рыцараў і заснаванне Рыгі на вусці Дзвіны ў пачатку XIII ст. істотным чынам змяніла канфігурацыю гандлёвых адносін і іх інтэнсіўнасць. Галоўным гандлёвым партнёрам “рускіх” гарадоў у рэгіёне – Полацка, Віцебска, Смаленска – становіцца Ганза (буйны эканамічны і палітычны саюз гарадоў Паўночна-Заходняй Еўропы), дзе прыярытэтнае значэнне ў басейне Заходняй Дзвіны атрымала Рыга. Розныя аспекты міжнароднага гандлю знайшлі сваё адлюстраванне ў шматлікіх дамовах, заключаных паміж Полацкам і Рыгай. У той жа час, развіццю гандлёвых аперацый спадарожнічалі разнастайныя спосабы махлярства, а таксама крымінальныя злачынствы ў галіне абароту тавараў і фінансаў, пра што сведчаць пісьмовыя крыніцы XIII – XVI стст.

Асноўная частка. Пытанне ролі і значэння Полацка ў ганзейскім гандлі прыцягнула ўвагу даследчыкаў яшчэ ў XIX стагоддзі. Вялікае значэнне для асветлення разнастайных аспектаў гандлёвых узаемадачынненняў паміж Ганзай і ўсходнеславянскімі гарадамі (Ноўгарадам, Полацкам, Псковам) мелі крыніцазнаўчыя пошукі Карла-Эдуарда Нап’ерскага, які адшукаў у архівах Рыгі абшырны корпус актаў (дамоў, граматаў, лістоў), датычных эканамічных стасункаў у рэгіёне Паўночна-Усходняй Балтыі [1; 2]. На падставе выяўленых дакументаў Іван Ціхаміраў публікуе (1877) першае, адносна невялікае і агляднае па характары, даследаванне гандлёвых сувязяў паміж Полацкам і Лівоніяй у XIV ст. [3]. Куды больш грунтоўны характар мела праца Германа Гільдэбрандта, прысвечаная дзейнасці ганзейскай гандлёвай канторы ў Полацку, дзе значная ўвага надавалася і разнастайным махінацыям, як з боку нямецкіх, так і полацкіх купцоў [4]. Сцісла, але змястоўна характарызуе спецыфіку гандлю паміж палачанамі і немцамі Васіль Данілевіч (1896), пазначыўшы адной з галоўных праблем узаемны гвалт і рабункі, што мелі месца ў XIII – XIV ст. [5, с. 215 – 227]. Розныя аспекты развіцця гандлёвых адносін паміж Ганзай і славянскімі землямі разглядаў у сваім фундаментальным даследаванні “Нарыс гісторыі рускага гандлю” (1923) Іосіф Кулішэр, які прысвяціў асобны раздзел Полацку, Віцебску і Смаленску [6, с. 113–132].

Значны ўнёсак у распрацоўку пазначанай праблематыкі быў зроблены Г.Л. Харашкевіч, намаганямі якой у 1977 – 1989 гг. свет убачыла 6-томнае выданне полацкіх граматаў XIII – XVI стст., а таксама шэраг навуковых артыкулаў, прысвечаных гандлёвай гісторыі Полацка [7; 8]. На спецыфічную тэму – фальшаванне палачанамі лівонскіх шылінгаў – звярнуў увагу вядомы беларускі нумізмат В.Н. Рабцэвіч [9, с. 95–96; 10, с. 115]. Гэтая ж праблема была закранута ў публікацыях Д.У. Дука [11], І. Колабавай [12], а таксама Д. Гулецкага [13]. У сучаснай беларускай гістарыяграфіі гандлёвыя сувязі паміж Полацкам і Ганзай даследуе Д.В. Жарын [14; 15; 16]. Разам з тым, аналіз навуковых прац, якія тым ці іншым чынам закранаюць эканамічнае і прававое ўзаемадзеянне Полацка і Ганзейскага саюза, паказвае, што праблема крымінальных аспектаў і махлярства ў сістэме міжнароднага гандлю ўзгадвалася спарадычна і сістэмна не разглядалася, што абумовіла актуальнасць асобнага даследавання ў дадзеным накірунку.

Гандаль у розных відах і формах яго практычнай рэалізацыі з’яўляецца найважнейшай сферай гаспадарчай дзейнасці любога грамадства на ўсіх этапах гістарычнага развіцця. Кажучы пра міжнародны сяроднявечны гандаль Еўропы, варта адзначыць, што яго прагматыка мела не толькі эканамічнае вымярэнне, але ў значнай ступені прадукавала важкі культурны эфект: ад ментальнага пашырэння і ўзбагачэння карціны свету гандлёвых партнёраў да ўзаемаўплываў у вобласці культуры, мовы, права, моды, гастронаміі і розных побытавых практык. Зваротным бокам гандлю, накіраваным на куплю / продаж або абмен таварамі і атрыманне матэрыяльнай выгады пры гэтым, з’яўляецца сістэма махлярскіх прыёмаў і дзеянняў, якія маюць мэтай максімальны прыбытак, атрыманы ў выніку свядомага парушэння актуальнага прававога поля і існых у дадзены гістарычны перыяд норм гандлёвай этыкі. Несумнеўным з’яўляецца

і той факт, што гісторыя развіцця гандлёвых адносін – гэта, адначасова, і гісторыя ўдасканалення незаконных спосабаў атрымання прыбытку ў сферы гандлю: ад брутальнага рабавання, часта спалучанага з забойствам і фізічным гвалтам, да мудрагелістай падробкі грашовых сродкаў. Дадзены тэзіс знаходзіць сваё пацверджанне пры аналізе гістарычных крыніц, якія адлюстроўваюць развіццё міжнародных гандлёвых адносін у басейне Заходняй Дзвіны ў перыяд XIII – перш. пал. XVI ст.

Практычна ўсе дамовы, заключаныя ў азначаны перыяд паміж флагманам ганзейскага гандлю ў рэгіёне – Рыгай і ўсходнеславянскімі гарадамі Полацкам, Віцебскам і Смаленскам, утрымліваюць шматлікія артыкулы, што прадпісвалі пакаранне за розныя спосабы нядобрасумленнага гандлю і злачынствы ў дадзенай сферы. Паколькі ўсе нормы, законы і ўсталяванні маюць сэнс і актуальнасць толькі на фоне іх парушэння, несумнеўна, што махлярства рознага роду з’яўлялася сталай праблемай у гандлёвых статунках паміж ганзейскімі і славянскімі купцамі. Пра гэта сведчаць і шматлікія ўзаемныя скаргі контрагентаў, якія захаваліся ў гарадскіх архівах Рыгі [1; 17; 18].

Заходняя Дзвіна (Даўгава) актыўна функцыянавала ў якасці гандлёвай магістралі яшчэ ў X – XI стст., уяўляючы сабою важнае адгалінаванне “шляху з вараг у грэкі”, што злучаў Паўночную Еўропу і Візантыю. У наступныя стагоддзі значэнне воднай артэрыі ў гандлі паміж Заходняй Еўропай і славянскім светам паступальна ўзрастае, пра што сведчаць велізарныя аб’ёмы таваразвароту, адлюстраваныя ў гістарычных крыніцах, а таксама вялікая колькасць гандлёвых дамоў, заключаных паміж ганзейскімі гарадамі і Полацкам, Віцебскам, Смаленскам – з другога боку. Шырокі корпус дакументальных сведчанняў пра міжнародны гандаль у басейне Заходняй Дзвіны дае выразнае ўяўленне пра характар махлярства ў гэтак прыбытковым бізнэсе і тыповыя злачынствы, якія спадарожнічалі гандлёвым аперацыям.

Міжнародны еўрапейскі гандаль эпохі ранняга сярэднявечча ўяўляў сабой прыбытковы, але скарыне рызыкаўны занятак, калі тагачасны купец адначасова з’яўляўся воінам. У карціне свету еўрапейцаў IX – XI стст. вобраз гандляра з мячом у руках найбольш ярка ўвасобілі варагі (вікінгі), што актыўна спалучалі гандаль і абмен з узброеным гвалтам і рабаўніцтвам у адносінах да мясцовага насельніцтва. Вельмі трапна ахарактарызаваў спецыфіку раннесярэднявечнага гандлю А.Я. Гурэвіч: “Купец ранняга перыяду – персанаж, які радыкальна адрозніваўся ад купца развітага і позняга сярэднявечча. У гэтым сэнсе паказальныя тыя гандлёвыя людзі, што дзейнічалі ў Паўночнай Еўропе ў эпоху вікінгаў. Вікінг – ваяр, захопнік, рабаўнік, адважны мараход і каланізатар. Ад нападаў скандынаўскіх вікінгаў пакутавалі жыхары Францыі, Англіі, Старажытнай Русі і Міжземнамор’я. <...> Сярод шматлікіх знаходак эпохі вікінгаў археолагамі знойдзены нароўні са зброяй шалі з гірамі, якімі карысталіся скандынаўскія мараплаўцы. Далёка не ўсе шматлікія скаргі срэбных і залатых манет, выяўленыя на Поўначы, склаліся ў выніку рабаванняў – частка грошай была атрыманая падчас мірнага гандлёвага абмену. Але, як вынікае з ісландскіх саг, гандлёвая паездка скандынава нярэдка завяршалася яго нападам на мясцовых жыхароў, і тое, чаго ён не мог вымяняць, ён адымаў у іх сілай. Гандаль і рабаўніцтва ішлі поруч” [19, с. 98].

Пачатковы этап станаўлення гандлёвых сувязяў паміж ганзейскімі гарадамі і Полацкам (Віцебскам, Смаленскам) меў палітычным кантэкстам узброеныя канфлікты паміж Ордэнам мечаносцаў (Рыга) і Полацкім княствам, у выніку якіх палачане згубілі кантроль над Ніжнім Падзвіннем. Гандлёвае пагадненне паміж Рыгай і Смаленскам (Полацкам, Віцебскам) у 1229 г., вядомае як “Смаленская гандлёвая праўда”, было пагадненнем паміж учорашнімі ворагамі – тэкст дамовы выдатна адлюстроўвае атмасферу гвалту, уласціваю тагачаснаму гандлю. Паказальна, што прэамбула і першыя артыкулы дамовы прысвечаны не ўнармаванню ўласна гандлю, а праявам фізічнага гвалту ў адносінах да асобы (забойства, прычыненне ран, катаванні, згвалтаванні) і спосабам пакарання за іх. Там утрымліваецца паказальная фармулёўка: “Бог того не дай, оже **разбои** (тут і далей вылучана мной – У.Л.) по грехомь пригодиться межси Немци и межси Руси, что за что платити, абы мир не разрушон, абы Русину и Немичу любо было” [20, с. 58]. Пра тое, што ўзгаданы “разбой” быў неад’емна звязаны з фізічным гвалтам, гаворыць 2-я рэдакцыя дамовы: “Того Бог не дай, аж бы промъжю нами бой был, а любо **человека оубиють до смерти, како человека то оплатити, аж бы мир не ръздрушениъ былъ**” [20, с. 58]. Звяртае на сябе ўвагу і 10 артыкул, які паказвае, што тагачасныя канфліктныя ці спрэчныя сітуацыі паміж купцамі часта вырашаліся не шляхам перамоў, але з дапамогай зброі. “Русину не звати Латинана на поле бится у Руской земли; а Латинину не звати Русина на поле бится у Ризе и на Готском березе”; “Или Немечьскый гость иметься бити межю собою мечи в Руси, или сулицами, князю то не надобе, никакому Русину, ать правяться сами по своему суду. Та же правда буди Руси в Ризе...” [20, с. 61].

Гвалт і рабаўніцтва, звязаныя з забойствам купца, фіксуюцца ў гістарычных крыніцах даволі рэдка, бо былі выпадкам, хутчэй, экстраардынарным. Тым не менш, “у 1227 г. лівонскія ландсгеры выдалі распадзённе аб пераносе кірмашоў з Русі ў Лівонію, пры гэтым выклікана гэтае распадзённе было тым, што пры праездзе купцоў па Дзвіне на іх нападзілі рускія, забівалі, рабавалі тавары і наогул чынілі розны гвалт” [5, с. 222]. У сваю чаргу, у 1286 г. “Витьбляне жялобилися на Рижяны... и рекли такъ предъ княземъ Бряньскимъ: выехали восем мужъ изъ Ригы и убили чловека, и узали десять бърковъсковъ¹ воску...” [2, с. 18].

¹ Беркавец – адзінка меры, роўная 10 пудам – каля 164 кг.

Каля 1448 г. палачане патрабавалі ад рыжскіх улад пакарання дынабургскага (невгінскага) комтура за забойства “*полочанина, доброго местича на имя Грица*”, патрабуючы, каб магістр Лівонскага ордэна “*того оубийцу держалъ твердо..., аж бы промежю нами большого смутку не было*” [17, с. 170].

Рабаўніцтва купцоў, часта з выкарыстаннем фізічнага гвалту, было куды больш распаўсюджаным злачынствам у сферы гандлёвых адносін Ганзы і Полацка, Віцебска, Смаленска ў XIII – першай палове XVI стст. Практыкавалі злачынны спосаб узбагачэння як “немцы”, так і “рускія”, як шараговыя месцічы ці купцы, так і прадстаўнікі сацыяльнай эліты – князі, магістры, комтуры. Напрыклад, у 1270-х гадах нямецкія гандляры звярнуліся са шматлікімі скаргамі да віцебскага князя Канстанціна Міхайлавіча, дзе асабліва акцэнтаваліся непрыхаваныя рабункі ганзейскіх купцоў па загадзе ўласна князя альбо на пад-уладнай яму тэрыторыі. “*И потомъ ты дѣтские свои пославъ на его (Фредрика – У. Л.) подворие, и велель еси товаръ его розграбити, на 4 капи воску. И ныне мы сами тебе молимъ, абы ты тыи товаръ отдалъ, княжо*”; “*Как-то было нашей братии поехать из Витобеска у Смоленск, тогда Литва изымали их на пути, у твоём городе, княжо, вязали их, и мучили, и товар отымали в них. А у твоёи волости ся то дгьяло. Товара взяли ту на 70 гривенъ серебра...*” [2, с. 27].

Неаднаразова на рабаўніцтва сваіх купцоў на землях Лівоніі скардзіліся і палачане. Ініцыятарамі злачыннага промыслу мог выступаць сам магістр Лівонскага ордэна, альбо комтуры Дынабурга (Невгані). У 1446 г. полацкі намеснік пісаў рыжскім ратманам: “*Купцы князя великого полочане били нам челом, а поведаютъ, што князь ваш мейстеръ полочаном у Рызе торговати не дал, а еще и товар у них пограбил и суды отымал., што неши пришли к Полоцку*”; “*А также у Невгини у полочан товар трясутъ а грабятъ...*” [17, с. 160]. Шматлікімі былі выпадкі рабаўніцтва полацкіх купцоў і ўласна ў Рызе. Каля 1444 г. полацкі намеснік Іван Гойцавіч наракае рыжскаму магістрату: “*Ино слышим от людей, што есте пограбили правых людей полочан, тым не хотите вернуть их товару*” [17, с. 149]. Але пры гэтым, у грамаце агучваецца кампенсацийны прынцып вырашэння падобнага канфлікту (*вока за вока*), калі страты, нанесеныя палачанам у Рызе, мусілі вярнуць нямецкія купцы з полацкай ганзейскай канторы. “*Ино коли починаете грабити правых людей, ино мы тѣж... державъ ваших купцев и мы велим за свое побрати, тогда будем на обѣ сторонѣ смотрити права*” [17, с. 149]. Прынцып карпаратыўнай (калектыўнай адказнасці) пастаянна ўзгадваецца ў граматах канца XIV–XV стагоддзя як фактар, які меў абмежаваць рабункі і махлярства з абодвух бакоў і, як сведчаць гістарычныя крыніцы, актыўна выкарыстоўваўся на практыцы. Як адзначае Г. Гільдэбранд, “амаль ва ўсіх дамовах паміж Рыгай і Полацкам ёсць вядомая пастанова, што ў выпадку спрэчак паміж рускімі і немцамі абодва бакі не павінны прыцягваць да суда недатычных да справы асобаў. Але менавіта гэтая пастанова часцей за ўсё парушалася. Калі здаралася, што немец ад’езджаў, не заплаціўшы сваіх пазык рускім, то рускія спаганялі пазыку з першага сустрэчнага ягонага земляка. Калі ў Рызе рускі меў страты, то ў Полацку з немцаў патрабавалі кампенсаций за гэтыя страты. <...> Адночы ў Лівоніі ў нейкага рускага адабралі пару коней: полацкая кантора павінна была заплаціць за адабранае. “За гэта прыйдзеца адказваць альбо мне, альбо некаму іншаму”, – піша эльтэрман у Рыгу” [4, с. 64].

Зразумела, што падобны, рабаўніцкі па сутнасці, метады кампенсаций страт, панесеных ў Полацкай зямлі, практыкавалі і нямецкія гандляры ў Рызе. Пры гэтым, значнасць падобных канфліктаў была нагэтулькі маштабнай, што разглядаліся яны на вышэйшым дзяржаўным узроўні – вялікімі князямі літоўскімі. Яшчэ ў 1397 г. Вітаўт паведамляе рыжскаму магістрату ў грамаце: “*И если ваши купцы задержаны в Полоцке, в городе, то спросите у своего магистра, почему он напал на полочан... И мы сообщили вам, что если полочанам в скором времени не будет возмещен ущерб, то может случиться, что эти самые ваш купец и их товары никогда не вернуться*” [17, с. 71]. У 1461 г. у справе рабаўніцтва тавараў полацкага купца разбіраецца вялікі князь літоўскі Казімір: “*Ратманомъ ризским. Жаловалъ намъ полочанинъ Иевко на Якубця Кгинивловича, пограбилъ деи его невинно, взялъ оу него солью, грошми, всего на пятнадцать рублевъ за Балагура, а тот Балагуръ живъ есть оу нашои земли*” [17, с. 205].

Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што шматлікія скаргі палачан на рабункі з боку немцаў утрымліваюць не толькі пералік панесеных матэрыяльных страт, але і акцэнтаваныя ўказанні на “соромоты” – знявагі і абразы, учыненыя гандлёвымі партнёрамі. У чым менавіта заключаліся маральныя страты палачан паказвае грамата полацкага намесніка ў Рыгу (каля 1484 г), дзе той паведамляе, што “*жаловал нам полочанин наш Санко Маркович на вашего рижанина на Радивона на Ламаря, што ж силно отнял у него ласт попелу и самого збил и бороду вырвал*” [18, с. 66]. Пра тое, што шкода нанесеная барадзе полацкага купца была далёка не адзінкавым выпадкам, сведчыць грамата ваяводы полацкага Алехны Судзімонтавіча ў Рыгу у 1466 г.: “*Ино вси ся жадуютъ на ваших о своих великих шкодахъ и соромоте и боювъ невымовныхъ и бородъ рѣзанья*” [18, с. 16]. Барада як аб’ект гвалту з боку немцаў у дадзенай сітуацыі фігуруе зусім не выпадкова, бо менавіта ў культуры ўсходніх славян яна мела надзвычай важнае сімвалічнае значэнне – выступала як атрыбут Бога (і ў сваю чаргу, як знак далучанасці чалавека да боскай волі і спагядлівасці), маркёр мужчынскасці, сімвал плоднасці і багацця, а таксама выконвала функцыі апатрапея – ахоўвала свайго гаспадара ад магчымых бедстваў. У Кіеўскай Русі вырыванне ці гвалтоўнае абразанне барады трактавалася законам як адно з самых цяжкіх зняваг мужчыны і каралася вялікім штрафам у 12

грывен срэбра (у такую ж суму ацэньвалася забойства княжацкага старасты) [21, с. 81, 83]. У той жа час, “у адрозненне ад праваслаўнага ўсходу Еўропы звычай насіць бараду значна менш быў распаўсюджаны на каталіцкім Захадзе” [22, с. 41]. Такім чынам, адразанне і вырванне барод у полацкіх купцоў ва ўладаннях Лівонскага ордэна ці ў Рызе не былі выпадковымі хуліганскімі дзеяннямі, але з’яўляліся свядомымі актамі грубай знявагі прадстаўнікоў іншай культурнай традыцыі. У сваю чаргу, падобны акт дыскрэдытацыі асобы паказвае на этнакультурную падаплёку шматлікіх гандлёвых канфліктаў паміж нямецкімі і полацкімі купцамі, калі маральна-этычныя ўсталяванні, прынятыя ў “сваёй” супольнасці, з’яўляюцца нерэlevantнымі ў адносінах да “чужынцаў”.

Зразумела, што негатыўнае ўспрыняцце, недавер і падазронасць у ганзейскіх і полацкіх купцоў былі ўзаемнымі, чаму спрыялі перманентныя ваенныя канфлікты паміж Лівонскім ордэнам і Вялікім Княствам Літоўскім і Полацкам у прыватнасці. “На працягу ўсяго XIV стагоддзя крыжакі неаднаразова імкнуліся захапіць горад і землі, якія яму належалі. Рыцары Лівонскага ордэна хадзілі на палачан паходамі ў 1324 (двойчы), 1325, 1333, 1334, 1343, 1366, 1374, 1375, 1377, 1382 і 1386 годзе” [23, с. 123]. На заканадаўчым узроўні дэкларавалася, што ў выпадку ваеннага канфлікту паміж Тэўтонскім (Лівонскім) ордэнам і Вялікім Княствам Літоўскім, купцы з абодвух бакоў захоўвалі права вольнага перамяшчэння і гарантыю недатыкальнасці сваіх тавараў, як тое было пазначана ў Капыскай гандлёвай дамоў 1406 г.: “Далее если же какая-нибудь обида, вражда или ссора возникнет между нами и почтенным господином Конрадом фон Фитингофе, магистром Тевтонского ордена в Ливонии, нашими наследниками, землями или подданными с обеих сторон, купцы должны оставлять незамешанными в это, и купцы с обеих сторон должны быть уверены в своей жизни и имуществе, и война не должна касаться их...” [17, с. 106]. Але ў рэальным жыцці ментальна адмежаваць вобраз нямецкага купца ад вобраза ворага для палачаніна было практычна немагчыма. “Калі ўзнікала варажнеча ў Ліфляндцыі, мірныя дамовы забываліся і ў нямецкіх купцах бачылі суайчыннікаў і саюзнікаў ордэна, з якім даводзілася ваяваць. На нямецкім купецтве помсціліся за ўдары, якія наносіў ордэн” [4, с. 65]. Ва ўмовах вайны, нягледзячы на існыя дамовы і пагадненні, становішча купца на варожай тэрыторыі (немца – у Полацку, рускага – у Лівоніі) становілася хісткім і абсалютна няпэўным. Невыпадкова, што “ўсякія, нават неабгрунтаваныя, чуткі пра вайну наводзілі на купцоў панічны жах. <...> Натуральна, як толькі становішча становілася пагрозлівым, Рыга імкнулася папярэдзіць нямецкіх купцоў, каб яны спышаліся збываць свае тавары і непрыкметна ад’язджалі з Полацка. <...> Не заўсёды, аднак, перасцярогі дапамагалі. Рускія паспявалі нападаць на кантору і забіралі тавары. Палонныя немцы служылі закладнікамі бяспекі рускіх, што апынуліся, магчыма, у рыжскім палоне. Захопленыя тавары служылі ўзнагародай за страты, што нанесла вайна рускім гандлярам” [4, с. 65–66].

Крадзёж як від крымінальнага злачынства, які суправаджае ўсю гісторыю гандлю, не з’яўляўся выключэннем і для гандлёвых адносін у басейне Заходняй Дзвіны XIII – пач. XVI стст. Смаленская гандлёвая праўда 1229 г. прадугледжвала самасуд над злодзеям, які быў злоўлены на месцы злачынства. “*Аще Русин или Немчичь, имеет татя у своего товара, в томь его воля [что хочеть учинити]*” [20, с. 68]. Але з XIV ст. права юрысдыкцыі, незалежна ад месца і віда здзейсненага злачынства, перадавалася “роднаму гораду” злачынцы: палачан мусілі судзіць у Полацку, рыжан – у Рызе паводле мясцовага заканадаўства. Так, у 1481 г. полацкі намеснік нагадвае рыжскім уладам пра неабходнасць выдаць палачан, злоўленых на крадзяжы срэбра ў Рызе: “*Ваша милость писали до нас, што ж наших полочан держите в себе в поиманы в татьбе в серебро, а до нас не шлете. А сами... о том добро ведаете, што ж вам рижаном наших полочан... в Рызе не сажати, слати вам до нас, и мы их, досмотревши исправа, скараем подлуг их заслуги. А нам, полочаном, вашого рижанина, в чом коли проступит, в которой татьбе в Полоцку, нам его не казнити, слати нам его к вам и с тою татьбою, ино вам его казнити по своему праву*” [18, с. 96].

Махлярства ў сферы гандлю мела большую варыятыўнасць і распаўсюджанасць, чым крымінальныя злачынствы. Аналіз пісьмовых крыніц дазваляе вылучыць некалькі асноўных тыпаў нядобрасумленых прыёмаў пры здзяйсненні гандлёвых аперацый паміж ганзейскімі і полацкімі купцамі.

Маніпуляцыі з шалямі (абважванне пакупніка ці прадаўца тавара) з’яўляліся пастаяннай праблемай у гандлёвых узаемаадносінах Полацка і Рыгі, што змушала заключаць адмысловыя дамовы і пагадненні. Так, паводле дамовы полацкага князя Глеба з лівонскім магістрам і горадам Рыгай адносна парадку гандлю вагавымі таварамі (каля 1338 – 1341 гг.) вагаўшчык быў абавязаны цалаваць крыж, тым самым абавязваючыся быць сумленным пры ўзважванні тавара, а таксама пазбягаць маніпуляцый з шалямі. “*А весцеви крест целовати, как ему право весити, какие ни товар будет; А коли товар на стану станеть, оступи прочь, а рукою не прймай*” [17, с. 40].

Аднак заключаныя дамоўленасці пастаянна парушаліся з абодвух бакоў. Каля 1407 г. палачане скардзіліся на неадпаведнасць рыжскіх шаляў полацкім, у выніку чаго полацкія купцы неслі страты пры продажы воску і куплі срэбра [17, с. 86–87]. Адпаведна, прадстаўнікі нямецкай канторы абураліся маштабным вагавым махлярствам у Полацку. “Ужо ў 1408 г. полацкая кантора паведаміла магістрату, што трое шаляў маюць недахопы, чацвёртыя ж шалі, па меркаванні рускіх, дакладныя, але ў іх... зроблена прабоіна такая вялікая, што праз яе можна прасунуць кулак. Гэту прабоіну рускія затыкнулі кавалкам свінцу, вагай у два

рынковых фунта, які ці вымаюць, ці ўстаўляюць, гледзячы па абставінах” [4, с. 58]. Шматлікія двухбаковыя скаргі не спынялі злоўжыванняў, і ў 1459 г. “*бояре полоцкие и местичи... жаловались королю... о великие свои кривды и шкоды, и о соромы, которые ж деются от ваших рижан полочаном как у весах, та иньи новины неподобныи ново уведены...*” [17, с. 202]. Памеры страт, панесеных нямецкімі купцамі ад маніпуляцый палачанаў з шалямі, былі нагэтулькі значнымі, што ганзейскія гандляры мусілі на пэўны час прыпыняць продаж сваіх тавараў, як гэта вынікае з ліста полацкай канторы ў Рыгу, датаванага пачаткам XV ст.: “*Мы уже не раз писали к вам о неверности весов; теперь они хуже, чем когда-либо и с каждым днем ухудшаются. Это причиняет нам такой убыток, что мы предпочитаем товар наш оставлять по целым годам в амбарах непроданным, чем дозволять русским обкрадывать нас столь явным образом*” [4, с. 59].

На злосныя парушэнні ў справе ўзважвання тавараў вымушана была рэагаваць і вярхоўная ўлада Вялікага Княства Літоўскага, паколькі ад падобнага махлярства цярпела не толькі рэпутацыя полацкіх купцоў у цэлым, але і гандлёвы зварот паміж ВКЛ і краінамі Захаду. Так, у сваёй грамаце рыжскаму магістрату (каля 1400 г.) вялікі князь літоўскі Вітаўт пазначае: “*Далее знайте, что нам сообщили, что в Полоцке ведали весами непряжные весцы, и что поэтому взвешивали купцам неодинаково. Теперь же мы постановили, что никто не должен взвешивать, не дав предварительно клятвы, и если же вопреки его клятве он [взвешивает] неправильно, он должен быть судим*” [17, с. 65]. Аднак, калі прыняць пад увагу велізарныя аб’ёмы тавараў, што падлягалі ўзважванню (найперш, воск і соль), то нават невялікае наймыснае адхіленне шаляў ад нормы прыносіла зламыснікам адчужальныя прыбыткі практычна без усялякіх затрат з іх боку. Гэтая акалічнасць і абумовіла ўстойлівы характар маніпуляцый з шалямі, якія фіксуюцца на працягу ўсёй гісторыі гандлёвых адносін Полацка і ганзейскіх гарадоў.

Фальсіфікат. Падробка і продаж някасных тавараў гэтаксама з’яўляліся адной з ключавых праблем у сярэднявечным гандлі ў басейне Заходняй Дзвіны. У XIII – XIV стст. благі тавар у пісьмовых крыніцах называўся “нячыстым”, “ліхім” і купцу, які яго прывёз на продаж, прадпісвалася вярнуцца дадому. “*Аже привезет нечистый товар, а нелюб будет, поехать ему назад со своим товаром*” [17, с. 41]. Але ў XV ст. з’яўляюцца адмысловыя тэрміны ў адносінах як да фальсіфікаваных тавараў (*хвальши*), так і да гандляроў, што іх прадавалі (*хвальшнікі*, *хвальшеры*). Пры гэтым, абвінавачаны ў продажы някаснага тавара купец падлягаў суду і штрафным санкцыям у сваім горадзе: рыжанін – у Рызе, палачанін – у Полацку. Так, у 1463 г. вялікі князь літоўскі Казімір у сваёй грамаце рыжанам выказвае недаўменне па прычыне іх недаверу да якасці полацкага воску, пазначыўшы, што вінаватыя строга караюцца ў Полацку. “*Бурмистру и ратманомъ Ризского мѣста. Што первѣи сего писали есмо к вам о купци наши о полочане, абы есте брали оу нихъ воскъ за тою печатью, што мы имъ на то дали, вы пакъ ди еще ихъ воскъ колупаете и печать свою ризскую къ ихъ воску прикладаете. Нам ся видить то, как бы ещо имъ в томъ не довѣряете, а вед жо хто су Полотску воскъ фалишеваль, тых полочане ихъ правомъ сказнили. А ваши рижане то видѣли*” [17, с. 206]. Грамата полацкага ваяводы ў Рыгу (1464 г.) прасвятляе акалічнасці фальшавання воску ў Полацку: судовое разбіральніцтва, ініцыяванае рыжанамі, выявіла, што ў падрабцы стратэгічнага экспартнага тавару прымала ўдзел баярская вярхушка гораду: “*Перед тем ваша милость писали о фальши, и жь у воску была великая несправедливость от фальшереv. <...> и мы того, седше, осмотрили с осподоря нашего мещаны полоцкими, и жь то не мещаны деють такий фальш и неучтивость, аль боярскими людѣми. И мы виноватых внашодше вкарали...*” [17, с. 216].

Меры па барацьбе з фальсіфікатарамі тавараў прадпрымаліся і ўладамі Рыгі. Яшчэ ў 1338 г. была прынята пастанова, якая рэгулявала правілы гандлю для нямецкіх купцоў у верхнім Падзвінні. Паводле яе, любы нямецкі купец, злоўлены ў канторы на верхняй Дзвіне на прывозе падрабленага тавару, мусіў быць адпраўлены ў Рыгу і аддадзены пад суд [4, с. 56–57]. Аднак, як заўважае Г. Гільдэбранд, “выгоды, якія прыносіў падман, былі нагэтулькі вялікімі і такімі спакушальнымі, што самыя высокія штрафы не маглі спыніць падману” [4, с. 56].

Натуральным чынам, прадметам фальсіфікацыі з’яўляліся асноўныя групы экспартных тавараў з абодвух бакоў. Недабрасумленныя полацкія гандляры спецыялізаваліся на продажы сапсаванага футра і някаснага воску. “Вядома, што ўжо ў XIII ст. паддробка тавараў была справай звычайнаю. Так, напрыклад, у воск падмешвалі смалу, сала, пясок, гароховую і жалудзёвую муку, нават камяні, старое жалеза; да мехавых тавараў у цюках устаўлялі непрыдатнае футра. Каб не рабіцца ахвярай падобных падманаў, нямецкія купцы павінны былі прывозіць закупаемы воск да сябе і засведчыць яго якасць па стукваннем ці пракалваннем, а мехавы тавар, які пераўзыходзіў 250 штук, павінны былі дома падвергнуць падрабязнаму агляду. Пры куплі больш за 1000 штук, купцы павінны былі прыводзіць з сабою да агляду асаблівых сведкаў” [4, с. 55]. Фальсіфікацыя ж з боку ганзейскіх купцоў у першую чаргу датычылася сукна, солі і селядцоў – гэтая трыяда тавараў пастаянна фігуруе ў скаргах палачанаў: “*Не первое вам пишем, што ж чините хвальши в сукне, а в соли, а в селедцех*” [17, с. 184]. Асабліва часта нараканні датычыліся продажу сапсаванага селядца ці рознага махлярства пры збыце рыбы, гэтак любімай беларусамі як у сярэднявеччы, так і ў наш час. У грамаце полацкага намесніка Грыгорыя (каля 1420 г.) прыводзіцца скарга палачаніна Якава на рыжан, што падманулі яго пры продажы селядца: “*Жаловался намъ*

наш полочанин Яков на ваши нгъмъци на Ивана да на Еремея, што жъ купил оу них сельдьџи. Ино оу тых сельдьџов одна бочька лиха зъ дергъвьемъ, а в той боце доспелся ему оубыток на два рубли” [17, с. 130]. Прыкладна ў 1450 г. палачане выслали ў Рыгу купцоў, што гандлявалі някасыным селядцом, патрабуючы, каб тых пакаралі па законе, а пацярпелым – выплацілі грошы за ўчыненую шкоду: “И теперь во есмо послали к вам хвалши в селедџџх свою братью, и вы бы естџ тџџх хвалшьников казнили по своему праву свџточно, а нашей братьи вџльгли бы естџ ихъ шкоту заплатити” [17, с. 184]. Гісторыя паўтараецца і ў 1480-х гг. калі з полацкім купцом Іванам Церашковічам за прададзены попел рыжанін разлічыўся “ліхім селядцом”: “Я ся Микуле у попелъ знаю, алџ брал есми у Микула товар селедџи. А он ми довал за добрыи. А селедџи вельми лихы. Оу том ми шџкоды стало много. Хочъ ми за то отвџт дати и за шџкоду стояти, а я тобџ попелъ подлуг записи дам” [18, с. 91].

Ухіленне ад аплаты тавараў, вяртання пазык і крэдытаў – двухбаковавостры аспект гандлёвых канфліктаў паміж нямецкімі і полацкімі купцамі, шырока адлюстраваны ў пісьмовых крыніцах XIV – пачатку XVI ст. Напрыклад, “яшчэ ў бытнасць бюргермейстэрам Іагана Зольтрумпа ў 1464 г. баярын Сенько Рыгоравіч недаатрымаў з Германа Зундерна (Жондеря) 50 коп грошай, хоць Рыжская гарадская рада прыняла адмысловае рашэнне пра вяртанне пазыкі. І Сенько Рыгоравіч, і палачане прыклалі нямала высілкаў, каб вярнуць грошы. Сенько Рыгоравіч дабраўся нават да караля, які “обсылаў” рыжан сваімі лістамі. <...> Аднак і да 1480 г. грошы не былі выплачаны” [8, с. 331]. Сваесаблівай формай нядобра-сумленнага гандлю была і несвачасовая аплата тавару, якая наносіла прадаўцу значную матэрыяльную шкоду. Так, грамата, накіраваная з Полацка ў Рыгу ў 1465 г., паведамляе: “...Жаловал нам... мещанин полоцкий на имя Чорило, ижъ там торговал и с вашим мещанином на имя и з Гарманом Герковичом. Дал ему дерево и попел. А имел ему дати Гарман соль на горе в Оспожин день. И запис его на то держитъ. И он на тот рок не подал ему ничего соли, как с ним торговал. А в том он попал у великую шкоту” [17, с. 227].

Нягледзячы на тое, што Ганза ў шматлікіх пастановах катэгарычна забараняла гандляваць з рускімі і літоўцамі ў крэдыт, гэтая практыка таваразвароту шырока прымянялася ганзейскімі купцамі ў Полацкіх, Наўгародскіх і Пскоўскіх землях, дзе грашовыя адносіны ў XIII – XIV стст. былі развіты слаба [4, с. 54; 24, с. 102]. Падобная сітуацыя, калі тавары даваліся полацкім гандлёвым партнёрам напавер, магла прыводзіць да злоўжыванняў з боку апошніх. Так, на пачатку XV ст. нямецкія купцы паведамлялі ў Рыгу пра немагчымасць выехаць з Полацку па прычыне таго, што “нашы даўжнікі... яшчэ не прыязджалі, і мы здагадаемся, што яны знарок не з’язджаюцца, каб мы з’ехалі і наш тавар застаўся ў іх у руках” [4, с. 54].

Нелегальны гандаль. Фармальна, статус нелегальных гандлёвых аперацый мелі ўсе акты куплі-продажу, што не адпавядалі полацкаму праву, ганзейскім шрагам ці сумесным дамовам. Напрыклад, нелегальным з’яўляўся рознічны продаж тавараў ганзейскімі купцамі ў Полацку, катэгарычна забаронены шматлікімі пастановамі і дамоўленасцямі з Рыгай. Але найбольш рэальна і паказальна нелегальны гандаль выяўляецца ў дзейнасці падпольных нямецкіх корчмаў у Полацку, якія актыўна займаліся рознічным продажам алкаголю (віна і піва) месцічам у XIV – XV стст. Поўная забарона на ўтрыманне корчмаў немцамі была прадугледжана яшчэ ў 1405 г., што знайшло адлюстраванне ў полацкім праекце гандлёвай дамовы з Рыгай: “а корчмы вамъ оу насъ оу Полоцьсџе не держати” [17, с. 97]. Аднак канфлікты з выкрыццём падпольных нямецкіх корчмаў у Полацку мелі месца на працягу ўсяго XV ст., што сведчыць, як мінімум, пра дзве акалічнасці, якія спрыялі актыўнаму нелегальнаму гандлю алкагольнымі напоямі ў старажытным беларускім горадзе. Найперш, гэта рэальны і масавы попыт сярод палачан на еўрапейскае віно і піва, а таксама іх пэнавая даступнасць пры рознічнай куплі, калі ў кошт не ўваходзілі акцызы ды мытныя зборы. Другі фактар вынікае з першага і палягае ў тым, што нелегальныя корчмы прыносілі іх уладальнікам добры прыбытак, памеры якога дазвалялі ісці на свядомую рызыку і парушэнне заканадаўства.

У сваю чаргу, Полацк праз падпольны гандаль алкаголем цяпеў значныя грашовыя страты, што стала прадметам вельмі жорсткіх прэтэнзій на адрас Рыгі: “О томъ пишемъ вамъ, помните вы сами, как вам было с нами докончание, што вамъ было оу нас оу Полоцку корчмы не держати, ни вина на розницу не продавати, а ни пива ни меду, зан же нам от вас стало напастъ оу тых корчмах с полтора ста рублевъ” (паміж 1445 – 1448 гг.) [17, с. 153]. У тэксе гэтай жа граматы няцяжка заўважыць адчайныя інтанацыі полацкіх прадстаўнікоў – карныя меры супраць нелегальных нямецкіх гандляроў віном і півам, хутчэй за ўсё, не прыносілі жаданых вынікаў. “И мы ещо после того, как есмо к вам посылали, досыть ваших дџтей оунимали, штобъ ся они... корчмы бы оу нас не держали, и они не хотели слухать..., как держали корчму оу нас, так держали. И мы оуже болии того не можем терпети. <...> А заказали бы есте своим торговцемъ, штобы и пива к нам не везли, а повезуть пива, и мы хотимъ сами бочки их расстычи и вџ Двину оуметати” [17, с. 153–154]. Але нават такія радыкальныя санкцыі і пагрозы не спынялі нямецкіх гандляроў, якія ў канцы XV ст. прыязджалі ў Полацк не з мэтай продажу ці куплі тавараў (не маючы с собою никакое купли), а менавіта дзеля карчомнага бізнэсу, што вёўся ўжо практычна ў адкрытую: “...купцы ваши ризкии мешкали у ...городе в Полоцку, а не маючы с собою никакое купли, только слышали есмо, што жэ завжды корчмы сычивали. А продавали у 20 белец и бочками. <...> И они через то не боючися вашего каранья еще болии того корчмы сытили и продавали не только тайно, ино явно” (1487 г.) [18, с. 117]. Аднак ужо ў пачатку XVI ст. скаргі палачан на нелегальныя нямецкія

корчмы практычна не фіксуюцца, што было абумоўлена як агульным згасаннем гандлёвых стасункаў з Ганзай, так і нормама Магдэбургскага права, нададзенага Полацку ў 1498 г., паводле якіх рознічны гандаль віном ці півам прадугледжваў канфіскацыю ўсяго тавару на карысць горада. “...И пиво немецкое и инышее питье чужши боцькою цѣлою; и того для, тыи купци чужши не будутъ смети под меру меншую ни продовати, ни купити, только как вышеш выписано; а естли бы которьи своею смелостью иначеи вчинил, тогда тую куплю войт и бурьмистры на ратушу возмутъ” [25, с. 59].

Фальшаванне грошай (фальшываманетніцтва) стала вяндом у сферы махлярскіх і крымінальных спосаб незаконнага ўзбагачэння, што практыкаваліся ў гандлёвых стасунках паміж Полацкам і Ганзай. “25 студзеня 1493 г. магістр Лівонскага ордэна Фрайтаг фон Ларынгофэн піша ў грамаце да магістра Рэвеля (цяпер – Талін): “Паведамляем вам, што якіясь рускія прыехалі да Рыгі з Полацка, што на Літве, маючы з сабой фальшывыя манеты, бітыя нахштальт нашых вендэнскіх, а менавіта – на адным баку герб, а на другім рэвельскі крыж з кропкай. Аднаго з іх злавілі, і той распавёў, што падобных манет выбіта паўласта і яны прывезены да нас... І яшчэ, шанюныя падданыя, гэтыя манеты, падобна, дасланыя з Полацка ў Пскоў, каб пераслаць іх адгэтуль у нашу краіну...” [26, с. 82]. Аб’ём і колькасць паддробленых грошай суседняй краіны не можа не ўраджаць. “Калі зыходзіць з сярэдняй вагі ордэнскіх шылінгаў гэтага часу (1,00–1,20 г), то ў палове ластва (960 кг) іх павінна было быць ад 800 000 да 960 000 штук!” [9, с. 96]. Нечаканае пацверджанне словам магістра, які абвінаваціў палачан у цяжкім фінансавым злачынстве, адбылося ў 1997 г., калі ў Полацку быў выяўлены скарб фальшаваных лівонскіх шылінгаў. Большасць манет скарба разыйшлася па прыватных калекцыях, але 14 фальшаваных манет трапілі ў нумізматычны кабінет Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. “Тыпалагічны, стылістычны і палеаграфічны аналізы прывялі да заключэння, што эталонам для іх вырабу паслужылі білонавыя шылінгі магістра Лівонскага ордэна Германа фон Брюнгенэ (1535 – 1549) [9, с. 115]. Такім чынам, фальшаванне манет Лівонскага ордэна ў Полацку мела не толькі буйныя маштабы, але амаль 50-гадовую (!) гісторыю. У гэтай сувязі можна выказаць меркаванне, што “падпольным” полацкім манетным двор можна назваць толькі ўмоўна. Доўгачасовая і маштабная падробка шылінгаў наўрацце магла мець індывідуальны і саматужны характар, але, хутчэй за ўсё, планавалася, фундавалася і каардынавалася прыўладнай гарадской вярхушкай, як тое было раней з фальшаваннем воску, дзе актыўны ўдзел прымалі менавіта “баярскія людзі”.

Далёка невыпадковым стае і час, калі прагучала рэзанансная справа аб падробцы лівонскіх шылінгаў у Полацку – канец XV – першая палова XVI ст. Бо як раз у гэты перыяд Вялікае Княства Літоўскае актыўна пераймае найноўшыя еўрапейскія тэхналогіі па вырабу манет, і полацкія майстры відавочна былі з імі знаёмыя. Не менш спрыяльнай для фінансавай аферы была і палітычная сітуацыя ва Усходняй Балты. Як слушна заўважае Д. Дук, “спрытным людзям было на руку і тое, што Лівонія ўяўляла сабой федэратыўную дзяржаву з рознымі прававымі нормама і статусам. У яе склад уваходзіла тэрыторыя Тэўтонскага ордэна са сталіцай у Марбургу (Усходняя Прусія), Лівонскі ордэн са сталіцай у Вэндэне (Латвія), архіепіскапства Рыжскае, епіскапства Дэрптскае, ганзейскі горад Рыга, епіскапства Ляанэскае, ганзейскі горад Рэвель, а таксама комтурства Фелліна і Гаррыена (Эстонія). У такім дзяржаўным утварэнні пры наяўнасці шматгзроўневай грашовай сістэмы полацкім махлярам прасцей за ўсё было разлічваць на беспакаранасць” [11, с. 15]. У любым выпадку, эканамічная дыверсія, здзейсненая Полацкам супраць суседняй дзяржавы, не мае аналагаў у беларускай гісторыі.

Заклучэнне. Гандлёвыя сувязі паміж Полацкам і Ганзейскім саюзам сталі істотным фактарам сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця Беларускага Падзвіння ў XIII – першай палове XVI ст. Аднак, інтэнсіфікацыя міжнароднага гандлю ў рэгіёне суправаджалася як крымінальнымі злачынствамі, так і развіццём разнастайных махлярскіх прыёмаў, што мелі агульную мэту – лёгкае і незаконнае ўзбагачэнне. У той час, як формы гвалту у сферы гандлю заставаліся практычна нязменнымі (забойства, рабаўніцтва), махлярскія прыёмы (маніпуляцыі з шалямі, фальсіфікацыя тавараў, свядомае ўхіленне ад аплаты тавараў, вяртання пазык і таварных крэдытаў, нелегальны гандаль) пастаянна ўдасканальваліся, нягледзячы на шматлікія дамовы і пагадненні паміж важнейшымі контрагентамі ў рэгіёне – Полацкам і Рыгай. Адною з прычын недабрасумленых адносін паміж полацкімі і нямецкімі купцамі былі ўзаемныя этнастэрэатыпы, суаднесеныя з вобразам “чужынца” і “ворага”, што, у сваю чаргу, было абумоўлена перманентнымі ваеннымі канфліктамі паміж Лівонскім ордэнам і Полацкам (Вялікім Княствам Літоўскім). Вяршыняй незаконных гандлёва-фінансавых афер сталася маштабная падробка лівонскіх шылінгаў ў Полацку, якая здзіўлялася на працягу 1490 – 1530-х гг. і, хутчэй за ўсё, насіла характар спланаванай акцыі, скаардынаванай гарадскімі ўладамі ці баярска-купецкай вярхушкай.

ЛІТАРАТУРА

1. Грамоты, касаючыся до сношений Северо-Западной России с Ригию и ганзейскими городами в XII–XIV вв. / сост. К. Е. Напьерский. – СПб. : Археограф. комиссия, 1857. – 29 с.
2. Напьерский, К.Е. Русско-ливонские акты. / К. Е. Напьерский. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1868. – 462 с.
3. Тихомиров, И. Торговые сношения Полоцка с Ливонией в XIV веке / И. Тихомиров // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Ч. СХСІV. – С. 232–239.

4. Гильдебранд, Г. Немецкая контора в Полоцке / Г. Гильдебранд // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига : Тип. А. И. Липинского, 1879. – Т. 2. – С. 44–82.
5. Данилевич, В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В. Е. Данилевич. – Киев : тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1896. – 288 с.
6. Кулишер, И. М. История русской торговли и промышленности / И. М. Кулишер. – Челябинск : Социум, 2003. – 557 с.
7. Хорошкевич, А. Л. Договоры Полоцка 1405–1406 гг. как источник по истории его внешней торговли и торговой политики / А. Л. Хорошкевич // Археографический ежегодник за 1962 год. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – С. 79–87.
8. Хорошкевич, А. Л. Русские грамоты 60–70 годов XV в. из бывшего Рижского городского архива // Археографический ежегодник за 1965 год. – М. : Наука, 1966. – С. 325–341.
9. Рябцевич, В. Н. О чем рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск : Нар. асвета, 1977. – 399 с.
10. Рябцевич, В. Н. Клады: атрибуция, классификация, интерпретация (этнографическо-нумизматический очерк) / В. Н. Рябцевич // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 2 / Рэдкал.: С. М. Ходзін (адказ. рэд.) і інш. – Мінск : БДУ, 2005. – С. 104–120.
11. Дук, Д. Большой пожар за две копейки / Д. Дук // Родина. – 2006. – № 4. – С. 14–15.
12. Колобова, И. Клады фальшивых монет / И. Колобова // Банкаўскі веснік. – 2003. – № 31. – С. 20–21.
13. Гулецкий, Д. Новые данные о «полоцких подражаниях» // Банкаўскі веснік. – 2003. – № 34. – С. 61.
14. Жарын, Д. В. Артыкулы экспарту Ганзы з рэгіёна Падзвіння ў XIII–XV ст. / Д. В. Жарын // Лістападаўскія сустрэчы – 5. Праблемы старажытнасці і сярэднявечча: Зборнік артыкулаў па матэрыялах Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў гонар акадэмікаў М. М. Нікольскага і У. М. Перцава (13–14 лістапада 2003 г., Мінск) / Навук. рэд. В. А. Фядосік і І. А. Еўтухоў. – Мн.: БДУ, 2005. – С. 140–144.
15. Жарин, Д. В. Ганза и Восточная Европа: торговое и культурное взаимодействие в XIII–XV веках / Д. В. Жарин // *Studia Historica Europae Orientalis*. Исследования по истории Восточной Европы. – 2010. – № 3. – С. 102–123.
16. Жарын, Дз. Ганзейскія купцы ў Полацку ў XIII–XV стагоддзях / Дз. Жарын // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – № 9. – С. 3–10.
17. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. / сост. А. Л. Хорошкевич. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1977. – Вып. 1. – 227 с.
18. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. / сост. А. Л. Хорошкевич. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1978. – Вып. 2. – 220 с.
19. Гуревич, А. Я. Средневековый купец / А. Я. Гуревич // *Одиссей. Человек в истории*. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 97–131.
20. Памятники русского права. – Вып. 2. Памятники права феодально-раздробленной Руси / Под ред. С. В. Юшкова. – М. : Изд. юридической литературы, 1953. – 442 с.
21. Памятники русского права. – Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв. / Под ред. С. В. Юшкова ; сост. А. А. Зимин. – М. : Госюриздат, 1952. – 288 с.
22. Валодзіна, Т. Барада / Т. Валодзіна, Э. Зайкоўскі // *Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўн.* / склад. І. Клімковіч, В. Аўгушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск, 2011. – С. 40–41.
23. Тарасаў, С. В. Полацк у другой палавіне XIII – сярэдзіне XVI стагоддзя / С. В. Тарасаў // *Памяць : гіст.-дакум. хроніка Полацка* / Рэд. кал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелЭн, 2002. – С. 122–132.
24. Валеров, А. В. Кредит в русско-немецкой торговле XIII–XV вв. / А. В. Валеров // *Вестн. Санкт-Петербургс. ун-та. Сер. 5.* – 2011. – Вып. 3. – С. 100–114.
25. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. / сост. А. Л. Хорошкевич. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1980. – Вып. 3. – 214 с.
26. Гулецкі, Дз. У. Манеты беларускай даўніны / Дз. У. Гулецкі. – Мінск : Беларусь, 2007. – 159 с.

Паступіў 01.06.2019

CRIME AND FRAUD IN TRADE RELATIONS BETWEEN THE POLOTSK AND THE HANSEATIC LEAGUE OF THE XIIIth – EARLY XVIth CENTURY

U. LOBACH

The article discusses various methods of fraud, as well as criminal offenses in the field of international trade between Polotsk and the cities of the Hanseatic League. Throughout the history of trading relationships, the most characteristic crimes have been robbery, theft, manipulation of weights, evasion of the return of monetary debts and commodity loans, falsification of goods and illegal trade, as well as counterfeiting.

Keywords: Polotsk, the Hanseatic League, trade, crime, fraud, goods, money.

УДК 930(476)''19''(054)

КОНЦЕПЦИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В.М. ИГНАТОВСКОГО

канд. ист. наук, доц. В.А. БЕЛОЗОРОВИЧ
(Гродненский государственный университет им. Я. Купалы)

Излагаются взгляды известного ученого, политического деятеля В.М. Игнатовского на белорусскую историю. Утверждается, что его концептуальное видение отечественной истории представляло собой национально-коммунистическую концепцию истории Беларуси, доминировавшую в историографической парадигме 1920-х годов. Раскрыта авторская периодизация исторического процесса на белорусских землях, критерием которой являлся тип государственности. Особое внимание обращается на особенности каждого этапа исторического развития Беларуси, выделенные В.М. Игнатовским.

Ключевые слова: историография Беларуси, национальная история, историческая концепция, национально-коммунистическая концепция, историографическая традиция.

Введение. К двадцатым годам XX века белорусская историография в своем развитии получила новое направление. Параллельно национальной версии прошлого, представленной в работах М.В. Довнар-Запольского [1], В.Ю. Ластовского [2], И.Ю. Лёсика [3] и др., сформировалась национально-коммунистическая концепция истории Беларуси, разработанная В.М. Игнатовским (1881 – 1931).

Родился будущий историк в д. Токари Высоколитовской волости Брестского уезда в семье священника. С 1891 года он учился в Виленском духовном училище, а затем – в Виленской духовной семинарии на полном содержании (81 рубль в год). Дважды участвовал в школьных выступлениях («бунтах»). За первое выступление его постригли тупой машинкой, за второе – исключили из Виленской семинарии. С трудом В. М. Игнатовскому удалось окончить Могилевскую духовную семинарию.

В 1902 году он поступил в Петербургский историко-филологический институт, но завершить историческое образование ему пришлось в Дерптском университете через девять лет. В.М. Игнатовский обладал большим педагогическим опытом, накопленным в ходе учительской практики в школе г. Лодейное поле Олонецкой губернии, частной женской гимназии Марии Виноградовой в Вильно, Минском учительском (педагогическом) институте.

В 1920-е годы В.М. Игнатовский становится ведущим политическим деятелем БССР, занимая должности наркома земледелия, наркома просвещения, председателя Инбелкульта, президента Белорусской Академии наук. Общественную деятельность он сочетал с научными исследованиями и преподавательской деятельностью в БГУ.

Основная часть. Национально-коммунистическая концепция белорусской истории была впервые представлена в «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» [4]. При жизни автора книга трижды переиздавалась, будучи до 1928 года официальным разрешенным учебным пособием для школьников и студентов.

Первый период белорусской истории с подачи М.В. Довнар-Запольского был связан с историей «Полоцкой Руси», которую населяли три племени: кривичи, «дригвичи», радимичи [4, с. 31]. В.М. Игнатовский не согласился с информацией, приведенной в Киевской летописи, о «некультурности» восточных славян. Для него «культурность народа» проявлялась в наличии большого количества городов, развитием погребальным обрядом, активной ремесленной деятельности [4, с. 32–33].

Историк назвал первые государства на белорусских землях «волостями» и выделил Полоцкую, Смоленскую и Туровскую волости. Прослеживается определенная идеализация и романтизация политической структуры древнерусского периода. В.М. Игнатовский к «учредительно-законодательной власти» отнес вече, а исполнительный – князя и его дружину [4, с. 34]. Как и В.Ю. Ластовский, он идеализировал вечевой строй: истоки «вечевого народоправления» относил к незапамятным временам [4, с. 34–35], считал местное население не только социальной опорой полоцких князей, но и его защитником. Исследователь повторил тезисы ранней белорусской историографии о соперничестве между Полоцком и Киевом, покушении киевских князей на независимость белорусских земель в X – XI веках, а также сформировал образ легендарного князя-патриота в лице Всеслава Полоцкого, который защищал родную землю, имея тесную «связь с массами» [4, с. 45].

Автор модернизировал историю Полоцкого княжества, считая его республикой в период с 1180 до 1190 гг. Чтобы определить причины этого феномена, автор обратился к сравнительному методу и привел пример Афинского государства [4, с. 48–49].

Как историк-марксист В. М. Игнатовский отдельно анализировал социально-экономические отношения на белорусских землях, не избежав в приводимой аргументации модернизации прошлого. Он отметил определяющую роль торговли в развитии «Руси Полоцкой», перечислил т.н. «экспортируемые и импортируемые товары», определил степень влияния «иностранного капитала» на «Полоцкую Русь» и перечислил привилегии иностранных купцов. Для него события IX – XIII веков были наполнены классовым антагонизмом между «добрыми, лучшими» людьми и людьми «меньшими, подлыми». На верхнюю ступень социальной лестницы ученый поставил торговцев, землевладельцев, князей, дружину, а на нижнюю – смердов, закупов, холопов [4, с. 55–60].

Второй период истории Беларуси В.М. Игнатовский определил XIII – XVI веками, назвав «Литовско-Белорусский». Он предложил концепцию «экспорта» белорусской культуры из Полоччины в Великое Княжество Литовское. Ее носителями были князья, подлые люди, беднота, рабы. Они бежали в Литву, спасаясь от внешних врагов, «эксплуатации местного капитала», внутренних противоречий [4, с. 61, 80].

Историк считал, что в государстве, где управляли литовцы, преобладала белорусская культура. «Ранняя» национальная историография выдвинула постулат о «золотом веке» белорусской истории, под которым подразумевался период от выхода «Библии» Франциска Скорины (1517 г.) до заключения Люблинской унии (1569 г.). Великое Княжество Литовское того времени воспринималось историком как «Литовско-Белорусское господарство». Национальный характер государства определялся наличием «белорусского права» [4, с. 99], «белорусского языка статутов», «белорусской Библией» [4, с. 100].

В.М. Игнатовский негативно оценил влияние, оказанное на Беларусь ее западным (Польшей) и восточным (Московским княжеством) соседями. Одну из причин Кревской унии 1385 года он видел в «империалистическом давлении... со стороны Московского государства» [4, с. 92], князья которого считали, «что Беларусь есть их «вотчина» [4, с. 96].

Исследователь показал процесс формирования служилых людей (шляхты) из княжеских дружинников, бояр, части свободных земледельцев, дал положительную оценку «Майдэборскому праву». В «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» отмечено, что на юге белорусских земель городское самоуправление долгое время сохраняло связь с вечевым обычаем, что проявлялось в мещанско-крестьянском самоуправлении [4, с. 105].

Процесс закрепощения крестьян представлен как процесс формирования зависимости свободных сельских жителей от «капиталиста-землевладельца» [4, с. 106]. Уже в первой половине XV века появляются категории крестьян: частновладельческие, господарские, тяглые, дворовые, «похожие», «непохожие» [4, с. 107].

Третий период белорусской истории охватывает XVI – XVIII века и тесно связан с историей Речи Посполитой. Опираясь на «Дневник Люблинского сейма», В.М. Игнатовский подробно изложил причины унии 1569 года, ход Люблинского сейма и последствия данного политического акта. Исследователь считал, что «Польша использовала польское настроение белорусской шляхты и тяжелое положение великого княжества, ликвидировала его самобытное политическое лицо и стремилась ликвидировать лицо культурное и национальное» [4, с. 115].

Также негативно автор оценил Брестскую церковную унию 1596 года, которая представлена как результат деятельности польской стороны и Ордена иезуитов. Историк не выявил национального характера греко-католической церкви, считал ее средством окатоличивания и полонизации белорусов [4, с. 125].

Политический строй Речи Посполитой В.М. Игнатовский определил «панской, шляхетской республикой без всяких проявлений демократизма» [4, с. 129]. Белорусские земли, по его мнению, подверглись инкорпорации со стороны Польши [4, с. 134]. Однако Литовско-Белорусское государство сохраняло свою независимость. Автор не указал хронологические рамки этого процесса, только обозначил пункты Статута ВКЛ 1588 года, свидетельствовавшие о самостоятельности Княжества, периоды бескорольвия и проанализировал «Речь Ивана Мелешко» в качестве доказательства факта недовольства магнатов ВКЛ условиями Люблинской унии [4, с. 135–136]. По своей сути Речь Посполитая была унитарным государством. В.М. Игнатовский не придерживался федералистской концепции, представленной в работах М.К. Любавского и В.И. Пичеты.

Польша содействовала распространению «панского и католического влияния», развертыванию на белорусских землях национально-культурной и национально-социальной борьбы. Защитниками интересов низших классов («мужика», «тутэйшых») стали церковные братства и казачество.

Однако братства не смогли стать средством сохранения белорусской идентичности по причине полонизации высшего сословия. Исследователь писал: «Магнатско-шляхетская белорусская интеллигенция бросает культуру трудящихся масс народа, к которому она принадлежала, и поворачивает в польскую сторону. На защите белорусской культуры остались "худые и неславные" классы общества, которые вместе с тем взяли на себя и социальную оппозицию» [4, с. 146].

Впервые в национальной историографии В. М. Игнатовский изучил роль казачества в белорусской истории, посвятив этому сюжету отдельную главу книги. Казаки в целом символизировали собой ту общественную силу, которая вела активную борьбу против социальных эксплуататоров («панов»), а украинское казачество вдобавок выполняло миссию освобождения от религиозного и национального гнета [4, с. 147]. Интерес автора к запорожским казакам был обусловлен социальной базой этого сословия. Ранее, в 1918 году, профессор М.К. Любавский в докладе, прочитанном на первом публичном заседании Белорусского научно-культурного общества в Москве, высказал мысль, что казачество во второй половине XVI века в основном состояло из белорусов [5, с. 20].

Три раздела Речи Посполитой стали результатом внутреннего разложения государства: социальных антагонизмов, политической анархии, национальных и религиозных споров, что привело к инкорпорации Беларуси Россией.

Конспективно, на нескольких страницах, исследователь раскрыл четвертый период отечественной истории – нахождение в составе Российской империи. По мнению В.М. Игнатовского, экономическое и политическое положение «гнилого великого организма» предопределило процесс русификации, активно развернувшейся после восстания 1830 – 1831 годов. Положение Беларуси в составе империи автор оценивал как колониальное.

Историку принадлежит право постановки проблемы восстания 1863 – 1864 годов на территории Беларуси, поскольку в 1920-е годы это событие становится каноном белорусской национальной историографии, а Кастусь Калиновский превратился в национального героя. Дискуссии развернулись по следующим аспектам проблемы: движущие силы восстания (шляхта или крестьянство), первоочередная причина восстания (национальное или классовое угнетение), характер восстания (польское или белорусское).

В.М. Игнатовский первоначально склонялся к оценке событий 1863 – 1864 годов на белорусских землях как крестьянского движения, в различных формах заангажированного представителями «красного» лагеря К. Калиновского. Против подобной трактовки выступил заместитель директора Института истории партии при ЦК КП(б)Б С. Х. Агурский, который охарактеризовал восстание как «феодално-реакционное», а газету «Мужыцкая праўда» – как польский националистический документ. К. Калиновский был назван «мифическим героем». Ареной дискуссии стал XII съезд КП(б)Б, состоявшийся в феврале 1929 года.

В ответ В.М. Игнатовский заявил, что «это было по своему характеру движение мелкобуржуазное», поскольку признав за ним «шляхетско-дворянский характер», нужно положительно оценить действия виленского генерал-губернатора М.Н. Муравьева, направленные на подавление восстания [6, с. 136]. Через шесть месяцев, 27 сентября, на заседании Бюро ЦК КП(б)Б обсуждалось письмо В.М. Игнатовского в газету «Звезда» как ответ на запрос товарища Затонского. Историк признал свою ошибку в недостаточной акцентации «национал-демократического, мелкобуржуазного характера» восстания, поэтому создается впечатление, что «Кастусь Калиновский был лидером исключительно белорусского крестьянства» [6, с. 148]. В монографии «1863 год на Беларуси: Нарыс падзей», изданной в 1930 году, историк перешел на «официальную» позицию по данному аспекту проблемы. Он считал, что на территории Беларуси значительная часть крестьянства заняла нейтральную позицию по отношению к восстанию, часть приняла участие в восстании, часть сыграла контрреволюционную роль, выступив против восстания, считая его «панским» делом [7, с. 4].

Автор поставил под сомнение понятие «польское восстание». Вильно было отдельным центром движения, а события в белорусских губерниях свидетельствовали о белорусском характере восстания. «Красные» неоднократно «ставили вопрос о неких определенных формах политической независимости национальных территорий» [7, с. 3].

Взгляды В.М. Игнатовского на события 1863 года соответствовали исторической версии новой генерации советских историков. В «Малой Советской Энциклопедии» восстание было охарактеризовано как движение «мелкой шляхты и мелкобуржуазных элементов городов», «во время восстания 1863 крестьянство за исключением отдельных случаев выступало не на стороне восставшей шляхты и панов, а против них» [8, с. 806].

Белорусское национальное движение, направленное на возрождение родного языка, культуры, формирование национального самосознания и государственности, имело свою социальную базу и было политически обоснованным. Автор отметил, что Октябрьская революция 1917 года решила социальный вопрос и столкнулась с вопросом национальным. Поэтому партия большевиков вынуждена была провозгласить БССР [4, с. 175–181].

В 1920-е годы В.М. Игнатовский занимал ответственные государственные и партийные должности. Сферой его научных интересов становятся события новейшей истории, в частности Октябрьской революции, Гражданской войны и процесса построения социализма в БССР.

В статье «Вялікі Кастрычнік на Беларусі» историк представил периодизацию Октябрьской революции, выделив пять этапов: первые месяцы Октябрьской революции (октябрь 1917 г. – 14 декабря 1917 г.); первый Всебелорусский конгресс и его Рада (14 декабря 1917 г. – 25 февраля 1918 г.); немецкая оккупация (25 февраля 1918 г. – 12 декабря 1918 г.); Белорусская Советская Республика (12 декабря 1918 г. – 8 августа 1919 г.); польская оккупация (8 августа 1919 г. – 11 июля 1920 г.) [9]. Таким образом, В. М. Игнатовский включил события Гражданской войны и иностранной интервенции в общую хронологию Октября на территории Беларуси.

Историк обратил внимание читателей на специфику революции в белорусских губерниях. По его мнению, здесь «социальная революция столкнулась с национальным вопросом»: «принцип единого классового фронта» вступил в противоречие с «принципом единого национального фронта» [10, с. 46]. Подробно автор раскрыл ход Всебелорусского съезда, избегая прямой оценки как решений съезда, так и действий Облисполкома. При этом историк ранее писал о децентрализации власти, когда каждый повят и губерния не считались с областниками; считал, что «комитет более отвечает интересам фронта, чем Беларуси с ее крестьянским населением» [9, с. 197].

По мнению исследователя, после раскола Рады БНР центр белорусского национального движения переместился в Петроград и был представлен Белорусским национальным комиссариатом. Именно его представители инициировали провозглашение Белорусской советской социалистической республики. Автор подчеркнул, что между Облисполкомом и Белнакомом сложилось притивостояние из-за различных подходов к вопросу о самоопределении белорусов. Члены Облисполкома считали, что Беларусь должна была стать одной из областей Российской Федерации, а представители Белнакома настаивали на создании советской республики в противовес БНР. После падения монархической власти в Германии, возвращении частей Красной Армии в Минск образовалась Советская Социалистическая Республика Беларусь [9, с. 204].

В дальнейшем взгляды В.М. Игнатовского на события 1917 года не претерпели существенных изменений. Об этом свидетельствует обобщающая работа «Белоруссия: территория, население, экономика, важнейшие моменты истории», изданная в 1924 году.

После Февральской революции, низвергнувшей самодержавие, «демократично-интеллигентские белорусские круги» подняли вопрос о независимой Беларуси. В Минске образовался Белорусский Наци-

ональный комитет, который в июле 1917 г. организовал съезд белорусских организаций и избрал Центральную Раду для объединения национального движения. После победы Октябрьской революции был созван Всебелорусский конгресс (декабрь 1917 г.), делегаты которого не признали Облискомзап, за что форум был распущен. В Петрограде сформировался новый центр белорусского движения, возглавляемый белорусами-большевиками. Поскольку Рада БНР дискредитировала себя сотрудничеством с кайзером Вильгельмом II, то представители «красного белорусского движения» провозгласили «Независимую Советскую Социалистическую Республику Белоруссии» [10, с. 45–47].

Далее следует борьба с «белым орлом» – «империалистической Польшей», поскольку с осени 1919 года Беларусь до реки Березины была занята войсками Ю. Пилсудского [10, с. 47]. Подпольным и партизанским движением руководили Коммунистическая партия и Белорусская коммунистическая организация. Красная Армия 11 июля 1920 года освободила Минск. Повторно была провозглашена БССР как «западный авангард» Советского Союза. В. М. Игнатовский считал создание Советской Беларуси результатом Октябрьской революции и приветствовал процесс укрупнения территории республики в 1920-е годы [10, с. 48].

Заключение. Таким образом, историк разработал концепцию истории Беларуси, основанную на двух подходах: национальном и марксистском. Однако с 1930 года его «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» оказался под запретом. После Октябрьского (1930 г.) Пленума ЦК КП(б)Б состоялось общее собрание историков-марксистов БССР, по результатам которого была принята резолюция «О положении на историческом фронте БССР и задачах историков-марксистов». В.М. Игнатовского обвинили в «искажении» истории БССР: абсолютизации роли национального вопроса в историческом процессе, подмене классовых конфликтов национальными, признании белорусского возрождения в начале XX века, отрицании наличия эксплуататорских классов в белорусском обществе, поддержке теории двухкоренности КП(б)Б, отрицании существования белорусского пролетариата и пролетарского характера Октябрьской революции [6, с. 199–200]. По сути его обвинили в приверженности к национал-демократизму и национал-шовинизму.

Стенограмма допроса в ОГПУ БССР свидетельствует, что В.М. Игнатовский признал свою вину перед Коммунистической партией. Историк «кался» за допущенную им идеализацию БСГ и «нашенивского периода» [6, с. 174], «скверное марксистское образование» [6, с. 175], создание организации «Наш край» («националистической организации лево-эсеровского направления» [6, с. 177], приверженность эсеровской идеологии [6, с. 178]. Затем, в январе 1931 года, последовало исключение В.М. Игнатовского из партии как национал-уклониста [6, с. 193]. Не выдержав обвинений, он четвертого февраля покончил жизнь самоубийством. Спустя полвека историк был реабилитирован и восстановлен (посмертно) в рядах членов КПСС [6, с. 195].

ЛИТЕРАТУРА

1. Довнар-Запольский, М. Белорусское прошлое / М. Довнар-Запольский // Homo historicus 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад рэд. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай. – Вільня : ЕГУ, 2008. – С. 304–335.
2. Ластоўскі, В. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ластоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 126 с.
3. Лёсік, Я. Памятка [Электронны рэсурс] / Я. Лёсік // Беларускія новыны. – Режим доступа: <https://naviny.by/en/node/55722>. – Дата доступа: 10.05.2018.
4. Ігнатоўскі, У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У. М. Ігнатоўскі. – 5-е выд. – Мінск : Беларусь, 1991. – 188 с.
5. Любавский, М. К. Основные моменты истории Белоруссии: Доклад, читанный на первом публичном заседании Белорусского научно-культурного общества в Москве 1 (14) июля 1918 года. (IX–XIX вв.) / М. К. Любавский. – М. : Тип. А. П. Яроцкого, 1918. – 23 с.
6. Академик В. М. Игнатовский: Документы и материалы / сост. В. В. Скалабан, Н. В. Токарев ; редкол. : А. А. Коваленя (пред.) [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2010. – 277 с.
7. Ігнатоўскі, У. М. 1863 год Беларусі: працы Інстытуту гістарычных навук. Т. 5 / У. Ігнатоўскі // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук / Беларуская Акадэмія навук. – Мінск : [б. в.], 1930. – 274 с.
8. Щербаков, В. Белоруссия / В. Щербаков // Малая Советская Энциклопедия : в 11 т. – Т. 1. – М. : Советская Энциклопедия, 1933. – С. 805–809.
9. Ігнатоўскі, Ё. Вялікі Кастрычнік на Беларусі (X.1917–II/VII.1920) / Ё. Ігнатоўскі // Беларусь. Нарысы гісторыі, эканомікі культурнага і рэвалюцыйнага руху / Пад рэд. А. Сташэўскага [ды інш.]. – Менск : Выд. ЦВК БССР, 1924. – С. 195–214.
10. Игнатовский, Вс. Белоруссия: территория, население, экономика, важнейшие моменты истории / Вс. Игнатовский. – Минск : Белтрестпечать, 1924. – 52 с.

Поступила 13.03.2019

THE CONCEPT OF BELARUSIAN HISTORY BY V. M. IGNATOVSKI

V. BELAZAROVICH

The article reveals the views of the famous scientist, politician V. M. Ignatovski on the Belarusian history. It is argued that his conceptual vision of Belarusian history was a national-communist concept of the history of Belarus, which dominated the historiographical paradigm of the 1920s. The author's periodization of the historical process on the Belarusian lands, the criterion of which was the type of statehood, is revealed. Special attention is paid to the features of each stage of the historical development of Belarus, highlighted by V. M. Ignatovski.

Keywords: historiography of Belarus, national history, historical concept, national-communist concept, historiographical tradition.

УДК 930.2“18”

**ПОЛОЦК И ЛИТВА ПО ДАННЫМ НЕМЕЦКИХ ХРОНИК
И ПОЛОЦКИХ АКТОВЫХ МАТЕРИАЛОВ XIII ВЕКА***канд. ист. наук Я.А. РИЕР**(Могилевский государственный университет им. А.А. Кулешова)*

Статья посвящена изучению отношений Полоцкого княжества и Литвы на протяжении XIII века по данным немецких хроник указанного периода и собственно полоцких источников. На основе анализа текстов показана эволюция военных взаимоотношений полоцких князей и литовских правителей до падения Киевской Руси и после, а также причины произошедших в них изменений.

Ключевые слова: *Литва, Полоцкое княжество, правитель, князь, военный поход, ливы, Немецкий Орден.*

Введение. К отношениям Полоцка и Литвы в процессе складывания ВКЛ обращалось значительное количество историков. Тем не менее, в данном вопросе все еще остается немало дискуссионных аспектов, заслуживающих пристального внимания. Не меньший интерес представляет освещение событий, происходящих на данных землях в XIII в., в хрониках, созданных на территории Немецкого Ордена или Пруссии. Особенное значение данные, представленные в подобных источниках, приобретают при сравнении их со сведениями, сохранившимися на Полоцкой земле и дошедшими до наших дней.

История взаимоотношений некогда могущественного Полоцка и языческой Литвы, начинающей усиливаться в начале XIII в., представляет огромный интерес. Насколько сильны были позиции Полоцка в новом формирующемся государственном образовании ВКЛ? Каким образом строились взаимоотношения полоцкой верхушки и литовских правителей в указанный период времени?

Несмотря на то, что XIII в. является «темным» в истории белорусских земель, и до наших дней практически не сохранилось местных источников, позволивших бы ответить на данные вопросы, большое значение имеют хроники, созданные на территории соседних государств, не задетых волнами междоусобиц или разорениями воинственных кочевников. Причем наиболее информативными хрониками являются труды, созданные на территории Немецкого Ордена, отличавшегося развитой к данному времени традицией канцелярии, вниманием к деталям и обращением не только к истории развития Ордена, но и событиям, происходившим на соседних территориях.

Основная часть. Одним из самых важных в данном вопросе источников является *Ливонская рифмованная хроника* («Livländische Reimchronik»), созданная в конце XIII в. и дающая описание событий, происходивших на приграничных территориях с 1143 по 1290 гг. [2]. Несмотря на то, что основные сведения, касающиеся литовско-белорусских территорий, относятся к середине XIII в. в связи с правлением Миндовга, а затем с возникшей ему оппозицией, заговором и убийством, есть данные, касающиеся отношений литовцев и Руси, в частности, Полоцкого княжества [10, с. 8]. Она, например, содержит сведения о правлении Герденя в Полоцке в 1264 г. Кроме того, автор хроники указывает также на то, что Литва окончательно заняла Полоцк в 1307 г. [11, с. 14]. Правда, гораздо чаще на страницах хроники встречается обобщенное название Руси – «der Riuzen» [2, с. 179].

Тем не менее, сведения, содержащиеся на страницах Ливонской рифмованной хроники в отношении рассматриваемого вопроса, достаточно отрывисты и не могут рассматриваться изолированно от других источников.

Более информативным источником для изучения государствообразующих процессов в ВКЛ, а также эволюции власти накануне его образования, является «Хроника Ливонии» Генриха Латвийского («Heinrici Cronicon Lyvonie»), созданная предположительно в начале XIII в. христианским миссионером, описывающим события с 1180 по 1227 гг. Оригинальная версия хроники не сохранилась. До нас дошли несколько более поздних списков, представляющих значительный интерес не только для изучения зачатков формирования ВКЛ, но также для анализа взаимоотношений Литвы и ее соседей, в частности, Полоцка, которому автор хроники уделяет значительное внимание. Именно «Хронику Ливонии» можно рассматривать как один из основополагающих источников по данному вопросу [10, с. 8].

Автор хроники уделяет пристальное внимание личности полоцкого князя Владимира, характеризуя его, как мудрого и справедливого правителя, талантливого полководца, склонного, тем не менее, к излишней доверчивости и участию в политических авантюрах. Под 1206 г. хронист рассказывает о том, что епископ, «желая снискать дружбу и расположение Владимира, короля полоцкого, какие тот проявлял к его предшественнику, епископу Мейнарду, послал ему через аббата Теодериха боевого коня с вооружением, но по дороге литовцы-разбойники ограбили аббата» [5, с. 95].

Данная фраза свидетельствует об авторитете, которым пользовался полоцкий правитель в европейском христианском сообществе. С точки зрения Генриха Латвийского статус полоцкого сюзерена равен статусу западноевропейских монархов-сюзеренов – королей. Хронист применяет к нему европейскую королевскую титулатуру.

В источнике содержатся красноречивые свидетельства о даннической зависимости ливов от Полоцка. Особенно показательным в данном случае описание визита в Полоцк епископа и его людей на переговоры с князем Владимиром. Немцы, «вступив в город, застали там ливов, тайно посланных их старейшинами, которые, стараясь склонить короля к изгнанию тевтонов из Ливонии, в льстивых и лживых словах сообщали ему все, что только могли коварно придумать или сказать против епископа и его людей... Относясь к их словам с излишней доверчивостью, король велел всем находящимся в его королевстве как можно скорее готовиться к походу, чтобы, взяв необходимое на дорогу, на корабле или на плотах из бревен по течению реки Двины быстро и удобно подойти к Риге. Оттого и вышло так, что тевтонские послы, не зная ни о внушениях ливов, ни о намерениях короля, получили приказ явиться пред лицо короля, а там их, при ливах, спросили, какова причина их прихода. Они объяснили, что пришли ради мира и дружбы, а в это время ливы наоборот заявили, что тевтоны и не хотят, и не соблюдают мира» [5, с. 96].

Из контекста источника очевидно, что полоцкие князья в данное время выступали в военных походах на стороне ливов, оказывая им таким образом покровительство, как своим данникам. В подтверждение этому можно привести следующую фразу из хроники: «Позднее кое-кто из ливов, упорствуя в коварстве, известили короля полоцкого через гонцов об уроне, понесенном своими, и просили прийти на помощь им против тевтонов, пользуясь в особенности временем, пока в Риге оставалось немного людей, а другие уехали с епископом. Слушаясь их зова и советов, король собрал войско со всех концов своего королевства, а также от соседних королей, своих друзей, и с великой храбростью спустился вниз по Двине на корабле. При высадке у Икесколы многие из них были ранены баллистами рыцаря Конрада...» [5, с. 103].

После поражения в сражении в 1208 г. «король послал великому королю Владимиру лучших тевтонских коней, баллисты, панцири и тому подобное, а вместе с тем просил и советовал собрать войско как можно скорее и идти брать Ригу, где, сообщал он, осталось мало народу, причем лучшие убиты им, а прочие ушли с епископом. Услышав об этом, Владимир с излишней доверчивостью созывает всех своих друзей и людей своего королевства». Между тем, епископ, узнав о событиях, произошедших в Риге, снова созвал войско, состоящее частично из собственных сил, частично из наемников, и вернулся туда, чтобы «стать стеной за дом господень». «Когда русские услышали, что тевтоны и ливы собрались в Риге, они, боясь за себя и за свой замок, зная, что поступили дурно, и не смея дожидаться прихода рижан в замке, собрали свое имущество, поделили между собой коней и оружие тевтонов, подожгли замок Кукенойс и побежали каждый своей дорогой» [1].

Разумеется, автор хроники имел свои цели при описании данных событий. В частности, он хотел показать, что ливонская церковь в те времена находилась среди большого количества языческих племен и, как следствие, терпела немало бедствий, так как все они имели одну цель, а именно – ее уничтожение. Тем не менее, уважительное отношение, которое хронист проявляет к полоцкому правителю, можно объяснить господством христианства на белорусских землях, а значит и признание легитимности князя Полоцкого как христианского правителя.

В этой связи вполне логично рассмотрение следующего сообщения Генриха Латвийского, согласно которому «Арнольд, брат-рыцарь, был послан с товарищами к королю полоцкому узнать, не согласится ли он на мир и не откроет ли рижским купцам доступ в свои владения» [5, с. 137]. Князь Владимир, принимая их, высказал радость по поводу мира и успокоения, а также послал с ними Лудольфа, разумного и богатого человека из Смоленска, чтобы, по прибытии в Ригу, обсудить дела мира и справедливости. «Когда они прибыли в Ригу и изложили желание короля, рижане согласились, и тогда в первый раз был заключен вечный мир между ними и королем, с тем, однако, чтобы королю ежегодно платилась должная дань ливами или за них епископом» [5, с. 158]. Разумеется, что достигнуто данное соглашение было не только для обеспечения мира на данных землях, но и было обусловлено более глубокими дипломатическими интересами.

Так, из этой же хроники следует, что полоцкий король «послал епископу приглашение прибыть для свидания с ним у Герцикэ, чтобы дать ответ о ливах, бывших данниках короля; чтобы тут же совместно договориться о безопасном плавании купцов по Двине и, возобновив мир, тем легче противостоять литовцам. Во время переговоров, две стороны обсуждали не только экономические и дипломатические вопросы, но также проблему христианизации ливов. Епископ, взяв с собой своих людей и короля Владимира, с братьями-рыцарями и старейшинами ливов и лэттов, отправился навстречу королю. С ним шли и купцы на своих кораблях, причем все надели доспехи, остерегаясь литовских засад по обоим берегам Двины» [5, с. 180].

Данная цитата позволяет сделать вывод о том, что к началу XIII в. литовцы представляли значительную угрозу не только для Ордена, но и для самого Полоцка. Насколько видно из текста хроники, Полоцк

и Орден видели необходимость в соединении сил для совместного противостояния воинственным соседям. Таким образом, вероятно, что в первые десятилетия указанного столетия между Полоцком и Литвой не было никаких договорных отношений [4, с. 224–225]. Более того, источник красноречиво свидетельствует о боевых столкновениях между дружиной полоцкого князя и литовскими отрядами. Вместе с тем обращает на себя внимание высокий статус, который получает правитель Полоцка со стороны немецкого хрониста. Последний ставит его на равную ступень с другими европейскими монархами, а, следовательно, полностью признает легитимность правления полоцкого князя и суверенность самого княжения.

Тем не менее, полного консенсуса в переговорах с епископом Ордена достичь не удалось. В частности, по таким вопросам, как традиционный сбор дани с ливов в пользу Полоцка. Именно поэтому через четыре года полоцкий князь Владимир в союзе с литовцами предпринял поход на Ригу. Хронист сообщает, что 10 апреля 1216 г. эсты послали Владимиру просьбу принять участие в походе на Ригу. *«И понравился королю замысел вероломных, так как он всегда стремился разорить ливонскую церковь, и послал он в Руссию и Литву и созвал большое войско из русских и литовцев»* [5, с. 180]. Как известно, когда уже было все готово к походу, князь Владимир внезапно умер. Коалиционное войско разошлось, поход так и не состоялся.

Весьма показательным в этом отношении сведение источника о том, что именно князь Владимир выступает инициатором создания совместных союзных сил, состоящих из его дружины, восточных славян-полочан, а также балтов-литовцев.

Таким образом, в начале XIII в. Полоцк в немецких хрониках видится более значимой и организованной силой, чем литовцы [3, с. 173–174]. Последние представляют скорее разрозненные военные отряды, нанимаемые время от времени для совершения военных походов полоцким князем. Полоцкое княжество под пером хрониста рисуется как сильное государство, которое контролирует благодаря своей военной мощи и городам-колониям на территории Латвии значительную часть балтских земель. Правители Полоцкой земли имеют авторитет, в том числе, и международный, и с ними не могут не считаться соседи [7, с. 22].

После нашествия монгольских туменов Бату-Хана на первый план в хрониках выдвигаются литовцы и их правители. Литовский историк Э. Гудавичус образно сказал, что Литва была «шакалом, который шел за монгольским тигром» [6, с. 14]. После 1250 г. первоочередное внимание хронистами уделяется Миндовгу, в конце XIII в. – Витеню [2, с. 178].

Ценнейшим восточнославянским источником, позволяющим проследить историю взаимоотношений Полоцка и Литвы середины – конца XIII в., являются так называемые *«Полоцкие грамоты»* [8; 9]. С помощью содержащихся в них документов можно в значительной мере изучить положение полоцких правителей по отношению к центральной власти складывающегося государства.

Так, в грамоте Герденя от 1263 г. о его договоре с магистром Конрадом фон Мандерном и городами Ригой, Полоцком и Витебском Полоцк показан важным политическим субъектом. Несмотря на то, что и Полоцк, и Витебск признают верховенство Герденя над данными образованиями, налицо их большая политическая самостоятельность [9, с. 9]. Правда, Герденя не называет по имени ни полоцкого, ни витебского князей, что может означать их отсутствие. В то же время подчеркивалось значение самого города как некоей важной силы, а сама Полоцкая земля названа Русской землей: *«Верху того, про ту пакость, што са в розмирьи створило, какъ имъ итъ и бою сторону итступити, што Руская земля словеть Полочькая, итъ тое земли местеро и брат(ъ)и его итступит(и) с всею правдою»* [8, с. 58]. Интересно, что Полоцкая земля выступает как территориальная целостность, подчеркивается, что ее владения неприкосновенны для Ордена [8, с. 9].

Свое отражение полоцко-литовские отношения нашли и в грамоте полоцкого князя Изяслава, написанной между 1264 и 1267 гг., состоящей из двух частей и представляющей собой по сути княжеский проект, характеризующий ливонско-литовско-полоцко-витебские взаимоотношения и содержащий некоторые предложения относительно территориальных вопросов и торговых связей [9, с. 11]. Нужно отметить, что грамота написана здесь уже от лица правителя Полоцкой земли, который именуется себя «князем полоцким» и самостоятельно определяет основные направления торговой и административной политики [8, с. 59]. Его высокий статус в обществе подтверждается и требованием целовать крест – древней традицией полоцких князей, использовавшейся не только при интронизации правителя, но и при принесении присяги на верность, а также при заключении договоров: *«На семь къ мне целовати кр(е)сть въ правду, любовь имъти и миръ, какъ было при первывъхъ княз(е)хъ полочьскихъ»* [8, с. 59].

Показательно в этом отношении также послание *«полоцкого епископа Якова рижскому пробсту, наместнику архиепископа рижского и совету Риги с просьбой пропустить в Полоцк хлеб, не чинить препятствий полочанам и вершить справедливый суд по торговым спорам между рижанами и полочанами»* [8, с. 60–61]. Написана она была, судя по всему, после перехода Полоцка под власть верховного правителя Литвы, а именно, – Витеня. Здесь не только подтверждается тезис об особых союзнических отношениях между Полоцком и Великим князем, но также подчеркивается особый статус полоцкого епископа [9, с. 14]. Он выступает как гарант политических и экономических прав и является духовным и политическим лидером земли, представляя интересы политики перед великим князем литовским:

«А нынъ есмь оувѣдалъ любовь ваша правая съ сыномъ моимъ с Витенемъ» [8, с. 61]. Наверняка, такое право признавалось и уважалось литовскими монархами. Отсюда и бесконфликтность их взаимоотношений. Кроме того, можно выдвинуть предположение, что на данном этапе в Полоцке литовские князья выступали во многом не как всевластные монархи, но как служилые князья, которые сидели на престоле по приглашению местного населения.

Заключение. Таким образом, отношения полоцких князей и Литвы в XIII в. прошли определенную политическую эволюцию, изменяясь в зависимости от военно-политических обстоятельств. Очевидно, что в начале XIII в. острых конфликтов между двумя силами не было. С течением времени бывшие данники и сюзерены поменялись ролями: если в начале столетия полоцкие князья призывали воинственных литовцев в свое войско, то в конце XIII в., после образования ВКЛ, уже литовские князья используют силы последних в военных походах. Тем не менее, даже в составе ВКЛ полоцкие князья продолжали пользоваться авторитетом и имели определенное влияние, достигаемое с помощью династических союзов. Уже в эпоху Миндовга и его сына Войшелка в Полоцке действуют подручные из числа литовских князей и местных правителей из династии Изяславовичей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lettus, Henricus Livländische Chronik / Н. Lettus // Scriptorum rerum Livonicarum. – Riga : Leipzig : Frantzen, 1853. – 906 s.
2. Livländische Reimchronik / ed. by Franz Pfeiffer. – Stuttgart : gedruckt auf Kosten des literarischen Vereins, 1844. – 332s.
3. Володихин, Д. М. Еще раз о княжеской власти в средневековом Полоцке / Д. М. Володихин // Вопр. истории. – 2000. – № 4–5. – С. 173–175.
4. Заяц, Ю. История белорусских земель X – 1-й пол. XIII в. в отображении летописей и хроник ВКЛ / Ю. Заяц // Проблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўств і археаграфіі / рэдкал.: М. М. Улашчык [і інш.]. – Мінск, 1997. – С. 212–226.
5. Латвийский, Г. Хроника Ливонии / Г. Латвийский. Пер. С. А. Аннинского – М. – Л. : АН СССР, 1938. – 608 с.
6. Марзалюк, І. Грюнвальдська битва – битва народів (1410–2010): середньовічна історія України, Білорусі, Литви. / І. Марзалюк, А. Бумблаускас, Б. Черкас – Київ : «Балтія-Друк», 2010. – 272 с.
7. Марзалюк, І. Міфы “адраджэнскай” гістарыяграфіі Беларусі / І. Марзалюк. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2009. – 145с.
8. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. : в 2 т. / под ред. А. Л. Хорошкевич. – М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2015. – Т. 2. – 522 с.
9. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. : в 2 т. / под ред. А. Хорошкевич. – М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2015. – Т. 1. – 864 с.
10. Риер, Я. А. Первые правители ВКЛ в немецких источниках / Я. А. Риер // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. – Минск : РИВШ, 2018. – Вып. 11. – С. 7–18.
11. Роуэл, С. К. Уздым Літвы. Паганская імперыя у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, 1295 – 1345 / С.К. Роуэл. – Мінск : «Медысонт», 2015. – 423 с.

Поступила 28.05.2019

POLOTSK AND LITHUANIA ACCORDING TO GERMAN CHRONICLES AND POLOTSK WRITTEN SOURCES OF THE 13TH CENTURY

Y. RYIER

The article deals with relationship between the Duchy of Polotsk and Lithuania during the 13th century according to the German chronicles and Polotsk written sources which were created during that century. On the basis of the analysis of mentioned above sources evolution of such relationship before and after Kievan Rus` fall is shown. The reasons of this development and differences in their relationship are analyzed.

Keywords: Lithuania, the Principality of Polotsk, the ruler, the Prince, on a military campaign, the Livs, the German Order.

УДК 351.853.3(476.5)+904:726.82(476.5)«13/17»

**АСАБЛІВАСЦІ ТЭРЫТАРЫЯЛЬНАГА РАЗМЕРКАВАННЯ СЕЛЬСКИХ МОГІЛАК
БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ XIV – XVIII стст.¹****В.У. ЧАРАЎКО***(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Артыкул прысвечаны асаблівасцям тэрытарыяльнага размеркавання сельскіх могілак Беларускага Падзвіння XIV – XVIII стст. Картаграфаванне могільнікаў і аб'ектаў са знешнімі прыкметамі пахаванняў разглядаемага перыяду (каменныя надмагіллі, каменныя крыжы) дазволіла вызначыць лакалізацыю помнікаў адносна прыродных аб'ектаў, узаемае размяшчэнне помнікаў, выявіць раёны іх максімальнай канцэнтрацыі. Паколькі наяўнасць могільніка прадугледжвае існаванне сінхроннага ім пасялення, маецца сувязь паміж нераўнамернай канцэнтрацыяй могільнікаў і нераўнамернай заселенасцю рэгіёна. Большая частка могільнікаў XIV – XVIII стст. размешчана на левым беразе Заходняй Дзвіны па рэках Дзісна (Глыбоцкі раён), Ушача (Полацкі, Ушацкі, Лепельскі раёны), Ула (Бешанковіцкі раён) і іх прытоках, а таксама на водападзеле Дзвіны і Бярэзіны (Дняпроўскай) (Докшыцкі раён). На правым беразе Дзвіны пахавальныя помнікі сканцэнтраваны пераважна на паўночным усходзе. Зоны максімальнай канцэнтрацыі могільнікаў адпавядаюць найбольш засвоеным і заселеным тэрыторыям.

Ключавыя словы: Беларускае Падзвінне, пахавальныя помнікі XIV – XVIII стст., сельскія могільнікі.

Уводзіны. Пахавальныя помнікі Беларускага Падзвіння XIV – XVIII стст. да канца ХХ ст. не былі прадметам мэтанакіраванага археалагічнага вывучэння. Іх даследаванне адбывалася эпізодычна і пераважна ў выніку выпадковага выяўлення. Шэраг звязаных з імі задач на сённяшні момант не атрымаў належнага вырашэння [1, с. 177]. Адною з іх з'яўляецца вызначэнне спецыфікі тэрытарыяльнага размеркавання могільнікаў і тлумачэнне асаблівасцей іх размяшчэння. Пры гэтым колькасць помнікаў, даследаваных археалагічна, можа быць павялічана за кошт аб'ектаў з характэрнымі маркёрамі – надмагільнымі каменнымі вымасткамі, абкладкамі, вялікімі валунамі ў галавах/нагах пахавання, каменнымі крыжамі. Названыя каменныя канструкцыі выступаюць у якасці знешніх прыкмет пахаванняў даследуемага перыяду [2, с. 126, 136].

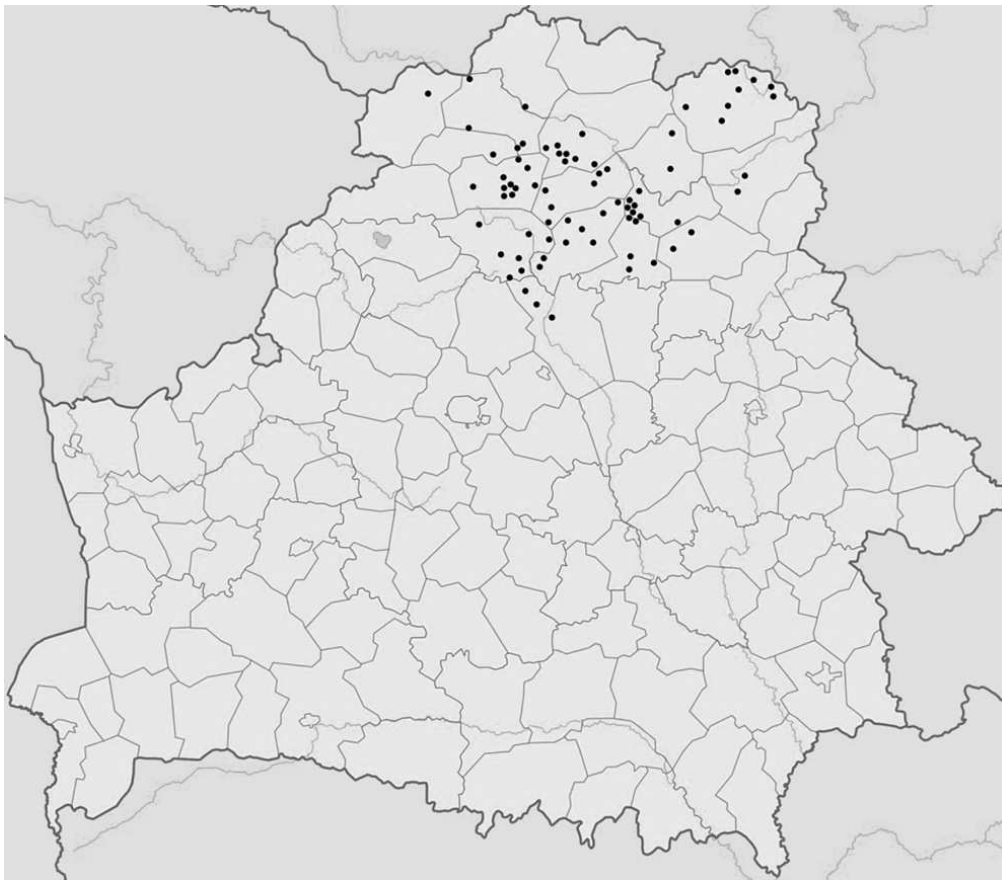
Асноўная частка. Картаграфаванне археалагічных помнікаў дазволіла нам вызначыць лакалізацыю помнікаў адносна прыродных аб'ектаў, узаемае размяшчэнне помнікаў, выявіць раёны іх максімальнай канцэнтрацыі (малюнак 1) [3]. Помнікі размешчаны нераўнамерна. Большая частка могільнікаў лакалізавана на левым беразе Заходняй Дзвіны ўздоўж рэк Дзісна (Глыбоцкі раён), Ушача (Полацкі, Ушацкі, Лепельскі раёны), Ула (Бешанковіцкі раён) і іх прытокаў, а таксама на водападзеле Дзвіны і Бярэзіны (Докшыцкі раён). На правым беразе Дзвіны помнікі сустракаюцца пераважна на паўночным усходзе і ўсходзе [1, с. 178; 3, с. 18–19, мал. 2].

Нераўнамернае размяшчэнне пахавальных помнікаў XIV – XVIII стст. адпавядае нераўнамернай заселенасці Беларускага Падзвіння, якое тлумачыцца прыродна-геаграфічнымі фактарамі. Наяўнасць пахавальных помнікаў сведчыць пра існаванне побач з імі сінхронных пасяленняў, насельніцтва якіх і пакінула могільнікі. Зоны максімальнай канцэнтрацыі могільнікаў адпавядаюць найлепш засвоеным і найбольш заселеным тэрыторыям. Такі падыход у дачыненні да старажытнарускіх курганоў Полацкай зямлі ўпершыню ўжыў Л. В. Аляксееў [4, с. 9]. Даследчык адзначыў нераўнамернасць у размяшчэнні курганных груп, вызначыў іх скапленні і зоны адзінкавай прысутнасці, што адлюстроўвала заселенасць тэрыторыі [5, с. 24, мал. 1; 6, с. 12]. Таму наяўнасць на карце зон з высокай шчыльнасцю могільнікаў і «белых плям», дзе яны не выяўлены, тлумачыцца неаднароднай заселенасцю і гаспадарчай засвоенасцю рэгіёна ў пазначаны перыяд.

Нераўнамернае засваенне рэгіёна, наяўнасць у ім «скапленняў» (Л. В. Аляксееў), «згусткаў помнікаў» (В. М. Ляўко), «пасяленчых гнёздаў» (М. В. Клімаў) неаднаразова адзначалася даследчыкамі [5, с. 24; 6, с. 12; 7, с. 128–129]. Нераўнамернае размеркаванне помнікаў звязана з прыродна-ландшафтнай спецыфікай Беларускага Падзвіння. Большасць пахаванняў з каменнымі надмагіллямі лакалізуецца на поўдзень ад Заходняй Дзвіны. Гэта ўказвае на лепшую заселенасць левабярэжжа Дзвіны ў XIV – XVIII стст. Падобная сітуацыя назіраецца і з размяшчэннем курганных груп старажытнарускага перыяду. Буйнейшае на Падзвінні скапленне курганных пахаванняў, вылучанае Л. В. Аляксеевым, размяшчалася

¹ Работа выканана ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Эканоміка і гуманітарнае развіццё Беларускага грамадства» на 2016–2020 гг. (падпраграма 12.1. «Гісторыя і культура», заданне 1.1.01. «Беларускія землі ў першабытную эпоху, сярэднявекі і ранні Новы час: археалагічныя помнікі, тэрыторыя, насельніцтва, эканоміка і культура», навукова-даследчая работа «Насельніцтва Полацкага Падзвіння ў I–II тыс. н.э.»).

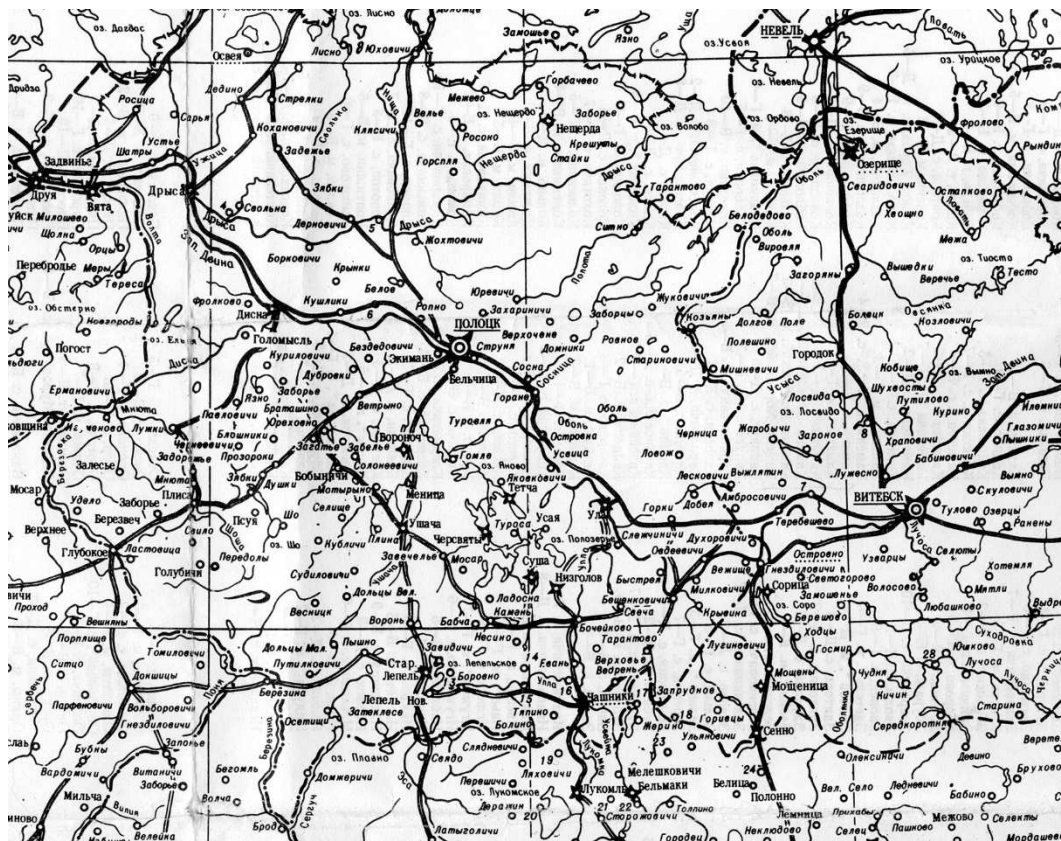
на поўдзень ад Полацка уздоўж ракі Ушачы і на ўсход ад яе да ракі Улы [5, с. 24; 8, с. 71]. Яно суадносіцца з зонай значнай канцэнтрацыі могільнікаў XIV – XVIII стст., якія маркіруюць тэрыторыю, аптымальную да гаспадарчай дзейнасці.

Малюнак 1. – Карта пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV – XVIII стст.
Складзена паводле: [3].

На поўнач ад Заходняй Дзвіны пашыраны дзярнова-падзолістыя забалочаныя глебы [9, с. 100–101, 120], менш прыдатныя для сельскагаспадарчай дзейнасці. Прастора паміж Полацкам і Віцебскам занята лясамі і выцягнутымі ў мерыдыянальным напрамку балотамі [6, с. 12; 9, с. 120]. Невысокая ўрадлівасць глеб абмяжоўвала колькасць людзей, якія маглі пракарміцца за кошт апрацаванай зямлі [7, с. 132–133]. Не выпадкова асноўная частка шляхецкіх маёнткаў у Полацкім ваяводстве ляжала на поўдзень ад Дзвіны. На поўнач ад яе знаходзіліся слабазаселеныя дзяржаўныя і магнацкія ўладанні [10, с. 448]. Тэрыторыі на поўнач і поўдзень ад Дзвіны выразна адрозніваліся па колькасці населеных пунктаў і шчыльнасці іх размяшчэння, што добра бачна на карце М. Ф. Спірыдонава «Беларусь у канцы XVI ст.» (малюнак 2) [11].

Малалікасьць пахавальных помнікаў XIV – XVIII стст. на поўнач ад Заходняй Дзвіны трэба звязваць са спецыфікай засваення гэтай тэрыторыі. Працэс развіцця вясковых паселішчаў у ваколіцах Полацка ў X – XVI стст. дэтальна вывучаны М. В. Клімавым [12, с. 3]. Даследчык прыйшоў да высновы аб наяўнасці ў рэгіёне значнай долі невялікіх маладворных пасяленняў [7, с. 132–133]. Акрамя таго, для Беларускага Падзвіння ўвогуле ўласціва дробнаконтурнасць сельскагаспадарчых угоддзяў [13, с. 269]. У X – XIII стст. асноўная колькасць вясковых пасяленняў размяшчалася па берагах невялікіх рэк і асабліва азёр. Унутраная каланізацыя ў ваколіцах Полацка актывізавалася ў XV – XVI стст. У XIV – XVI стст. значную долю паселішчаў у акрузе Полацка складалі пасяленні ў 1–3 двары. Частка іх размяшчалася на пусташах і купленых землях, частка – на землях, якія расчышчаліся ад векавых лясоў і выкарыстоўваліся для ляднага земляробства. Феодалы запрашалі на гэтыя землі свабодных сялян, на некалькі гадоў вызваляючы іх ад падаткаў ці робячы іх памер меншым. Часовы характар ільгот і прымацаванне «пахожых» сялян да зямлі ў выпадку іх працяглага пражывання ва ўладаннях аднаго феодала (50 гадоў да выдання I Статута ВКЛ) вызначаў часовы характар такіх маладворных пасяленняў. Не жадаючы пагаршэння ўласнага сацыяльнага статусу, сяляне праз нейкі час пакідалі абжытыя землі, што прыводзіла да знікнення пасяленняў [7, с. 131–132; 12, с. 9–10; 14, с. 93].

Малюнак 2. – Карта Беларусі ў канцы XVI ст., складзеная М.Ф. Спірыдонавым (фрагмент) Паводле: [11].

Маладзёрныя пасяленні амаль не пакінулі слядоў, таму з цяжкасцю падлягаюць выяўленню і фіксацыі [7, с. 132; 15, с. 330]. Пасяленням з невялікай колькасцю жыхароў павінны былі адпавядаць такія ж невялікія могілнікі, якія маглі не захавацца да нашага часу. Да таго ж большасць вядомых сельскіх могілак зафіксавана дзякуючы каменным надмагіллям. На Беларускім Падзвінні вядомы і сельскі могілнік XIV – XVIII стст. без каменных надмагілляў (Лучна I) [1, с. 180]. Па прычыне адсутнасці візуальных прыкмет выявіць такія помнікі значна цяжэй. Не выключана, што насельніцтва правага берага Заходняй Дзвіны практыкавала пахаванні без каменных канструкцый. Прыроднай умовай для вырабу каменных надмагілляў з яўляецца наяўнасць валуноў. Глебы Беларускага Падзвіння ў значнай ступені завалунены [13, с. 89, 94–95, 97, 102; 16, с. 10], але гэты паказчык у межах рэгіёна істотна вагаецца. Тэрыторыя на поўнач ад Дзвіны, каля Полацка, завалунена значна менш, чым тэрыторыя каля Віцебска і левабярэжжа Дзвіны, што можа быць адной з прычын малалікасці там вядомых нам могілнікаў XIV – XVIII стст.

Высновы. Такім чынам, праведзенае намі картаграфаванне пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV – XVIII стст. і аб'ектаў з каменнымі надмагіллямі і крыжамі выявіла нераўнамернасць іх размяшчэння. Большая частка сельскіх могілнікаў знаходзіцца на левым, паўднёвым, беразе Заходняй Дзвіны і лакалізуецца ў Глыбоцкім, Полацкім, Ушацкім, Лепельскім раёнах, а таксама на водападзеле Дзвіны і Бярэзіны Дняпроўскай (Докшыцкі раён). На правым беразе Дзвіны помнікі сустракаюцца пераважна ў Гарадоцкім раёне. Паколькі могілнікам адпавядаюць сінхронныя ім пасяленчыя помнікі, нераўнамернасць размяшчэння пахавальных помнікаў адлюстроўвае нераўнамерную заселенасць Беларускага Падзвіння. Скапленні пахавальных помнікаў абазначаюць найбольш заселеныя мікрарэгіёны. Гэта тлумачыцца прыродна-геаграфічнымі ўмовамі рэгіёна. Тэрыторыі па правым беразе Дзвіны ў большай ступені забалочаны і былі менш прыдатнымі для сельскагаспадарчай дзейнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Климов, М. В. Погребальные памятники полоцкой округи XIII–XVIII вв. / М. В. Климов, В. В. Червко // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке /

- О. Н. Левко [и др.] ; редкол. : А. А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О. Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 176–182.
2. Археалогія Беларусі. У 4 т. – Мінск : Беларуская навука, 1997–2001. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В. М. Ляўко [і інш.] ; пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. – 2001. – 597 с. ; іл.
 3. Чараўко, В. У. Матэрыялы да карты пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стагоддзяў / В. У. Чараўко // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарные науки. – 2010. – № 7. – С. 14–20.
 4. Рьер, Я. Г. Сельское общество Могилёвского Поднепровья X–XIII вв. по археологическим данным / Я. Г. Рьер. – Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2010. – 176 с. ; ил.
 5. Алексеев, Л. В. Некоторые вопросы заселённости и развитие западнорусских земель в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев // Древняя Русь и славяне. – М. : Наука, 1978. – С. 23–30.
 6. Левко, О. Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: формирование и развитие / О. Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2004. – 280 с. ; ил.
 7. Клімаў, М. В. Асаблівасці рассялення ў акрузе Полацка: X – сярэдзіна XVI ст. / М. В. Клімаў // Гіст.-археал. зб. – Мінск, 2006. – № 21. – С. 128–134.
 8. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии) / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 295 с. ; ил.
 9. Нацыянальны атлас Беларусі. – Мінск : Белкартаграфія, 2002. – 292 с. ; іл.
 10. Насевіч, В. Полацкае ваяводства / В. Насевіч // Вялікае Княства Літоўскае : энцыкл. У 2 т. – Т. 2 : Кадэцкі корпус – Яцкевіч / рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – С. 446–448.
 11. Спиридонов, М. Ф. Беларусь в конце XVI в. Минск, 1992. – [1 л.]. Карта – приложение к книге: Спиридонов, М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси XV–XVI вв. / М. Ф. Спиридонов. – Минск : Навука і тэхніка, 1993. – 223 с.
 12. Клімаў, М. В. Вясковыя паселішчы ў акрузе Полацка X – сярэдзіны XVI ст. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.06 / М. В. Клімаў ; ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Мінск, 2005. – 20 с.
 13. Географія Беларусі / под ред. В. А. Дементьева [и др.]. – изд. 2-е, перераб. – Минск : Вышэйшая школа, 1977. – 320 с. ; ил.
 14. Климов, М. В. Сельская округа Полоцка в XI–XIII вв. / М. В. Климов // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.] ; редкол. : А. А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О. Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 88–96.
 15. Климов, М. В. Округа Полоцка XIV–XVIII вв. по письменным и археологическим данным: местечки, сельские поселения / М. В. Климов // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.] ; редкол. : А. А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О. Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 325–336.
 16. Смоліч, А. Географія Беларусі / А. Смоліч. – 4-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 1993. – 382 с. ; іл.

Паступіў 27.05.2019

RURAL CEMETERIES PLACEMENT PARTICULARITY IN THE BELARUSIAN DVINA REGION OF THE 14th–18th CENTURIES

V. CHARAUKO

The article is devoted to the rural cemeteries placement particularity in the Belarusian Dvina region of the 14th–18th centuries. The mapping of burial grounds and objects with external signs of burials of this period (stone gravestones, stone crosses) made it possible to determine the monuments localization relative to natural objects, the mutual placement of monuments, to identify maximum concentration areas of them. Since the presence of a cemetery presupposes the existence of a synchronous settlement, there is a link between the burial grounds uneven concentration and the uneven population of the region. Most of the 14th–18th centuries burial grounds located on the left bank of the Zapadnaya Dvina along the rivers Disna (Glubokoe District), Ushacha (Polotsk, Ushachi and Lepel Districts), Ulla (Beshenkovichi District) and their tributaries, as well as on the Dvina and Berezina (Dnieper) watershed (Dokshitsy District). On the right Dvina bank funerary monuments are concentrated in the northeast mainly. The burial grounds maximum concentration zones correspond to the most developed and inhabited territories.

Keywords: Belarusian Dvina region, funerary monuments of the 14th–18th centuries, rural cemeteries.

УДК 902.2:378(476.7)

**ОРГАНИЗАЦЫЯ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ
ШЛЯХЕЦКІХ РЭЗІДЭНЦЫЙ XVI – XIX стст. НА БЕРАСЦЕЙШЧЫНЕ**

*канд. гіст. навук, дац. А.А. БАШКОЎ
(Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна)*

Разглядаюцца асноўныя пытанні арганізацыі археалагічных даследаванняў шляхецкіх рэзідэнцый XVI – XIX стст. на тэрыторыі Берасцейшчыны. Увага надаецца супрацоўніцтву архітэктараў-праекціроўшчыкаў, будаўнікоў-рэстаўратораў і археолагаў у даследаванні аб'ектаў рэзідэнцыяльнай архітэктуры, якія падлягаюць рэстаўрацыі і ўзнаўленню. Вылучаны і ахарактарызаваны асноўныя этапы арганізацыйных мерапрыемстваў па археалагічным вывучэнні шляхецкіх рэзідэнцый.

Ключавыя словы: археалагічныя даследаванні, шляхецкія рэзідэнцыі, Берасцейшчына, рэстаўруемая архітэктура.

Уводзіны. Археалагічныя раскопкі, на помніках рэстаўруемай рэзідэнцыяльнай архітэктуры з'яўляюцца неад'емнай часткай даследчых і будаўнічых прац. Археалагічныя раскопкі павінны праводзіцца на аб'ектах рэстаўрацыі ўжо на пачатковым этапе распрацоўкі праектнай дакументацыі. Толькі так можна паглыблена падыйсці да вывучэння архітэктурнага помніка: вызначыць яго аб'ектыўныя памеры і тэхніку будоўлі; рэканструяваць знешні выгляд; зразумець і дапоўніць канструктыўныя элементы; даць будаўнічую перыядызацыю. Толькі пасля гэтага можна прымаць абгрунтаваныя, вывераныя інжынерныя рашэнні. Несвоечасовыя археалагічныя даследаванні на архітэктурным помніку цягнуць за сабой памылкі і недакладнасці ў працы архітэктара, што прыводзіць да каррэктываў і змены самога праекту, а ў выніку – вытворчыя траты. Сёння падобны від працы археолагаў прынята называць архітэктурна-археалагічнымі даследаваннямі, што маюць уласную методыку і праводзяцца выключна ў зоне архітэктурнага помніка з ініцыятывы архітэктара-рэстаўратора, які ставіць канкрэтныя мэты і задачы [11, с. 107–109].

Станаўленне і развіццё архітэктурна-археалагічных даследаванняў на Беларусі прайшло значны і складаны шлях, што прывяло да пашырэння крынічнай базы, удасканалення методыкі і эмпірычнага вопыту даследчыкаў-археолагаў. У канцы 80-х гг. XX ст. у выніку назапашвання вопыта архітэктурна-археалагічных даследаванняў на помніках манументальнага дойлідства Беларусі перыяду Сярэднявечча і Новага часу, з'явілася неабходнасць абагульнення і сістэматызацыі дадзенага матэрыялу. Акрамя таго, супрацоўніцтва праектна-рэстаўрацыйных арганізацый з археолагамі, дазволілі выпрацаваць асновы методыкі комплекснага вывучэння “позніх” архітэктурных помнікаў, у тым ліку шляхецкіх сядзіб і рэзідэнцый [1, с. 11–13].

Як вынік, на свет з'явілася першае абагульняючае тэарэтыка-практычнае даследаванне А.А. Трусава «Памятники монументального зодчества Беларуси XI – XVII вв.: архитектурно-археологический анализ». У манаграфіі аўтар свядома адышоў ад мастацтвазнаўчых пытанняў і праблем гісторыі архітэктуры, а сканцэнтраваны толькі на гісторыі і методыцы археалагічнага вывучэння архітэктурных помнікаў. Праца А.А. Трусава стала неад'емным спадарожнікам спецыялістаў-археолагаў, якія вывучаюць помнікі позняга Сярэднявечча і Новага часу. Аўтар даў характарыстыку ўзроўню даследаванняў (на той час) такіх помнікаў, зрабіў аналіз існуючых метадаў вывучэння архітэктурных аб'ектаў, унёс прапановы па іх удасканаленні, зрабіў аналіз будаўнічай тэхніцы і матэрыялаў, якія выкарыстоўваліся для ўзвядзення архітэктурных аб'ектаў у розныя перыяды гісторыі беларускай архітэктуры [15].

З пачатку 2000-х гг. на Беларусі назіраецца “ажыўленне” рэстаўрацыйных прац, ідзе працэс удасканалення заканадаўчай базы аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны, у тым ліку і археалагічных помнікаў. З'явілася патрэба ў чарговай сістэматызацыі, каардэнацыі і рэгуляванні дзейнасці археолагаў, архітэктараў, будаўнікоў, інвестараў будоўлі, дзяржавы. Заканамерным стала з'яўленне кнігі В.М. Ляўко «Практическая археология», якая выйшла ў 2006 г. [5]. Праца стала накіраванай метадычнага дапаможніка з вывераным “алгарытмам” дзеянняў для археолагаў, якія праводзяць выратавальныя даследаванні, у тым ліку на рэстаўруемых помніках.

Такім чынам, канстатууючы невялікую колькасць спецыялізаваных прац па метадычных і арганізацыйных пытаннях археалагічных даследаванняў на архітэктурных помніках Новага часу, у прадстаўленай працы мы разгледзім асноўныя праблемы і этапы арганізацыі археалагічных даследаванняў шляхецкіх рэзідэнцый XVI – XIX стст. на прыкладзе аб'ектаў з тэрыторыі Брэсцкай вобласці.

Асноўная частка. На шэрагу шляхецкіх рэзідэнцый Берасцейшчыны апошнім часам разгарнуліся рэстаўрацыйныя і ўзнаўляльныя працы, гэта аб'екты ў Ружанах, Косаве, Скоках, Закозелі і інш. Сёння філіял “Белрэстаўрацыі” ААТ “Брэстрэстаўрацыяпраект” ажыццяўляе іх рэстаўрацыйнае праектаванне, якое істотна адрозніваецца ад праектавання “з нуля” іншых архітэктурных аб'ектаў. У рамках падрыхтоўкі

рэстаўрацыйнага праекта разам з навукова-рэстаўрацыйным абгрунтаваннем і папярэднімі працамі, правядзюцца комплексныя навуковыя даследаванні (далей – КНД). Яшчэ ў 2008 г. у ААТ “Брэстрэстаўрацыя-праект” у створаны аддзел комплексных навуковых даследаванняў быў уведзены штатны спецыяліст-археолог. У ходзе падрыхтоўкі рэстаўрацыйных праектаў для канкрэтнай рэзідэнцыі аддзел КНД павінен быў сабраць і абагульніць даступны навуковы матэрыял для атрыбуцыі помніка, вызначэння яго культурна-гістарычнай значнасці, адлюстравання поўнай і аб’ектыўнай карціны яго тэхнічнага стану. Для дасягнення пастаўленых мэт неабходна было правесці: гісторыка-архіўныя і бібліяграфічныя даследаванні; архітэктурныя і архітэктурна-археалагічныя абмеры помніка; інжынерна-канструктарскія, тэхналагічныя і лабараторныя даследаванні, а таксама натурныя даследаванні ў выглядзе шурфоў, зандажоў і археалагічных раскопак.

Что датычыцца цікаўных нам рэзідэнцый Берасцейшчыны, то на стадыі падрыхтоўкі праекта, спецыялісты ААТ “Брэстрэстаўрацыя-праект” сутыкнуліся з шэрагам цяжкасцей. Праектуемыя аб’екты ў Ружанах, Скоках, Косаве і Закозелі мелі розную ступень захаванасці. Некаторыя аб’екты гэтых архітэктурных ансамблей былі цалкам, альбо часткова разбураны ў выніку гістарычна склаўшыхся аб’ектыўных абставін. Як вынік – сляды іх існавання і рэшткі канструкцыйнага балі “паглыненыя” культурным слоём. Гэтыя архітэктурныя комплексы страцілі не толькі канструктыўныя элементы наяўных будынкаў, але і некаторыя збудаванні цалкам, якія ўваходзілі ў архітэктурны ансамбль. Раней сабраныя і падрыхтаваныя матэрыялы для рэстаўрацыйных прац (у канцы 80-х – пачатку 90-х гг. ХХ ст.) страцілі сваю актуальнасць. Адчувальным з’яўляўся дэфіцыт гістарычных звестак, у першую чаргу іканаграфічных, якія маглі бы дапамагчы архітэктарам ва ўзнаўленні страчаных канструктыўных элементаў будынкаў, іх унутранага інтэр’еру ды саміх архітэктурных ансамбляў.

Для кампенсацыі інфармацыйнага дэфіцыту, рэстаўратарам спатрэбіўся набор спецыялізаваных метадаў класічнай археалогіі і архітэктурна-археалагічных даследаванняў. Гэта і стала аб’ектыўнай прычынай правядзення на пазначаных архітэктурных помніках значных археалагічных раскопак.

Перад пачаткам археалагічных даследаванняў, важнейшым момантам стала ўзгадненне канкрэтных мэт і задач паміж архітэктарамі-праекцёршчыкамі і археологамі.

Асноўнай мэтай праекцёршчыкаў стала дапаўненне і карэкцыроўка на падставе вынікаў археалагічных даследаванняў праектнай дакументацыі на канкрэтныя архітэктурныя аб’екты рэзідэнцыяльных комплексаў, а таксама ўдакладненне рашэнняў па ландшафтным праектаванні, зонам добраўпарадкавання і ахоўным зонам.

Асноўнай мэтай археологаў выступала комплекснае даследаванне шляхецкіх рэзідэнцый метадамі класічнай археалогіі і архітэктурна-археалагічных даследаванняў для прадстаўлення рэстаўратарам неабходнай інфармацыі для падрыхтоўкі праектнай дакументацыі, а таксама рэканструкцыі аб’ектыўнай карціны станаўлення і развіцця дадзеных помнікаў як адзінага “арганізму” ў кантэксце агульнагістарычных працэсаў.

Для археологаў былі сфармуляваны наступныя задачы:

1. Знайсці візуальна не фіксуемыя збудаванні і канструктыўныя элементы асобных будынкаў.
2. Вызначыць аб’ектыўныя памеры і захаванасць асобных канструктыўных элементаў, часткова альбо цалкам сакрытых у зямлі.
3. Вывучыць структуру ўсяго комплекса і планіроўку асобных будынкаў, а таксама асаблівасці будаўнічай тэхнікі і матэрыялу.
4. Вывучыць культурныя пласты на даследуемым архітэктурным помніку для больш дэтальвай культурнай атрыбуцыі і вызначэння яго кантэкстных узаемасувязяў з іншымі будынкамі архітэктурнага ансамблю, альбо аб’ектамі папярэдніх эпох.
5. Сабраць, сістэматызаваць і прааналізаваць археалагічны матэрыял (артэфакты) для выкарыстання ў рэканструкцыі асобных дэталей інтэр’ера і знешняга ўбранства архітэктурнага комплекса (асобнага збудавання); вывучэння асаблівасцей развіцця матэрыяльнай культуры ў кантэксце гісторыі функцыянавання дадзеных комплексаў (асобных збудаванняў).

Гэтыя задачы запатрабавалі падбору адпаведных метадаў даследавання і дакладна выверанай структуры ў арганізацыі плануемых прац. Даследчыя мерапрыемствы былі разбіты на некалькі этапаў: падрыхтоўчы, асноўны, заключны. Кожны з іх патрабаваў выкарыстання асобных метадаў і прыёмаў даследавання, а таксама тэхнічнага абсталявання.

Структура падрыхтоўчага этапу:

1. Узгадненне дзействаў археологаў з рэстаўратарамі. Пастаноўка мэт і задач, абранне метадыкі запланаваных прац. Азнаямленне з аб’ектам.
2. Азнаямленне з наяўнай дакументацыяй па аб’екту. Гэта тапаграфічныя і геадэзічныя матэрыялы, справаздачи абмерачных прац, справаздачи аб праведзеных натуральных даследаваннях, справаздачи аб даследаваннях і іспытах будаўнічых матэрыялаў, гісторыка-стылістычны аналіз будаўнічага развіцця будынкаў, заключэнне аб тэхнічным стане помніка з рэкамендацыямі па яго інжынернай рэстаўрацыі, вынікі архітэктурна-археалагічных абмераў, гісторыка-архіўныя і бібліяграфічныя даследаванні, справаздачи па архітэктурна-археалагічных даследаваннях. Адзначым, што падобная інфармацыя па рэзідэн-

цыям Берасцейшчыны знаходзіцца ў архіве праектнай дакументацыі ААТ “Брэстрэстаўрацыяпраект” [2 – 4; 6 – 10; 12 – 14].

3. Падрыхтоўка і ўзгадненне адпаведнай дакументацыі для правядзення археалагічных даследаванняў (заклучэнне дагавора, атрыманне дазволу на археалагічныя даследаванні).

4. Збор і вывучэнне дадатковых гісторыка-архіўных і бібліяграфічных матэрыялаў, а таксама азнаямленне з вынікамі папярэдніх даследаванняў, у тым ліку археалагічных (калі такія ёсць).

5. Падрыхтоўка абсталявання для правядзення археалагічных даследаванняў, пошук працоўнай сілы, арганізацыя транспарта для патрэб экспедыцыі, пошук і арганізацыя функцыянавання базы археалагічнай экспедыцыі.

6. Узгадненне прац з прадстаўнікамі мясцовай улады і кіраўнікамі будаўніча-рэстаўрацыйных прац на аб’екце (калі такія ўжо вядуцца), а таксама правядзенне адпаведных мерапрыемстваў па ахове працы.

Структура асноўнага этапу:

1. Агляд помніка, аналіз тапаграфічнай і геадэзічнай сітуацыі, прывязка на мясцовасці.

2. Складанне сітуацыйнага плана. Калі такі план прадстаўлены рэстаўратарамі – абавязкова яго пераправерка і ўдакладненне згодна аб’ектыўнай сітуацыі на мясцовасці.

3. Вызначэнне (карэктыроўка) метадыкі археалагічных даследаванняў на канкрэтным аб’екце (археалагічны надзор; закладка шурфоў, траншэй раскопаў).

4. Разбіўка раскопа (шурфа, траншэй) з прывязкай да канкрэтнага аб’екта і цэлага архітэктурнага комплексу.

5. Даследаванне і фіксацыя культурных пластоў, ускрытых канструкцый і аб’ектаў праводзіцца згодна з абранай метадыкай археалагічных і архітэктурна-археалагічных даследаванняў.

6. Нівеліроўка ў ходзе раскопак для аптымізацыі будучых прац рэстаўратараў павінна ажыццяўляцца па ўзгадненні з імі (рэперныя адзнакі ўзгадняюцца з рэстаўратарамі па канкрэтным архітэктурным збудаванні і суадносяцца з Балтыйскай сістэмай высот).

Структура заключнага этапу:

1. Дэмантаж, часовая кансервацыя, захаванасць у адкрытым выглядзе альбо поўная засыпка ўскрытых канструктыўных элементаў ці цэлых архітэктурных аб’ектаў, а таксама раскопаў.

2. Згортванне археалагічнай базы.

3. Правядзенне камеральнай і навуковай апрацоўкі сабранага матэрыялу.

4. Падрыхтоўка навуковай справаздачы з наступнай перадачай яе ў Інстытут гісторыі НАН Беларусі, а таксама заказчыку і праектна-рэстаўрацыйнай арганізацыі.

Зробім некалькі заўваг адносна заключнага этапу. Па заканчэнні аўтарам палявых прац на тэрыторыі шляхецкіх рэзідэнцый Берасцейшчыны, усе здабытыя матэрыялы былі перададзены ў лабараторыю гістарычнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна для далейшай апрацоўкі і вывучэння. Навуковая камеральная апрацоўка павінна вывучыць марфалогію і канструктыўныя элементы кожнай рэчы; вызначыць яе прызначэнне, матэрыял вырабу, тэхніку вытворчасці; вызначыць месца і час вырабу. Асобая ўвага надаецца аtryбуцыі і гісторыка-культурнай інтэрпрэтацыі індывідуальных знаходак і масавага матэрыялу шляхам пошуку аналогій. Для дакладнай датыроўкі бярэцца пад увагу суправаджальны археалагічны матэрыял, стратыграфічныя ўмовы залягання.

Усе археалагічныя калекцыі падлягаюць працэдурі сухой і вільгатнай ачысткі. Пасля праводзіцца праца па нанясенні шыфра на кожны артэфакт. Зашыфраваныя рэчы ўносяцца ў калекцыйны вопіс дзе пазначаецца тапаграфія знаходкі, апісанне захаванасці рэчы, яе асаблівасці, памеры. Навуковая справаздача па выніках археалагічных даследаванняў перадаецца ў Палявы камітэт Інстытута гісторыі НАНБ для экспертызы і прыняцця на захаванне ў Цэнтральны навуковы архіў НАНБ, Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі. Адначасова вынікі працы археолагаў перадаюцца ў праектную арганізацыю для дапаўнення, ўдакладнення і карэктыроўкі шырокага кола праектнай дакументацыі.

Пасля камеральнай апрацоўкі і навуковага вывучэння археалагічныя калекцыі з раскопак аўтара на тэрыторыі рэзідэнцыяльных комплексаў Берасцейшчыны размяшчаюцца на часовае захаванне ў фондах гістарычнага факультэта БрДУ імя А.С. Пушкіна. Археалагічныя калекцыі з раскопак рэзідэнцый Сапег і Пуслоўскіх пасля навуковай і камеральнай апрацоўкі перададзены на захаванне ў фонды рэгіянальных музеяў, адпаведна, – у Ружаны і Косава. Самыя прэзентабельныя рэчы занялі сваё месца ў пастаяннай экспазіцыі музея “Ружанскі палацавы комплекс рода Сапег”, адкрытага ў 2011 г., і ў часовай экспазіцыі Косаўскага палаца, адкрытага ў 2017 г.

Заклучэнне. У заканчэнні адзначым, што арганізацыя археалагічных даследаванняў на рэстаўруемых рэзідэнцыяльных комплексах падпарадкавана прынцыпам шчыльнага супрацоўніцтва археолагаў з архітэктарамі-праекцёраўшчыкамі і будаўнікамі-рэстаўратарамі. Важнейшым ў гэтым супрацоўніцтве з’яўляецца падрыхтоўчы этап, калі ідзе ўзгадненне мэт і задач спецыялістаў, а таксама заключны этап, калі вынікі археалагічных даследаванняў уключаюцца ў праектную дакументацыю рэстаўруемага архітэктурнага помніка. У выніку шматгадовых археалагічных раскопак аўтара на рэзідэнцыяльных комплексах

сах Берасцейшчыны дасягнуты значныя вынікі і назапашаны бяспэчны вопыт у арганізацыі архітэктурна-археалагічных даследаванняў, якія сталі неад'емнай часткай мерапрыемстваў па ўзнаўленні і захаванні цудоўных помнікаў беларускай архітэктury.

ЛІТАРАТУРА

1. Башков, А. А. Шляхетские резиденции Брестчины в свете археологических исследований: Ружаны, Скоки, Коссово, Закозель / А. А. Башков ; М-во образования Респ. Беларусь, Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина. – Брест : БрГУ, 2017. – 287 с.
2. Проектное предложение по реставрации и использованию. Памятник архитектуры XVI – XVIII вв. дворцовый ансамбль в г.п. Ружаны в Брестской обл. / С. Друщиц [и др.] // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1979. – 19 с.
3. Калнин, В. Историко-архивные и библиографические изыскания по южному корпусу / В. Калнин // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1990. – 35 с.
4. Калнин, В. Историко-архивные исследования по ансамблю / В. Калнин // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1991. – 90 с.
5. Левко, О. Н. Практическая археология : учеб. пособие / О. Н. Левко. – Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2006. – 256 с.
6. Олесевич, С. В. Историко-архивные и библиографические исследования. Памятник архитектуры XIX в. Усадебно-парковый ансамбль в д. Закозелье / С. В. Олесевич // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Брест, 1995. – 52 с.
7. Пенькевич, А. В. Историко-архивные и библиографические исследования. Объект: Памятник архитектуры XIX в. – дворец в Коссово / А. В. Пенькевич, Р. В. Боровой // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1990. – 32 с.
8. Пенькевич, А. Комплексные научно-изыскательские работы. Восточная аркада. Альбом фотоиллюстраций. Памятник архитектуры XVI–XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г. п. Ружаны Брестской обл. / А. Пенькевич, В. Синявский, А. Сухоцкий // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1990. – 27 с.
9. Пенькевич, А. Комплексные научно-изыскательские работы. Восточный корпус. Альбом фотоиллюстраций. Памятник архитектуры XVI–XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г. п. Ружаны Брестской обл. / А. Пенькевич, В. Синявский, А. Сухоцкий // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1990. – 54 с.
10. Пенькевич, А. Комплексные научно-изыскательские работы. Восточный корпус. Памятник архитектуры XVI – XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г.п. Ружаны Брестской обл. / А. Пенькевич, В. Синявский, А. Сухоцкий // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1990. – 8 с.
11. Реставрация памятников архитектуры : учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. С. С. Подъяпольского. – М. : Стройиздат, 1988 – 264 с.
12. Синявский, В. Эскизный проект. Памятник архитектуры XVI – XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г.п. Ружаны Пружанского р-на Брестской обл. / В. Синявский, Н. Миронова // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1992. – 10 с.
13. Синявский, В. Комплексные научно-изыскательские работы. Главный корпус. Памятник архитектуры XVI – XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г.п. Ружаны Пружанского р-на Брестской обл. / В. Синявский, Н. Миронова // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1992. – 8 с.
14. Трусаў, А. Справаздача аб правядзенні архітэктурна-археалагічных даследаванняў у 1989 г. / А. Трусаў, І. Чарняўскі // Архив проектной документации ОАО «Брестреставрацияпроект». – Минск, 1990. – 85 с.
15. Трусов, О. А. Памятники монументального зодчества Беларуси XI – XVII вв.: архитектурно-археологический анализ / О. А. Трусов. – Минск : Наука и техника, 1988. – 160 с.

Паступіў 05.03.2019

ORGANISATION OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE NOBLES' RESIDENCES IN THE BREST REGION OF THE XVI-XIX CENTURIES

A. BASHKOU

Presented work overviews the basic principles of organisation of archaeological research of the nobles' residences on the territory of the Brest region of the XVI-XIX centuries. Attention has been focused on the cooperation of architect-designers and archaeologists in the study of the objects of residential architecture on which restoration works are carried out. Based on the experience of his fieldworks, the author identifies and characterises the main stages of the archaeological study of nobles' residences on the example of works in Ruzhany, Kossovo, Skoki, and Zakozel.

Keywords: *archaeological research, nobles' residences, Brest region, restored architecture.*

УДК [94(476):35.076+37+792.03]«1864/1914»

**ДЗЕЙНАСЦЬ ГУБЕРНАТАРАЎ У СФЕРЫ РАЗВІЦЦЯ
АДУКАЦЫІ І КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯЎ У 1864 – 1914 ГГ.****Я.М. ЛЯПЕШКІН***(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)*

У артыкуле паказана дзейнасць губернатараў Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў у сферы развіцця адукацыі, тэатра і навуковых даследаванняў на працягу 1864–1914 гг. Прыведзены ацэнкі, прапановы, перапіска губернатараў па адпаведных пытаннях і вынікі гэтых дзейняў. Адлюстроўваюцца матывы і дасягненні дзейнасці: станючыя і адмоўныя бакі. Адзначаецца, што начальнікі губерняў не толькі рэалізавалі распараджэнні вышэйшага кіраўніцтва, але і самі прымалі раішэнні, якія ўплывалі на культурнае развіццё губерні. Разам з тым губернатарскія ініцыятывы нярэдка замаруджваліся ці ўвогуле адмаўляліся з боку вышэйшага начальства па фінансавых ці іншых прычынах. Губернатары садзейнічалі падняццю культурна-адукацыйнага ўзроўню насельніцтва беларускіх губерняў, але без уліку яго этна-лінгвістычных асаблівасцяў – у рамках палітыкі русіфікацыі.

Ключавыя словы: беларускія губерні, губернатары, адукацыя, культурнае развіццё, тэатр, навука, русіфікацыя.

Уводзіны. У айчынай гістарыяграфіі дзейнасць грамадзянскіх начальнікаў беларускіх губерняў мала даследавана. У асноўным яна прадстаўлена нешматлікімі артыкуламі [1; 2]. У больш маштабных працах, прысвечаных губернатарам, аўтары факусіруюцца на біяграфіях [3; 4]. Выключэннем з’яўляецца манаграфія П.І. Брыгадзіна і А.М. Лукашэвіча прысвечаная грамадзянскім і вайсковым кіраўнікам Мінскай губерні [5]. Замежныя даследчыкі ўвогуле не разглядалі гэтае пытанне. Вывучалася толькі дзейнасць асобных губернатараў, альбо разглядаліся іх мерапрыемствы ў межах адной з беларускіх губерняў. Дзейнасць начальнікаў усіх беларускіх губерняў цалкам не аналізавалася.

Мэта артыкула – праз дзейнасць губернатараў раскрыць уплыў, які яны аказалі на фарміраванне культуры і адукацыі ў беларускіх губернях у 1864 – 1914 гг.

Асноўная частка. Згодна “Агульнаму губернскаму ўстанавленню” Звезда законаў Расійскай імперыі 1857 г. губернатары прызначаліся і звальняліся манархам [6, с. 61], але былі падведзены Міністэрству ўнутраных спраў (далей – МУС) [7, с. 95]. Адначасова яны падпарадкоўваліся генерал-губернатару на той тэрыторыі, дзе існаваў гэты орган улады [6, с. 157].

“Агульны наказ грамадзянскім губернатарам” ад 3 чэрвеня 1837 г. кваліфікаваў губернатараў як начальнікаў губерняў, што павінны былі сачыць за выкананнем законаў, абавязваліся захоўваць грамадскі спакой, бяспеку, здаровы стан насельніцтва; забяспечваць харчаваннем губерню, аказваць бездапаможным апеку; ажыццяўляць нагляд за правасуддзем, выкананнем законных пастановаў і патрабаванняў; садзейнічаць умацаванню народнага дабрабыту [8, с. 362]. Губернатары таксама павінны былі назіраць за выпускнікамі вышэйшых навучальных устаноў, якія накіроўваліся на дзяржаўную службу [8, с. 365]. У іх кампетэнцыі знаходзіўся нагляд за тым, каб не распаўсюджвалася друкаваная прадукцыя, якая не мела адабрэння цензуры ці была забаронена ўрадам [6, с. 82].

Уплыў начальнікаў губерняў на справу школьніцтва з 1866 г. узрос. Яны надзяляліся правам прызначэння членаў вучылішчых саветаў ад МУС [9, арк. 2].

Сваю дзейнасць губернатары ажыццяўлялі праз губернскае праўленне, у якім яны старшынявалі, а таксама – праз прыказы і камісіі [8, с. 362]. Начальнікі губерняў абавязкова з’яўляліся старшынямі ў наступных установах: прыказе грамадскай апекі, камісіі народнага харчавання, будаўнічай і дарожнай камісіі, вопенным камітэце, губернскім камітэце грамадскага здароўя, аддзяленні камерцыйнага савета і мануфактурным камітэце, камітэце аб конназаводстве, рэкруцкім камітэце, камітэце земскіх павіннасцяў і адмысловай аб гэтых павіннасцях прысутнасці, статыстычным камітэце, турэмным камітэце. Справаводствам займалася канцылярыя губернатара [6, с. 61–62, 163–165].

Мадэрнізацыйныя працэсы, якія ахапілі Расійскую імперыю з 1860-х гг., выклікалі паскоранае развіццё эканомікі, што ў сваю чаргу прыводзіла да сацыяльных змен. Павялічвалася патрэбнасць у кваліфікаваных кадрах. Адбываўся рост адукацыйнага ўзроўню насельніцтва.

Пасля падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. у беларускіх губернях пачала актыўна разгортвацца шырокая сетка дзяржаўных пачатковых навучальных устаноў на рускай мове. Яны павінны былі канчаткова выціснуць польскае навучанне. У Беларусі развіццё асветы спалучалася з русіфікатарскімі задачамі імперскіх улад.

Як адзначае даследчыца нацыянальнай педагогікі С.В. Снапкоўская, негатыўныя наступствы русіфікатарскіх мерапрыемстваў для Беларусі выявіліся ў наступным: “пазбаўленні права на адкрыццё вышэйшых навучальных устаноў, забароне ўжывання ў школе беларускай і польскай моў, фактычнай забароне беларускамоўнага друку, якая існавала аж да рэвалюцыі 1905–1907 гг.” [10, с. 11]. Пад уплывам рэвалюцыйных падзей улады пайшлі на скасаванне многіх абмежаванняў ва ўжыванні нацыянальных моў. З’явіліся выдавецтвы і легальны друк на роднай мове. Але навучанне на беларускай мове засталася пад забаронай [10, с. 33, 42].

Актыўную ролю ў рэалізацыі адукацыйнай палітыкі ўрада на мясцовым узроўні адыгралі губернатры. На гэта ўказваюць дакументы ў галіне народнай асветы.

У справядачы па кіраванні народнымі вучылішчамі ў Віцебскай і Магілёўскай губернях за 1865 г. згадваецца пра мужчынскае і жаночае вучылішчы ў заснаваным рускім паселішчы Царская слабада Рагачоўскага павета. Адзначаецца, што, на думку начальніка Магілёўскай губерні, яны былі адкрыты з тым, каб “спрыяць дасягненню палітычнай мэты; з якою ўладкавана пазначанае паселішча, г.зн. абрусенню мясцовасці шляхам адукацыі маладога пакалення” [11, арк. 7, 8 зв.].

Губернатры былі зацікаўлены і ў развіцці медыцынскай адукацыі. Так, начальнік Магілёўскай губерні А.П. Беклемішаў (1857–1868) у 1863 г. даручыў распрацаваць праект радзільнага інстытута і павітальнай школы. У 1864 г. праект быў зацверджаны, і статуты дзвюх устаноў апублікаваны. У пачатку 1865 г. павітальная школа была адкрыта [12, с. 961].

Магілёўская губернская адміністрацыя для паляпшэння сельскай медыцыны прапанавала ператварыць павітальную школу ў цэнтральную для Магілёўскай, Мінскай і Віцебскай губерняў. Гэта ідэя была адобрана імператарам. У 1875 г. яна была рэалізавана [12, с. 962].

Безумоўна, начальнікі губерняў спрыялі павышэнню адукацыйнага ўзроўню грамадства. У гэтым аспекце найбольшую актыўнасць праяўлялі віцебскі губернатр П.Я. Растоўцаў (1869–1880) і магілёўскі – А.С. Дамбавецкі (1872–1893).

Так, Суражская гарадская дума па прапанове П.Я. Растоўцава вырашыла за кошт гараджан набыць будынак для народнага вучылішча. Дзякуючы намаганням губернатара 3-класная Віцебская жаночая гімназія была ператворана ў 7-класную. У 1872 г. па прапанове П.Я. Растоўцава ў Полацку была адкрыта настаўніцкая семінарыя. Пасля адкрыцця чарговай бясплатнай школы для дзяцей бедных жыхароў Віцебска, губернатр звяртаўся ў Дырэкцыю віцебскіх народных вучылішчаў з просьбай забяспечыць навучэнцаў неабходнымі рэчамі [1, с. 183–184].

У 1860 – 1914 гг. у Беларусі дзейнічалі розныя віды афіцыйных навучальных устаноў на рускай мове. У сельскай мясцовасці пачатковая адукацыя была прадстаўлена народнымі вучылішчамі, царкоўна-прыходскімі школамі і школамі граматы, а ў гарадах – прыходскімі павятовымі і гарадскімі вучылішчамі. У некаторых гарадах Беларусі функцыянавалі гімназіі і прагімназіі, рэальныя вучылішчы, якія давалі сярэднюю адукацыю [13, с. 278].

Усяго на 1874 г. у беларускіх губернях было 6 гімназій, 5 прагімназій, 4 рэальных вучылішчы [14, с. III]. Пачатак ХХ ст. характарызаваўся больш паскораным з’яўленнем новых сярэдніх навучальных устаноў. Так, колькасць урадавых гімназій у 1915 г. складала 54, а прыватных і грамадскіх гімназій налічвалася 27 [15, с. 19].

Будучых педагогаў пачатковых школ рыхтавалі ў сярэдніх спецыяльных навучальных установах – настаўніцкіх семінарыях. Да канца ХІХ ст. у Беларусі іх было 4: у Маладзечне (заснавана ў 1864 г.), Полацку (1872), Нясвіжы (1874) і Свіслачы (1875) [16, с. 100, 104, 105, 107].

Падрыхтоўка кваліфікаваных кадраў для школы адбывалася ў настаўніцкіх інстытутах. У пачатку ХХ ст. яны былі адкрыты ў наступных беларускіх гарадах: Віцебску (1910), Магілёве (1913) і Мінску (1914) [17, с. 385].

Вышэйшыя навучальныя ўстановы на беларускіх землях пасля скасавання тут Горы-Горацкага земляробчага інстытута ў 1864 г. да канца існавання Расійскай імперыі так і не з’явіліся. Улады не спяшаліся з іх адкрыццём [10, с. 19].

Аднак адносіны начальнікаў беларускіх губерняў да стварэння мясцовых устаноў вышэйшай адукацыі не былі адназначна адмоўнымі. Так, мінскі губернатр А.Ф. Гірс (1912 – 1915) бачыў патрэбу для Мінскай губерні ў сельскагаспадарчым інстытуце. На яго думку гэта ўстанова паслужыла б падняццю дабрабыту вёскі, прыцягнула б “рускіх культурных людзей” у мясцовы край. Між тым А.Ф. Гірс адмоўна ставіўся да хадайніцтва Мінскай лясной біржы аб адкрыцці ў Мінску камерцыйнага інстытута. Ён лічыў, што такая ўстанова “будзе абслугоўваць выключна асоб іўдзейскага паходжання”, павялічыць прыток яўрэяў з іншых губерняў і ў выніку пасадзейнічае ўзмацненню тут “варожага існуючаму ладу інашроднага элемента”. Таму мінскі губернатр з ухваленнем адгукаўся міністру ўнутраных спраў пра абмеркаванне адкрыцця сельскагаспадарчага інстытута ў Губернскім земскім сходзе Мінскай губерні [18, арк. 1–2 зв.; 5, с. 309–310].

19 ліпеня 1913 г. МУС паведаміла мінскаму губернатру, што прадстаўленае ім хадайніцтва Мінскай лясной біржы аб адкрыцці камерцыйнага інстытута ў Мінску Міністэрства гандлю і прамысловасці адхіліла [18, арк. 6–6 зв.].

Як паказаў прыклад з А.Ф. Гірсам, некаторыя губернатары былі не супраць стварэння на тэрыторыі Беларусі ўстаноў для падрыхтоўкі спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй. Але з улікам мясцовых умоў перавага аздавалася пэўнаму профілю.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі адбывалася павелічэнне ліку навучальных устаноў і навучэнцаў, пераважна за кошт пачатковай адукацыі.

Так, у 1865 – 1868 гг. у Віленскай губерні налічвалася 62 пачатковыя школы з 2411 навучэнцамі, у Віцебскай – 91 школа з 2301 навучэнцамі, у Гродзенскай – адпаведна 76 з 4363, у Мінскай – 560 з 11589, у Магілёўскай – 360 з 6130. Амаль за паўстагоддзя становішча істотна змянілася. У 1911 г. у Віленскай губерні пачатковых школ налічвалася 1114 з 43798 хлопчыкамі і 18346 дзяўчынкамі, у Віцебскай – 1524 школ з 51191 хлопчыкамі і 24511 дзяўчынкамі, у Гродзенскай – 1575 з 65777 і 26450, у Мінскай – 2086 з 88688 і 28024, у Магілёўскай – 2085 з 93076 і 33469 [19, с. 2, 6–7].

Відавочна, расійскія ўлады, у тым ліку губернатары, у адукацыйнай палітыцы на беларускіх землях рабілі стаўку на пачатковую школу, у меншай ступені – на сярэднюю. Спробы стварэння вышэйшых навучальных устаноў, падтрыманьня з боку губернатараў, рабіліся, але да канца існавання імперыі так і не ажыццявіліся.

Міністэрства народнай асветы (далей – МНА) пры вырашэнні пэўных пытанняў звярталася да МУС, якое ў сваю чаргу высвятляла меркаванні па адпаведных прадметах у губернатара. У 1886 г. МНА звярнулася да МУС з прапановай утрыманьня прыходскіх вучылішч за кошт гарадоў. МУС накіравала запыт губернатарам, у тым ліку віцебскаму, з тым, каб даведацца аб іх меркаванні [20, арк. 1–1 зв.].

У прыходскіх гарадскіх вучылішчах навучаліся ў асноўным дзеці беднага хрысціянскага насельніцтва. Таму 29 красавіка 1887 г. у адказ на запыт Гаспадарчага дэпартаменту МУС віцебскі губернатар В.М. Далгарукаў (1884 – 1894) прапанаваў аднесці ўтрыманне прыходскіх вучылішч да ліку абавязковых гарадскіх выдаткаў. З 1891 г. органы гарадскога самакіравання заканадаўча абавязваліся несці выдаткі на ўтрыманне прыходскіх вучылішч [21, с. 87; 20, арк. 47–48].

16 мая 1895 г. у Камітэце міністраў слухалі запіску віцебскага губернатара У.А. Левашова (1894–1899) аб першым аб’ездзе губерні. Паведамлялася, што царкоўна-прыходскія школы і вучылішчы МНА складалі “галоўную аснову насаджэння ў народзе пісьменнасці”. Але, на думку губернатара, “іх яшчэ мала і асабліва рэдкія яны там, дзе мала цэркваў” [22, с. 21, 23].

У 1880 г. губернатар А.С. Дамбавецкі звярнуўся да міністра ўнутраных спраў і народнай асветы з просьбай аб дазvole адкрыць у Магілёве рэальнае вучылішча пад найменнем “Аляксандраўскае”. Прапанову падтрымаў імператар [12, с. 920]. 1 ліпеня 1885 г. вучылішча было адкрыта ў спецыяльна створаным будынку на ахвяраванні жыхароў губерні [23, с. 15].

Распаўсюджванне пачатковай адукацыі сярод шырокіх сялянскіх колаў у значнай ступені залежыла ад начальнікаў губерняў. Так, у 1883 г. да магілёўскага губернатара А.С. Дамбавецкага звяртаўся магілёўскі епіскап з просьбай садзейнічаць заснаванню царкоўна-прыходскіх школ пры ўсіх цэрквах Магілёўскай губерні. Губернатар спачуваў гэтай справе. У сувязі з чым 15 лютага 1883 г. ён выдаў цыркуляр павятовым спраўнікам і неадменным членам павятовых па сялянскіх справах прысутнасцяў Магілёўскай губерні з мэтай пашырэння царкоўна-прыходскага навучання. “Раствучаць сялянам сапраўднае значэнне гэтых школ, – адзначалася ў дакуменце, – іх важнасць у сэнсе самой пачатковай рэлігійна-маральнай адукацыі, нарэшце карысць і параўнальную таннасць, каб узбудзіць жаданае спачуванне ў сялянскім насельніцтве” [24, арк. 9]. Як адзначае беларускі гісторык Б.І. Сідарэнка, у пачатку 90-х гг. XIX ст. Магілёўская губерня па ахопу сялянскіх дзяцей царкоўна-прыходскім навучаннем займала трэцяе месца ў Расійскай дзяржаве пасля Кіеўскай і Падольскай губерняў [25, с. 152]. І ў гэтым несумненна бачыцца заслуга А.С. Дамбавецкага.

Хаця беларуская даследчыца С.В. Снапкоўская ўказвае на неэфектыўнасць гэтага віду навучання. “Царква лічыла галоўнай задачай школы рэлігійнае і вернападданніцкае выхаванне, а не ўзбраенне ведамі”, – зрабіла яна выснаву [10, с. 15–16]. З гэтым сцверджаннем можна пагадзіцца. Але з’яўленне нават царкоўна-прыходскай школы ў сельскай мясцовасці было лепш, чым ніякай. Адсутнасць хоць якой-небудзь легальнай навучальнай установы магла стаць прычынай узнікнення тайнай школы. Асабліва гэта праявілася ў пачатку XX ст., калі сяляне з большай прыхільнасцю пачалі ставіцца да набыцця пісьменнасці сваімі дзецьмі.

Разам з падняццем адукацыйнага ўзроўню насельніцтва, губернатары актыўна праводзілі на месцы ўрадавую палітыку русіфікацыі. Як заўважае расійскі гісторык Б.М. Міронаў, важнейшым інструментам русіфікацыі разглядалася адукацыя на рускай мове [26, с. 181]. Таму беларускія сяляне павінны былі асвойваць элементарныя веды праз рускую культуру і, што не менш важна, у вернападданніцкім духу і з прыхільнасцю да праваслаўя. Напрыклад, віленскі губернатар С.Ф. Панюцін (1863 – 1868) дбаў аб навучанні ў народных школах рускай мове [27, с. 294]. Другі віленскі губернатар М.А. Грэвеніц (1885 – 1895) у справаздачы імператару за 1885 г. прапанаваў увесці больш жорсткае пакаранне за тайныя польскія школы. І гэта невыпадкова, паколькі ён прытрымліваўся наступнага меркавання: “толькі шляхам правільнага выхавання ў рускім духу і напрамку пакаленняў, якія сталюць, могуць быць сцёртыя сляды працяг-

лага польска-каталіцкага ўплыву і панавання ў тутэйшым краі, якое ўскладняе цяпер поўнае зліццё мясцовага насельніцтва з астатняй Расіяй” [28, арк. 12].

Тайнае польскае навучанне на беларускіх землях з пераважна каталіцкім насельніцтвам з’явілася пасля падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. Аб гэтым сведчаць расійскія рапартажы, якія паведамлялі аб выкрыцці заканспіраваных школ, дзе вучылі чытаць і пісаць па-польску [29, с. 284]. У 1871 – 1878 гг. у Віленскай навучальнай акрузе выкрылі 194 нелегальныя школы: 149 польскіх, 19 расійскіх, 14 літоўскіх, 12 яўрэйскіх [29, с. 295]. З’яўленне нават расійскага тайнага навучання было выклікана недастатковай колькасцю легальных устаноў. Наяўнасць тайнага навучання, галоўным чынам польскага, можна растлумачыць нежаданнем расійскіх улад дапускаць існаванне нацыянальных школ, якія супярэчылі русіфікатарскай палітыцы ўніфікацыі. У пачатку ХХ ст. сярод вясковага праваслаўнага насельніцтва Беларусі з-за недахопу казённых устаноў былі распаўсюджаны расійска-беларускія тайныя школы, у якіх навучанне вялося як на рускай так і беларускай мовах [17, с. 350–351]. Для заснавальнікаў тайных школ і тых хто садзейнічаў іх стварэнню згодна “Часовых правілаў” 1892 г. прадугледжвалася пакаранне ў выглядзе арышта ці штрафа [10, с. 48–49].

У беларускіх губернях існавала яўрэйская адукацыя. Яна была прадстаўлена канфесійнымі іўдзейскімі школамі (хедэрамі, талмуд-тэрамі, іешывамі), рускамоўнымі казённымі яўрэйскімі вучылішчамі, прыватнымі гімназіямі для яўрэяў і інш. Існаваў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут [15, с. 35–36; 16, с. 97]. Акрамя таго яны маглі навучацца ў агульнаадукацыйных установах. Для абрусення яўрэяў гродзенскі губернатар А.М. Пацёмкін (1883 – 1890) прапаноўваў “павялічыць колькасць правільна арганізаваных пачатковых школ рускай пісьменнасці, з выкладаннем у іх для яўрэяў законаў веры па-яўрэйску”. Імператар даручыў вывучыць гэта пытанне міністру народнай асветы [30, арк. 51 зв.–52]. Міністр тлумачыў, што колькасць пачатковых школ у губерні па меры сродкаў павялічваецца, а прапанову губернатара разглядаць рана, бо ў гэты час адбываўся перагляд пастановаў аб яўрэях [31, с. 191].

Гродзенскі губернатар М. П. Урусаў (1901 – 1902) у справаздачы за 1901 г. галоўным сродкам па абрусенню края называў школу [32, арк. 6]. Такім чынам, начальнікі губерняў паўсюдна садзейнічалі адкрыццю дзяржаўных (расійскіх) устаноў адукацыі. Так, у 1902 г. у Гродна, па ініцыятыве губернатара П.А. Сталыпіна (1902 – 1903) былі адкрыты яўрэйскае двухкласнае народнае і рамеснае, а таксама жаночае прыходскае з трэцім прафесійным класам вучылішчы [3, с. 114].

Культура. У сферы развіцця культуры беларускіх губерняў 60-х гг. XIX – пачатку ХХ ст. таксама назіраўся актыўны ўдзел губернатараў. Але ён, ізноў жа, спалучаўся з русіфікатарскімі намерамі Сакнт-Пецябургскага. Беларускія землі павінны былі паказвацца толькі як спрадвечная частка Расіі, а беларусы – як галіна рускага народа.

Для баўлення вольнага часу ў грамадскасці другой паловы XIX – пачатку ХХ ст. даволі папулярным з’яўляўся тэатр. Пасля падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. ні цэнтральныя, ні мясцовыя ўлады афіцыйна не забаранялі польскага тэатру ў беларускіх губернях. Але расійская адміністрацыя скарысталася разгромам мясцовай польскай эліты і ўсталявала курс на тэатр, як сродак русіфікацыі краю ў тым ліку з польскімі акцёрамі, але рускім рэпертуарам [29, с. 63].

Новы сезон у віленскім тэатры распачаўся зімой 1864 г. А ў студзені 1865 г. дырэктарам і рэжысёрам стаў акцёр Санкт-Пецябургскага Александрынскага тэатру П. Васільеў. У абноўленым віленскім тэатры выступалі па-руску, часам па-французску. Рэпертуар быў як рускі (творы А.М. Астроўскага, “Ревизор” М.В. Гогаля), так і заходнееўрапейскі (драмы В. Шэкспіра і Ф. Шылера) [29, с. 63–64].

Вышэйшыя кіраўнікі мясцовай адміністрацыі надавалі значную ўвагу стварэнню гарадскіх тэатраў. Разам з тым, як прыватныя, так і губернатарскія ініцыятывы сутыкаліся з адной значнай праблемай – адсутнасцю фінансавых сродкаў. Таму для “ўмацавання рускага тэатра ў Заходнім краі” прызначаліся дзяржаўныя субсідыі [33, с. 384].

У сакавіку 1865 г. антрэпрэнёр правінцыйных тэатраў, дваранін А.А. Волгін падаў запіску на імя віленскага, ковенскага, гродзенскага і мінскага генерал-губернатара і галоўнага начальніка Віцебскай і Магілёўскай губерні. У ёй выказвалася жаданне заснаваць у Магілёве рускі тэатр, з дапамогай ад казны. 22 сакавіка 1865 г. памочнік генерал-губернатара, А.Л. Патапаў, пераслаў запіску з хаданіцтвам магілёўскаму губернатару і прасіў даць сваё заключэнне [34, арк. 6–7]. 26 сакавіка 1866 г. начальнік Магілёўскай губерні, А.П. Беклемішаў, паведаміў віленскаму генерал-губернатару аб спачуванні ў гэтай справе мясцовых жыхароў усіх сааслоўяў. “Адкрыццё пастаяннага рускага тэатра ў г. Магілёве ў відах развіцця тут рускай народнасці, на маю думку вельмі важна”, – адзначаў губернатар. Аднак ён звяртаў увагу, што прапанова памочніка генерал-губернатара А.Л. Патапава “засталася без наступстваў па адсутнасці ў той час у Магілёве якой-небудзь трупы акцёраў, на выклік якой спатрэбіліся б больш значныя выдаткі чым цяпер”. Таму губернатар першапачаткова прапаноўваў заснаваць у горадзе тэатральную дырэкцыю [34, арк. 1–2, 6–6 зв.]. Віленскі генерал-губернатар К.П. фон Каўфман (1865 – 1866) 24 красавіка 1866 г. падтрымаў ідэю заснавання тэатра. Ён паведамляў: “я цалкам падзяляю Ваша меркаванне адносна карысці, якая прыносіцца тэатрам грамадству. Але ... я прашу Вас прапанаваць магілёўскаму грамадству,

прыняць удзел у выдатках, якія непазбежна ўзнікнуць з паляпшэннем магілёўскай сцэны”. Пры гэтым ён патлумачыў, што з-за больш значных расходаў па Беларуска-Літоўскаму краю, не можа прызначыць фінансаванне ад урада [34, арк. 9–9 зв.]. Адначасова генерал-губернатар выказаў А.П. Беклемішаву сваё меркаванне: “эпітэт “рускі”, які надаецца магілёўскаму тэатру, я лічу цалкам залішнім і пазбаўленым усякага значэння, паколькі ў даручанай Вам губерні, якая мае рускае насельніцтва, акрамя рускага, іншага тэатра быць не можа” [34, арк. 9–9 зв.].

Такім чынам, К. П. фон Каўфман пераконваў, што ў Магілёўскай губерні жывуць рускія. У сваю чаргу словы і дзеянні А.П. Беклемішава сведчылі пра тое, што ён так не лічыў.

Віцебскія ўлады таксама дбалі пра развіццё мясцовага тэатральнага жыцця.

У 1873 – 1875 гг. у Віцебску для новага гарадскога тэатра перабудавалі будынак паліцэйскай часткі [35, с. 69–70]. Гэтую ініцыятыву гарадской супольнасці падтрымаў губернатар П.Я. Растоўцаў. Яшчэ ў 1870 г. ён звяртаўся да міністра ўнутраных спраў з просьбай аказаць дапамогу ў адкрыцці прыстойнага рускага тэатра. Ён жа хадайнічаў перад міністрам аб зацвярджэнні статута Віцебскага музычнага таварыства [1, с. 184–185]. Дзякуючы асабістым намаганням П.Я. Растоўцава па пераўладкаванні будынка для тэатра, віцебская гарадская супольнасць хадайнічала аб наданні гарадскому тэатру імя губернатара. 10 студзеня 1874 г. імператарскім указам, па прадстаўленні міністра ўнутраных спраў, віцебскаму гарадскому тэатру было нададзена імя П.Я. Растоўцава [35, с. 70].

У Мінску пра развіццё тэатральнага жыцця клапаціўся губернатар П. Н. Шалгуноў (1864 – 1868). У сувязі з забаронай польскамоўнай гульні на сцэне тэатра, у 1863 г. польская трупа раз’ехалася. Быў прызначаны новы дырэктар тэатра, які заснаваў таварыства рускіх драматычных артыстаў, што пачало даваць у Мінску тэатральныя прадстаўленні толькі на рускай мове [36, с. 85; 5, с. 211].

У 1888 г. пачалі будаваць пастаянны мінскі гарадскі тэатр (зараз – будынак Нацыянальнага акадэмічнага тэатра імя Я. Купалы), які адкрылі ў 1890 г. Мінская гарадская дума вырашыла пабудаваць тэатр пад уплывам губернатара М.М. Трубяцкога (1886 – 1902), які дапамог ёй з субсідыяй ад казны [36, с. 87–90; 5, с. 260–262]. Мінскі губернатар адносна тэатра прытрымліваўся наступнага погляду: “...пры добрай пастаноўцы ён можа служыць такой жа школай, такой жа прыладай маральнага выхавання, як і навучальная ўстанова...” [36, с. 87–88]. З аднаго боку такая ўстанова магла падтрымліваць маральнасць наведвальнікаў, з другога – служыла б абрусенню жыхароў губерні і горада.

У Гродна гарадскі тэатр таксама меў падтрымку з боку губернатара. 14 снежня 1902 г. артысты і працоўныя гродзенскага тэатра скардзіліся начальніку губерні, П.А. Сталыпіну, на свайго антрэпрэнёра Мілера, які зацягваў з выплатай заробкаў. Губернатар даручыў разабрацца ў гэтай справе камісіі ў складзе князя А. Абаленскага і тэатральнага дырэктара А. Цвяткова. Яны прызналі, што скаргнікі маюць рацыю і паставілі выдаць ім грошы ў памеры 516 руб. з субсідыі, прызначанай міністрам унутраных спраў для гродзенскага тэатра. Як адзначае польскі гісторык Р. Юркоўскі, субсідыя, прызначаная для развіцця тэатра, выкарыстоўвалася для таго, каб пакрыць даўгі несумленнага антрэпрэнёра [33, с. 384].

Навука. З мэтай абгрунтавання поглядаў на Беларусь, як спрадвечную частку Расіі быў створаны Паўночна-Заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства. Нягледзячы на сваю афіцыйную мэту, установа паспрыяла этнаграфічнаму даследаванню края і стварыла асновы беларусазнаўства [13, с. 279; 37, с. 59].

Значны ўплыў на развіццё беларусазнаўства аказала дзейнасць статыстычных камітэтаў [38, с. 137], у якіх, як адзначалася, старшынствавалі начальнікі губерняў.

У канцы XIX – пачатку XX стст. ствараліся навуковыя таварыствы, а ўжо існуючыя актывізавалі сваю дзейнасць. Гэтыя арганізацыі існавалі ў розных галінах: медыцыне, педагогіцы, сельскай гаспадарцы. У 1912 г. мясцовая інтэлігенцыя арганізавала Мінскае таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі. Навуковыя таварыствы садзейнічалі распаўсюджванню сярод спецыялістаў і шырокіх колаў насельніцтва навуковых ведаў і перадавых ідэй [13, с. 418–420].

Губернатары садзейнічалі навуковаму вывучэнню падначаленых тэрыторый. Але даследаванні павінны былі даказваць гістарычную ці этнаграфічную тоеснасць беларусаў і рускіх. Матэрыялы, якія яўна супярэчылі гэтаму тэзісу не маглі трапіць у легальны расійскі друк.

Так, у 1876 г. па ўказанні мінскага губернатара В.І. Чарыкава (1875 – 1879) статыстычны камітэт выдаў капітальную працу “Список землевладельцев Минской губернии” [39, с. 71; 40].

Вырашэнне фінансавых пытанняў звязаных з даследаваннем беларускіх зямель таксама залежала ад начальнікаў губерняў.

Архіварыўс Цэнтральнага архіва старажытных актавых кніг Віцебскай і Магілёўскай губерняў А.М. Сазонаў у рапарце віцебскаму губернатару В.М. Далгарукаву ад 23 красавіка 1885 г. дакладваў, што на выданне XV выпуску Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў на 1884 г. было асігнавана 2000 руб. З гэтага крэдыту было выдаткавана 1161 руб. 90 кап. Таму А.М. Сазонаў прасіў губернатара адпусціць яму з крэдыту 1884 г. астатнія 838 руб. 10 кап. на пакрыццё чарговых расходаў па выданні XV выпуску Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў. В.М. Далгарукаў напісаў на дакуменце – “выканаць”. З Віцебскага губернскага

казначейства 28 красавіка 1885 г. на імя А.М. Сазонава быў выпісаны талон да авансавай асігноўкі на суму 838 руб. 50 кап. [41, арк. 61–61 зв., 63].

Вывучэнне Магілёўскай губерні ў геаграфічным, сацыяльна-эканамічным, гістарычным і іншых накірунках актывізавалася пры губернатара А.С. Дамбавецкім. У выніку гэтай працы ўвасобілася ў трохтомным выданні “Опыт описания Могилевской губернии”, рэдактарам якога быў губернатар [12]. Магілёўскія гісторыкі і археолагі атрымалі яго падтрымку ў публікаванні сваіх даследаванняў. А.С. Дамбавецкі прапагандаваў перадачу археалагічных знаходак у губернскі музей, дзякуючы чаму экспазіцыі ўстаноў значна папоўніліся і экспанаваліся ў Вільні і Маскве [25, 124]. Прынамсі, губернатар не столькі сам займаўся справамі ў галіне навукі і культуры, колькі прасоўваў адказных і кампетэнтных асоб, якія прыносілі поспех і плён.

Магілёўскі губернатар М.А. Зіноўеў (1893 – 1901) таксама садзейнічаў навуковаму даследаванню губерні, спрыяў выданню “Могилевской старины” – зборніка матэрыялаў па гісторыі, археалогіі, этнаграфіі Магілёўскай губерні пад рэдакцыяй Е.Р. Раманава [2, с. 218].

У Гродзенскай губерні мясцовая адміністрацыя таксама прыклала намаганні па вывучэнні тэрыторыі і насельніцтва. З боку губернатара П.А. Стальпіна неафіцыйная частка “Гродненских губернских ведомостей” атрымала фінансавую падтрымку. 11 лютага 1903 г. ён загадаў губернскаму праўленню выдаць рэдактару неафіцыйнай часткі ведамасцяў 3000 рублёў з сумы губернскага Камітэта апекі аб народнай цвярозасці. Грошы працісвалася накіраваць на развіццё гэтага раздзела газеты. Датацыя апраўдала сябе. Неафіцыйная частка ведамасцяў павялічылася ў аб’ёме і палепшала ў якасці. Перыядычна на старонках друку з’яўляліся гістарычныя артыкулы, карэспандэнцыя з губерні. Матэрыялы прысвячаліся ў тым ліку беларусам, якіх разглядалі як рускіх [33, с. 384–386].

У пачатку ХХ ст. старажытная Каложская царква на Гродзеншчыне патрабавала рамонт. У сувязі з чым для яе выратавання свае намаганні прыкладалі не толькі спецыялісты, але і гродзенскі губернатар М.М. Асаргін (1903 – 1905). Ён згадваў ва ўспамінах, што аднаўленнем і падтрыманнем гэтага старажытнага помніка ў краі займалася Імператарскае археалагічнае таварыства. Таму яму, як губернатару, прыйшлося прыняць актыўны ўдзел у гэтых працах. “Але сродкаў было мала, – пісаў М.М. Асаргін, – рэстаўрацыя ішла чарапашым крокам, і з’ехаў я з Гродна, пакінуўшы гэты храм увесь у падпорках і ўсё з той жа драўлянай сцяной” [42, с. 610].

Безумоўна, былі начальнікі, якія асабліва не думалі пра развіццё даручанай ім губерні: яны глядзелі на сваю пасаду больш, як на крыніцу ўласнага дабрабыту. Напрыклад, чыноўнік У.М. Токараў у 1876 г. быў прыцягнуты да суда за злоўжыванні падчас знаходжання на пасадзе мінскага губернатара [5, с. 229–230; 4, с. 246].

Заклучэнне. Такім чынам, у службовыя абавязкі начальнікаў беларускіх губерняў уваходзіла правядзенне на месцах урадавай палітыкі. У той жа час, яны нярэдка выступалі з уласнымі прапановамі. Сваёй зацікаўленасцю і адміністрацыйнай уладай губернатара садзейнічалі культурнаму развіццю падначаленых тэрыторый. Між тым, губернатарскія ініцыятывы нярэдка замаруджваліся ці адмаўляліся з боку вышэйшага начальства па фінансавых ці палітычных прычынах. Губернатара аказвалі падтрымку пашырэнню дзяржаўнай (расійскай) пачатковай і сярэдняй адукацыі, але разглядалі яе не столькі як распаўсюджванне ведаў сярод мясцовага насельніцтва, колькі як фарміраванне вернападданніцкага і рэлігійнага (праваслаўнага) светапогляду. Стварэнне сеткі адукацыйных устаноў, тэатраў і вывучэнне Беларусі ў прарасійскім і праманархічным накірунку ажыццяўлялася пры актыўнай падтрымцы з цэнтра і губернатарамі на месцах. Пры гэтым адрозненні шматэтнічнага і шматрэлігійнага мясцовага насельніцтва, павінны былі сцірацца на карысць рускай мовы і культуры. Таму ўсе дасягненні былі арыентаваны на патрэбы Расійскай імперыі і рэдка ўлічвалі гістарычныя традыцыі, этна-лінгвістычныя асаблівасці краю і інтарэсы беларускага насельніцтва.

ЛІТАРАТУРА

1. Вернер, И. Л. На губернаторском посту (о деятельности Павла Яковлевича Ростовцева по управлению Витебской губернией в 1869–1880 гг.) / И. Л. Вернер // Архивариус: сб. науч. паведамл. і арт. / рэдкал.: Ю. М. Бохан [і інш.]. – Мінск : НГАБ, 2007. – Вып. 5. – С. 175–187.
2. Шимукенус, М. В. Могилевские губернаторы 1772–1917 гг. / М. В. Шимукенус // Архивариус: сб. науч. паведамл. і арт. / рэдкал.: Ю.М. Бохан [і інш.]. – Мінск : НГАБ, 2008. – Вып. 6. – С. 212–221.
3. Афанасьева, Т. Ю. Гродненские губернаторы (1801–1917 гг.): документально-биографические очерки / Т. Ю. Афанасьева, Р. Ф. Горячева, В. В. Швед. – Гродно : Гродненская тип., 2007. – 166, [1] с.
4. Минские губернаторы, вице-губернаторы и губернские предводители дворянства (1793–1917): биографический справочник / сост. Ю. Н. Снапковский ; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : Беларусь, 2016. – 398, [2] с.

5. Бригадин, П. И. Минские губернаторы: история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 351 с.
6. Свод законов Российской империи: изд. 1857 г.: в 16 т. – СПб., 1857. – Т. 2, ч. 1 : Общее губернское учреждение. – 1474 с.
7. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772 – 1917 гг. / А. У. Унучак [і інш.] ; рэдкал.: В. В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2018. – 572, [1] с.
8. Общий наказ гражданским губернаторам: именной указ Сенату, 3 июня 1837 г., № 10303 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : в 55 т. – СПб., 1838. – Т. 12: Отд. 1. – С. 361–439.
9. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродна (НГАБ у Гродна). – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 463.
10. Снапкоўская, С. В. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. / С. В. Снапкоўская. – Мінск : НИА, 1998. – 191 с.
11. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 981.
12. Опыт описания Могилёвской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях, с двумя картами губернии и 17 резанными на дереве гравюрами видов и типов: в 3 кн. / сост. по программе и под ред. А. С. Дембовецкого. – Могилев на Днестре : Тип. губерн. правления, 1882–1884. – Кн. 2. – 1884. – [6], 1000, [2] с.
13. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Соврем. шк.: Экоперспектива, 2007–2011. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX стст.) / М. Біч [і інш.]. – 2007. – 519 с.
14. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1874 год. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина. – 1874. – XVIII, 681 с.
15. Ляхоўскі, У. В. Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі (1915–1918 г.) / У. В. Ляхоўскі. – Вільня [Вільнюс] : Ін-т беларусістыкі; Беласток, Бел. гіст. тав-ва, 2010. – 340 с.
16. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1895–1896 учебный год, [ч. 1]. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина. – 1896. – VI, 163 с.
17. Асвета і педагагічная думка ў Беларусі: са старажытных часоў да 1917 г. / М. М. Абраменка [і інш.]; рэдкал.: М. А. Лазарук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Нар. асвета, 1985. – 462, [1] с.
18. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8306.
19. Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года / Министерство народного просвещения. Вып. 8 (10): Виленский учебный округ. Губернии: Виленская, Витебская, Гродненская, Ковенская, Минская и Могилевская: [в 2 ч.]. – Тип. Тов-ва «Екатерингофское печатное дело», 1914. – [2], 26, 133, [1] с.
20. НГАБ. – Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 38614.
21. Моторова, Н. С. Деятельность органов городского самоуправления на территории Беларуси в социальной сфере (1875–1914 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н. С. Моторова. – Минск, 2010. – 156 л.
22. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам генерал-губернаторов, губернаторов, военных губернаторов и градоначальников за 1893 год. – СПб. : Гос. тип., 1895. – XXXIX, 117 с.
23. Самусік, А. Магілёўскае рэальнае вучылішча / А. Самусік // Энцыкл. гіст. Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 15.
24. НГАБ. – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 1187.
25. Сидоренко, Б. И. Могилевский губернатор Александр Станиславович Дембовецкий и его время / Б. И. Сидоренко. – Могилев : АмелияПринт, 2012. – 250 с.
26. Миронов, Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2014. – Т. 1. – 896 с.
27. Майков, П. М. Панютин, Степан Феодорович / П. М. Майков // Русский биографический словарь : в 25 т. – СПб. – М., 1896–1918. – Т. 13: Павел, преподобный – Петр (Илейка). – 1902. – С. 293–296.
28. Навукова-даведачная бібліятэка Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва. – Папка 87673. Всеподданнейший отчет виленского губернатора за 1885 г. – 14 арк.
29. Romanowski, A. Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904 / A. Romanowski. – Kraków : Universitas, 2003. – 485, [92] s.
30. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). – Ф. 1284. Воп. 223. 1884 г. Спр. 38.
31. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам генерал-губернаторов, губернаторов, начальников областей и градоначальников за 1881–1890 гг. – СПб.: Гос. тип., 1893. – [2], IV, VIII, 522 с.
32. РДГА. – Ф. 1284. Воп. 194. 1902 г. Спр. 62.
33. Jurkowski, R. Kowieński marszałek, grodzieński gubernator: kresowe początki kariery politycznej Piotra Stołykina (1889–1903) / R. Jurkowski. – Olsztyn : Wydawnictwo UWM, 2015. – 615, [1] s.
34. НГАБ. – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 976..

35. Кучеренко, В. Н. Культура Витебска конца XIX – начала XX в.: Витебский городской Ростовцевский театр (1873–1917 гг.) / В. Н. Кучеренко // Искусство и культура. – 2012. – № 1 (5). – С. 68–74.
36. Памятная книжка Минской губернии на 1891 год. – Минск : Типо-лит. Б. Н. Соломонова, 1890. – XLVI, 240, 128 с.
37. Беларусь : у 8 т. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Беларус. навука, 1995–2012. – Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В. К. Бандарчык. – 1999. – 365 с.
38. Корсак, О. В. Статистические комитеты белорусских губерний: создание, структура, деятельность (1835–1917 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / О. В. Корсак. – Минск, 2017. – 217 л.
39. Памятная книжка Минской губернии 1878 года. – Минск : Тип. губерн. правл., 1878. – Ч. 2. – 122, 114 с.
40. Список землевладельцев Минской губернии за 1876 год. – Минск : Минск. губерн. стат. ком., 1877. – [2], XXIII, 185, [2] с.
41. НГАБ. – Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 53047.
42. Осоргин, М. М. Воспоминания, или Что я слышал, что я видел и что я делал в течение всей моей жизни, 1861–1920 / М. М. Осоргин. – М. : Росс. Фонд Культуры [и др.], 2009. – 999 с.

Пастуныў 16.02.2019

THE ACTIVITIES OF THE GOVERNORS IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION AND CULTURE OF BELARUSIAN PROVINCES IN 1864–1914

Y. LIAPESHKIN

The article shows the activity of Governors of Vilna, Grodno, Minsk, Vitebsk and Mogilev provinces in the field of education, theater and research during 1864–1914. Present estimates, proposals, correspondence of governors on relevant issues and the results of these actions. Reflected motives and achievements of activity: positive and negative sides. It is noted that the heads of the provinces, not only implemented the disposal of senior management, but also they made decisions that influenced the cultural development of the province. However governor initiatives often slowed down or even rejected by superiors for financial or other reasons. Governors helped raise the cultural and educational level of the population of Belarusian provinces, but without regard to its ethno-linguistic features – in the framework of the policy of Russification..

Keywords: Belarusian provinces, governors, education, cultural development, theater, science, Russification.

УДК 343.812(476)

**КОМПЛЕКТОВАНИЕ ЛИЧНОГО СОСТАВА ТЮРЕМ НА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ
ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.****С.Н. ЧАЙКИН***(Могилевский государственный университет им. А.А. Кулешова)*

На основе изучения архивных данных исследуется процесс приема на службу личного состава тюремной администрации и тюремных надзирателей, а также социальный состав служащих тюремного ведомства на Белорусских землях в XIX – начале XX вв. Выявляется взаимосвязь низкого профессионального уровня служащих тюремного ведомства в первой половине XIX в. с незначительной ролью тюремного заключения в системе уголовных наказаний Российской империи. Оценивается значение комплекса мер по повышению профессиональных качеств тюремных служащих, проведенных в ходе тюремной реформы 1879 г.

Ключевые слова: *Российская империя, смотритель тюремного замка, тюремный надзиратель, тюремная реформа 1879 г., Главное тюремное управление, школа тюремных надзирателей.*

Введение. Одним из необходимых условий развития пенитенциарной системы на землях Беларуси в XIX – начале XX вв. как одной из составляющих карательного аппарата Российской империи являлось качественное прохождение службы личным составом тюрем. В свою очередь, профессиональные качества управленческого состава тюрем и тюремных надзирателей во многом определялись порядком приема на службу. Процесс комплектования тюремного ведомства исследовался российскими учеными в начале XX в. (Н.Ф. Лучинским, С.В. Познышевым, А.П. Саломоном) и в настоящее время (А.П. Печниковым и И.В. Упоровым). Однако исследований, посвященных развитию этого процесса на Белорусских землях, до настоящего времени не проводилось. Вместе с тем, изучение комплекса мер по повышению профессионального уровня служащих тюремного ведомства, особенно после тюремной реформы 1879 г., необходимо для определения исторической преемственности этого процесса и основных направлений деятельности МВД Республики Беларусь на современном этапе, одним из которых является совершенствование работы с кадрами и профессиональной подготовки сотрудников органов внутренних дел.

Основная часть. Развитие системы мест лишения свободы на Белорусских землях на протяжении XIX в. закономерно привело к изменениям порядка прохождения службы личным составом тюрем. Профессиональные качества тюремной администрации, от которой зависела эффективность деятельности пенитенциарной системы, во многом определялись порядком зачисления на службу. Комплектование профессиональной службы тюремной администрации началось после издания регламентировавшей их деятельности «Инструкции смотрителю губернского тюремного замка» 1831 г. и императорского указа от 28 сентября 1835 г. «Об определении в должность смотрителей тюремных замков особых чиновников». Основой приема на службу в государственные учреждения, в том числе и тюрьмы, были правовые нормы, предусмотренные принятым в 1832 г. «Уставом о службе по определению от правительства», в соответствии с которым на государственную службу в Российской империи до 1906 г. разрешалось принимать лишь представителей дворянского сословия, сыновей офицеров и чиновников, получивших личное почетное гражданство, а также сыновей священнослужителей и купцов первой гильдии. Незначительная роль тюремного заключения в системе уголовных наказаний Российской империи, преобладание в охране тюрем военных караулов, которыми руководили не смотрители тюремных замков, а караульные офицеры внутренней стражи, и небольшое жалование смотрителей обусловили с начала 1830 г. низкий уровень требований при комплектовании тюрем, предъявляемых к профессиональным качествам кандидатов на службу. Ненадлежащее исполнение обязанностей тюремной администрацией неоднократно выявлялось при проверках. Например, в 1830 г. при ревизии тюрем Витебской губернии, было выявлено, что смотрители «содержат арестантов мужеска пола вместе с женским, не имеют списка арестантов для переключки и не знают счету помещенных в тюрьму заключенных» [1, с. 10]. Одной из причин приема на службу в тюремное ведомство кандидатов, не имевших для этого необходимых профессиональных качеств, стало также отсутствие применяемой к претендентам на службу процедуры испытаний, проводимой при занятии государственных должностей и регламентированной Положением Комитета Министров от 17 февраля 1853 г. В результате, для приема в состав тюремной администрации кандидату на службу достаточно было обратиться к местным властям с прошением на «Высочайшее имя» о зачислении его на должность смотрителя тюремного замка, либо его помощника, и дать подписку о том, что он не является членом тайных обществ и в дальнейшем вступать в них не будет. Такое обязательство выступало практическим закреплением важнейшего принципа государственной службы – подчинения служащего интересам государства, а не отдельным политическим партиям и общественным движениям. Если кандидат на службу поступал в штат тюремной администрации из отставки, либо действительную военную службу не проходил, он обязан был также присягнуть на верность императору, «обещаясь верно и нелицемерно служить и во всем повино-

ваться ему, не щадя живота своего до последней капли крови» [2, с. 159]. Государство оценивало присягу, как одно из важнейших организационно-правовых средств обеспечения ответственного и добросовестного отношения чиновников к службе. Смотрители тюремных замков, должности которых соответствовали чинам, предусмотренным «Уставом о службе по определению от правительства», до седьмого класса включительно, назначались на службу губернаторами, а смотрители, занимавшие должности, соответствовавшие шестому классу и выше, – императорским указом [3, с. 270].

Управленческий состав тюрем с начала 1830-х гг. в основном, комплектовался из среды армейских офицеров. Так, в 1836 г., из шести принятых на службу смотрителей тюремных замков в Витебской губернии, трое являлись отставными военными [4, с. 83]. Из отставных офицеров в первой половине XIX в. комплектовались и должности смотрителей тюрем в Минской и Гродненской губерниях [5, с. 134]. Для привлечения на службу в места лишения свободы, императорским указом от 24 ноября 1852 г. отставным военным офицерам при вступлении их в должности тюремных смотрителей, было разрешено сохранять их прежние военные чины до производства их в вышестоящие чины гражданские, а в соответствии с законом от 15 июня 1887 г. военные офицеры, поступавшие на тюремную службу, могли проходить ее с оставлением на действительной военной службе с сохранением предусмотренных для военнослужащих льгот [6, с. 20]. Преимущество армейских офицеров при приеме на службу в состав тюремной администрации, было обусловлено тем, что основным критерием соответствия кандидата занимаемой должности считалась степень его верности и лояльности монархическому строю, а армия в XIX в. была одной из важнейших, среди охранявших самодержавный режим, структур. Вместе с тем, эта же практика привела к тому, что к началу тюремной реформы, большинство тюрем оказалось укомплектовано смотрителями, не имевшими ни высшего образования, ни практического опыта работы в пенитенциарной системе [2, с. 161]. Не знакомые со сложностью и спецификой тюремной работы, такие смотрители, после непродолжительного времени службы, увольнялись, либо переходили на другие должности, что также негативно сказывалось на функционировании мест лишения свободы. Например, в Гродненском тюремном замке с 1863 по 1866 гг. с должности смотрителя уволилось 10 человек [5, с. 230].

Низким уровнем требований к профессиональным качествам кандидатов с начала 1830-х гг. отличался и прием на службу нижних тюремных служителей. В соответствии с Положениями Комитета Министров от 12 ноября 1821 г. и 22 января 1831 г. «для сохранения нравственности молодых солдат, кои нередко развращаются, находясь вместе с преступниками», на должности тюремных надзирателей предписывалось назначать нижние чины из воинской стражи, которые, из-за имевшихся у них физических недостатков, качественно нести военную службу не могли. Для улучшения кадрового состава нижних тюремных служителей, Положением Комитета Министров от 4 октября 1832 г. «О порядке замещения должностей нижних по разным ведомствам служителей» и Законом от 3 мая 1865 г. «О замене военных караульных постов в тюрьмах вольнонаемными надзирателями», на должности тюремных надзирателей предписывалось определять по вольному найму «благонадежных отставных нижних чинов, а при недостатках их – лиц всякого звания, с правами действительной службы, как вольнонаемные нижние полицейские чины, и гражданские канцелярские служители». С начала формирования профессиональной службы тюремных надзирателей их должности в основном стали комплектоваться выходцами из крестьянского сословия, демобилизованными из действительной военной службы. Приоритет приема в состав низших тюремных чинов представителей крестьянской среды был обусловлен ее консерватизмом, в силу которого у кандидатов на службу формировалось устойчивое верноподданническое поведение. Однако, их преобладание в тюремной страже в конце XIX в. привело к тому, что большинство тюремных надзирателей были малообразованными, либо вовсе неграмотными, что, в свою очередь, негативно сказывалось на эффективности деятельности тюремной стражи.

Началом реформирования приема на службу в места лишения свободы, стало учреждение 27 февраля 1879 г. в составе Министерства внутренних дел центрального органа управления пенитенциарной системой Российской империи – Главного тюремного управления (далее – ГТУ, *С.Ч.*), которым стал централизованно осуществляться подбор и профессиональная подготовка кандидатов на службу в тюремное ведомство. Большое значение в организации этого процесса имело учреждение на Белорусских землях с 1890 по 1912 гг. губернских тюремных инспекций. В соответствии с распоряжениями ГТУ, «по тюремным инспекциям проходили дела по определению на службу администрации мест заключения, по их увольнению, производству им жалования, прохождению службы, представлению их к наградам и преданию суду» [7, с. 3]. Осуществление тюремными инспекторами управления всеми направлениями деятельности мест лишения свободы обусловило высокие требования, предъявляемые ГТУ к их профессиональным качествам. Как отмечалось руководством ГТУ в 1896 г. «помимо нравственных качеств, от губернских инспекторов следует требовать знания законоположений по тюремной части, опыта в делопроизводстве, знакомства с тюремными порядками и тюремным хозяйством» [2, с. 230]. Комплектование инспекторов и их помощников осуществлялось из числа работников ГТУ, судебного и прокурорского ведомств [8, с. 308]. По мере становления системы губернских тюремных инспекций, должности тюремных инспекторов начали комплектоваться чиновниками из числа помощников инспекторов, ранее служивших секретарями тех же

инспекций. В результате, как отмечало руководство ГТУ, «должности инспекторов предоставлялись лицам, которые продолжительностью службы приобрели большой опыт и необходимые практические познания по тюремной части» [2, с. 213]. С начала XX в. установилась практика предоставления должностей по тюремной инспекции лицам, получившим высшее образование. По состоянию на 1908 г., из 32 проходивших в Российской империи службу тюремных инспекторов, высшее образование имели 24 инспектора [6, с. 13]. На территории Беларуси в 1913 г. из десяти губернских тюремных инспекторов и их помощников, юридическое образование имели четыре служащих, остальные получили образование по другим специальностям (например, в Витебской губернской инспекции тюремный инспектор окончил Юрьевский ветеринарный институт, а его помощник – Санкт-Петербургский археологический институт) [9, с. 13]. Тем не менее, высшее образование имели семь из десяти служащих тюремных инспекций [9, с. 56].

В условиях законодательного определения тюремного заключения в качестве одного из основных видов уголовных наказаний, повлекшего рост численности осужденных, а также в условиях активизации революционного движения, существенно усложнившего условия несения тюремной службы, в конце XIX в. значительно возросли требования к профессиональным качествам тюремной администрации и тюремной стражи. В ходе тюремной реформы руководство ГТУ вынуждено было признать, что «не каждый офицер по своим служебным и моральным качествам подходит для работы в тюрьме, особенно если он оставил службу по военному ведомству за проступки, не совместимые с понятиями о воинской чести» [2, с. 151]. В соответствии с циркуляром ГТУ от 15 октября 1893 г. губернатором было предписано «не ходатайствовать перед управлением о зачислении армейских офицеров в тюремную службу без предварительного собрания самых подробных сведений о прежней их службе» [2, с. 151]. Возросли требования и к профессиональным качествам тюремной стражи. Руководством ГТУ отмечалось, что в новых условиях несения службы, «как бы ни были хороши начальники тюрем, при отсутствии хороших надзирателей все их труды будут бесплодны, и от надзирателей, кроме физического здоровья и выносливости, требуются грамотность, твердый и ровный характер, большая выдержка, сметливость, умение распознавать характеры людей» [10, с. 21]. Одной из мер, принимаемых ГТУ для повышения профессионализма тюремных надзирателей, стала проверка их деловых и моральных качеств до приема на службу. В соответствии с циркуляром ГТУ от 10 марта 1910 г. начальникам тюрем предписывалось запрашивать в полиции «подробнейшие сведения о прошлой службе кандидатов в тюремные надзиратели по месту их прежней службы, или через полицию» [11, с. 30].

С конца XIX в. среди кандидатов на службу в тюремное ведомство увеличилась численность служащих губернских и уездных полицейских управлений, наиболее осведомленных со спецификой службы в местах лишения свободы, и к концу первого десятилетия XX в. бывшие полицейские служащие начинают преобладать среди чинов тюремной администрации. Например, в 1913 г. в Минской губернии из восьми начальников уездных тюрем, семь перешли в тюремную службу из полиции [12, с. 14]. При комплектовании должностей тюремной стражи по-прежнему сохранялась практика приема на службу кандидатов, демобилизованных из действительной военной службы. Для привлечения их в тюремную стражу, циркуляром ГТУ от 10 марта 1910 г. начальникам тюрем предписывалось ежегодно запрашивать у командиров местных воинских частей, сведения о возможных кандидатах на службу в тюремную стражу и разъяснять им преимущества службы в местах лишения свободы [11, с. 30]. Руководство ГТУ отмечало, что «уволненные в запас нижние воинские чины подают остальным надзирателям пример строгого исполнения своих обязанностей, отличаются умением поддерживать порядок среди заключенных, и будучи хорошо знакомы с правилами обращения с огнестрельным оружием, умело и толково пользуются им при возникновении беспорядков в местах заключения» [13, с. 29]. В результате, к началу XX в. на белорусских землях, подавляющее большинство тюремных надзирателей, являлось выходцами из крестьянского сословия, прошедшими срочную службу и окончившими ее в звании унтер-офицеров, православного вероисповедания, семейными, имевшими от трех до пяти детей.

Несмотря на то, что с конца XIX в. требования к профессиональным качествам тюремной администрации и тюремной стражи значительно возросли, приоритет зачисления на тюремную службу бывших полицейских служащих и армейских офицеров по-прежнему определял низкий уровень образования чинов тюремной администрации. К 1909 г. в Российской империи из общего числа начальников тюрем и их помощников, служащих, имевших среднее образование, составляли не более 27% [13, с. 11]. Еще более низким являлся уровень образования служащих тюремной стражи. Только в начале второго десятилетия XX в. циркуляром ГТУ от 19 мая 1912 г. для кандидатов на службу в тюремную стражу было предусмотрено прохождение полугодового испытания, на протяжении которого они изучали законодательство о порядке содержания арестантов и применении к ним дисциплинарных взысканий, а также правила применения тюремными служащими оружия. Решение о зачислении кандидатов на службу в зависимости от проявленных в ходе испытания способностей принимал губернский тюремный инспектор [14, с. 30]. Для кандидатов на службу в состав тюремной администрации испытаний так и не было установлено, и, как отмечали ученые-правоведы: «начальником тюрьмы у нас мог стать человек, никакого опыта тюремной службы не имеющий» [3, с. 270].

Большое значение для повышения профессионального уровня служащих тюремного ведомства имело учреждение ГТУ специальных учебных заведений тюрьмоведческого профиля. В марте 1899 г. по инициативе Московского дамского благотворительного комитета в Москве была открыта школа тюремных надзирательниц. Программа преподавания была разработана специалистами ГТУ. Обучение продолжалось год и включало преподавание общешкольных дисциплин, правоведения, тюрьмоведения и основ медицинского ухода. Во время обучения ученицы проживали в школе на полном государственном обеспечении – снабжались питанием и форменным обмундированием. Школа действовала до 1910 г. и была закрыта в связи с прекращением государственных субсидий. Тем не менее, за десять лет работы школа выпустила 58 квалифицированных надзирательниц, в том числе и для тюрем на территории Беларуси. Например, в числе восьми выпускниц, окончивших школу 1 января 1906 г., «успешно» сдали экзамен крестьянки Витебской губернии Анна Михайлова и Екатерина Орлова, а в 1907 г. в числе выпускниц школы, курсы успешно окончили дочь жандармского офицера из Витебска, Ольга Матросова, и крестьянка Городокского уезда Пелагея Васильева [15, с. 252; 16, с. 293]. Для продолжения обеспечения тюрем квалифицированными служащими тюремной стражи, в июле 1813 г., в Санкт-Петербурге была открыта школа старших тюремных надзирателей, а в Москве – школа тюремных надзирательниц. Кандидаты на обучение в школах должны были иметь начальное образование, хорошее здоровье и положительную характеристику с места службы. Обучение в школе надзирательниц продолжалось 6 месяцев, в школе надзирателей – 4 месяца. Квартирами для проживания и питанием во время обучения учащиеся обеспечивались за счет государства, а надзирательницам, в качестве дополнительного пособия, выплачивалось 50 копеек в сутки. В числе тридцати надзирателей, окончивших 20 декабря 1913 г. первые курсы обучения, на выпускных испытаниях «показал хорошие успехи» младший надзиратель Минской тюрьмы Кисель [17, с. 88]. По окончании школы и получения дипломов тюремные надзиратели получали право на первоочередное зачисление на должности старших надзирателей [3, с. 240].

Для обучения служащих тюремной администрации 1 марта 1912 г. в Санкт-Петербурге Главным тюремным управлением были организованы высшие четырехмесячные тюремные курсы для управленческого состава тюрем. Учебная программа курсов включала в себя лекции по уголовному праву, учению о наказаниях, истории, психологии, психопатологии, организации судебной и тюремной систем. После сдачи экзаменов слушатели получали преимущество при замещении вакантных должностей по тюремному ведомству. Однако, несмотря на прогрессивное значение деятельности учрежденных ГТУ учебных тюрьмоведческих заведений, при их малочисленности, обучения большинства служащих тюремного ведомства они обеспечить не могли, и уровень образования, как служащих тюремной администрации, так и нижних тюремных чинов, по-прежнему оставался низким. Например, в 1913 г., на Белорусских землях, из четырех начальников губернских тюрем лишь двое имели среднее образование [9, с. 56]. Низким уровнем образования характеризовался и начальствующий состав уездных тюрем. В 1912 г., в Могилевской губернии, из девяти начальников уездных тюрем среднее образование имели всего пять [18, с. 150]. В связи с нехваткой среди чинов тюремной администрации специалистов не только с высшим, но и со средним образованием с начала XX в. при комплектовании начальствующего состава тюрем распространилась практика комплектования должностей начальников тюрем из числа их помощников. Например, в 1913 г., в Минской губернии, из восьми начальников уездных тюрем четыре, до назначения на должность, служили помощниками начальника Минской тюрьмы [12, с. 14]. Длительный срок службы в тюремном ведомстве и полученный в результате практический опыт работы также частично компенсировали отсутствие высшего образования у служащих тюремной администрации. Например, в 1912 г. из шести начальников тюрем Витебской губернии наименьший срок службы, 5 лет, имелся только у начальника Полоцкой тюрьмы, в то время, как стаж службы остальных составлял от 7 до 32 лет [19, с. 15].

Большинство служащих тюремной стражи также не имели среднего образования. Если отсутствие образования у начальников тюрем и их помощников частично компенсировалось практическим опытом работы на этих должностях, то отсутствие профессионального образования, в первую очередь, – у младших тюремных надзирателей, приводило к незнанию ими специфики тюремной службы и ненадлежащему исполнению своих обязанностей. Так, за 4 месяца 1912 г. из 47 наложенных на тюремных надзирателей Витебской губернии взысканий 23 было наложено на младших надзирателей за ненадлежащее производство обысков, конвоирование арестантов и надзор за ними [20, с. 77].

Заключение. Таким образом, в первой половине XIX в. на Белорусских землях незначительная роль тюремного заключения в системе уголовных наказаний Российской империи обусловила низкий уровень требований, предъявляемых к профессиональным качествам кандидатов на службу в тюрьмы. Комплектование тюремной администрации, в основном, осуществлялось из числа армейских офицеров, а службы тюремных надзирателей – из демобилизованных крестьян. В итоге, к началу тюремной реформы, большинство тюрем на территории Беларуси оказалось укомплектованными служащими, не имевшими ни необходимого образования, ни опыта работы в местах лишения свободы. В процессе начавшейся в 1879 г. тюремной реформы подбор кандидатов в тюремную службу начал осуществляться губернскими тюремными инспекциями, личный состав которых характеризовался большим опытом практической работы и наличием высшего образования. В результате повышения требований к профессиональным качествам тюремных

служащих, с конца XIX в. штат служащих тюремной администрации на Белорусских землях, в основном, стал комплектоваться из числа полицейских служащих, наиболее осведомленных со спецификой службы в местах лишения свободы, а комплектование должностей начальников тюрем стало осуществляться из числа их помощников, что способствовало формированию опытного управленческого состава мест лишения свободы. Большое значение для повышения профессионального уровня служащих тюремного ведомства, имело учреждение Главным тюремным управлением в начале XX в. тюрьмоведческих учебных заведений, в которых проходили обучение и служащие тюрем, находящиеся на Белорусских землях. Однако обучение большей части персонала тюремного ведомства эти учреждения обеспечить не могли, в результате чего проблема отсутствия у тюремных служащих, работающих на Белорусских землях, не только высшего, но и среднего образования к началу второго десятилетия XX в. решена так и не была.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 1297. Оп. 1. Д. 5287.
2. Печников, А. П. Тюремные учреждения российского государства (1649 – октябрь 1917 гг.): Историческая хроника / А. П. Печников. – М. : Щит-М, 2004. – 325 с.
3. Познышев, С. В. Очерки тюрьмоведения / С. В. Познышев. – М. : Изд. Г.А. Леман и Б.Д. Плетнев, 1915. – 296 с.
4. НИАБ. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 5353.
5. Лисицын, В. М. За тюремной стеной: история Гродненской тюрьмы (XIX век – 1939) / В. М. Лисицын. – Гродно : ГОУПП «Гродненская типография», 2003. – 352 с.
6. Отчет по Главному тюремному управлению за 1908 г. // Тюремный вестник. – 1910. – № 2. – С. 13–24.
7. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 1. Д. 15710.
8. Упоров, И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII – XX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития / И. В. Упоров. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 610 с.
9. Список чинов тюремного ведомства на 1 января 1913 года. // Тюремный вестник. – 1913. – № 1. – С. 13–56.
10. Саломон, А. П. Тюремное дело в России / А. П. Саломон. – СПб. : Тип. Санкт-Петербургской тюрьмы, 1898. – 38 с.
11. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 2. Д. 14539.
12. НИАБ. – Ф. 303. Оп. 1. Д. 44.
13. Отчет по Главному тюремному управлению за 1909 г. // Тюремный вестник. – 1911. – № 2. – С. 1–57.
14. Яковлева, О. Н. Правовые и организационные аспекты кадрового обеспечения тюремной системы Российской империи в XIX – начале XX в. / О. Н. Яковлева // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление – 2016. – № 3. – С. 29–32.
15. Московская школа тюремных надзирательниц // Тюремный вестник. – 1906. – № 4. – С. 253.
16. Московская школа тюремных надзирательниц // Тюремный вестник. – 1907. – № 4. – С. 293.
17. Хроника тюремной жизни // Тюремный вестник. – 1914. – № 1. – С. 88.
18. Памятная книжка Могилевской губернии на 1912 г. – Могилев : Тип. губернского правления, 1911. – 160 с.
19. НИАБ. – Ф. 2637. Оп. 1. Д. 157.
20. НИАБ. – Ф. 2637. Оп. 1. Д. 51.

Поступила 29.03.2019

THE EMPLOYMENT OF THE OFFICERS OF THE PRISON SERVICE ON THE BELARUS LANDS IN THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

S. CHAIKIN

Based on the study of archival data the process of employment of the personnel of the officers of the prison administration and the prison guard both social composition of the employees of the prison service on the Belarusian lands in the second half of the XIX – beginning of the XX centuries. The relationship of the low skills of the prison service in the first part of the XIX century with the minor role in the system of the criminal penalties of the Russian Empire are being determined. The importance of the series of measures in order to better the skills of the prison officers made during the prison reform of 1879 is being determined.

Keywords: Russian Empire, a warder of a prison castle, a prison guard, the prison reform of 1879, the General Directorate of the Corps of Prison, the School of penitentiary personnel.

УДК 94(476)«1924/1934»

МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ СОСТАВА БЕЛОРУССКОГО ПРАВОСЛАВНОГО СВЯЩЕННОГО СИНОДА БЕЛОРУССКОЙ ОБНОВЛЕНЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ (1924 – 1934 гг.)

*канд. ист. наук В.В. БАРАНЕНКО
(Полоцкий государственный университет)*

Предпринята попытка анализа особенностей пополнения состава Белорусского Православного Священного Синода как с правовой точки зрения, так и в реальной жизни. Определяется характер адаптации обновленцев к новым принципам религиозной деятельности, политической системе и формирующейся идеологии. Прослеживается трансформация механизма формирования Белорусского Священного Синода в период его функционирования: от выборного до назначаемого. Отмечается влияние государственных органов власти на данный процесс. Обращается внимание на реакцию епархиальных органов власти и духовенства на нарушения установленного порядка формирования Белорусского Священного Синода.

Ключевые слова: БССР, Белорусская обновленческая церковь, Белорусский Священный Синод, Пленум, Президиум, обновленчество, соборность, коллегиальность.

Введение. Несмотря на наличие различного рода публикаций по истории обновленчества, следует подчеркнуть, что история обновленческих организаций до сих пор представляет собой комплекс практически неисследованных, чрезвычайно сложных и многоаспектных научных проблем. Одна из них – вопрос формирования личного состава обновленческих высших исполнительно-распорядительных органов.

Среди исследований, затрагивающих рассматриваемую проблему, следует выделить работы И.А. Вишневецкого, посвященные комплексам документов обновленческих учреждений Беларуси, в которых рассматриваются вопросы организационного устройства Белорусского Православного Священного Синода и особенности его функционирования, определяется место данного учреждения в системе органов управления обновленческой церкви [1, 2]. Общие принципы функционирования исследовались в монографии Д. Шиленка [3].

Первые десятилетия советской власти характеризуются кардинальными изменениями в различных сферах общественной жизни. Захватив власть в октябре 1917 г., большевики начали проводить непримиримую классовую борьбу и ломку прежних институтов. Переустройство всех жизненных устоев, воинственная антирелигиозная политика, массовые репрессии стали причиной трансформации религиозных институтов.

После свержения самодержавия Русская православная церковь, для которой в Российской империи были созданы условия наибольшего благоприятствования [4, с. 12, 25–27], впервые осталась без покровительства и защиты государства, что определило пути ее дальнейшего существования в новых политических условиях. Возникают многочисленные группы верующих, которые ставят своей целью реформирование церковной жизни, выставляют соответствующие требования, в том числе богослужебные, пишут программы и декларации. Между собой церковные группировки нередко находились в прямой конфронтации. В этот период Церковь увидела возможность избавиться от опеки государства, заменив синодальное управление патриаршим.

Поместный Собор 1917 – 1918 гг., узаконив значительную часть преобразований, разрушил надежды сторонников обновленческих тенденций на соборное решение вопросов церковной реформы в пользу либерального лагеря. Никаких решений, которые утверждали бы возможность или целесообразность литургических изменений в языке богослужения, Собор не принял, не признал и законность советской власти [5, с. 164–165].

Основная часть. Согласно Положению об организации Высшего церковного управления, принятому Поместным Собором 1917 – 1918 гг., при патриархе учреждались Священный Синод и Высший Церковный Совет из представителей белого духовенства и мирян. Священный Синод должен был состоять из председателя-патриарха и 12 членов: митрополита Киевского как постоянного члена синода, 6 епископов, которые избирались Поместным Всероссийским Собором на три года, и 5 епископов, вызываемых по очереди на один год (не могли быть вызваны до истечения двухлетнего срока управления епархией). Для вызова в состав Священного Синода епархиальных архиереев все епархии Российской православной церкви разделялись на 5 групп. В состав Высшего Церковного Совета должны были входить патриарх и 15 членов: три иерарха из состава Священного Синода по его избранию, и по избранию Всероссийского Поместного Собора: один монах из монастырских иноков, пять клириков и шесть мирян [6, с. 7–8].

По результатам указанного Собора сторонники «обновления русского православия» окончательно отказались от идеи проведения религиозных реформ в условиях существования имеющейся церковной организации, придя к убеждению, что в сложившихся условиях только государство в лице новой, революционно установленной власти сможет помочь Церкви «очиститься» и стать на путь возрождения [7, с. 155].

В годы гражданской войны в религиозной политике большевиков основное место отводилось разрушению административного аппарата и иерархической организации Церкви, важную роль в котором играла парализация деятельности Высшего церковного управления. Исходя из этой установки, ВЧК с конца 1919 г. усилил давление на органы высшей церковной власти, арестовывая их членов и противодействуя реализации некоторых решений ВЦУ, принятых, что следует отметить, по внутрицерковным вопросам [8, с. 68].

В это время среди сторонников «обновления» церкви возникло желание создать широкую обновленческую организацию при поддержке ее советской властью. Партийные руководители отказались от данного предложения, но не отрицали поддержку при благоприятных условиях в будущем [9, с. 11–12]. С введением НЭПа в наступивших мирных условиях большевики обратили внимание на церковную оппозицию и сделали ставку на всемерное ослабление Церкви с помощью организации раскола и отстранения от власти патриарха Тихона [10, с. 92–94].

Залучив власть при помощи государственных органов, в мае 1922 г., обновленцы начали проводить в жизнь свои идеи. Коллегиальное управление церковью на принципах соборности стало одним из основополагающих принципов реформаторского движения. Выступая за соборность в управлении православной церкви обновленцы критиковали восстановление патриаршества и видели в этом возможность полного упадка всей структуры [11, с. 7].

С целью канонически узаконить церковные реформы и укрепить обновленческое движение весной 1923 г. был созван Второй Всероссийский Поместный Собор, где было объявлено о низложении патриарха Тихона (Белавина) и упразднении патриаршества. Российская православная церковь должна была управляться соборно [12, с. 12].

В мае 1924 г. в Могилеве обновленцами был созван первый Белорусский церковный Собор, в результате которого образовалась Белорусская Церковная область с правами автономии¹. Система церковного управления Белорусской обновленческой церкви сохранила традиционный вид и в основном повторяла систему управления Российской православной (патриаршей) церкви: синод, епархиальное управление, благочинный, священник. В основу управления Белорусской обновленческой церкви были положены принципы «соборности» и «коллегиальности», которые должны были сохранять равновесие между церковными органами и обеспечивать полноту представительства в высших органах церковного управления иерархов, священнослужителей и верующих всех епархий. Сохранялась и система церковного устройства: церковь, епархия, викариатство, благочиние, приход.

Согласно «Положению об управлении Белорусской православной церковью» 1924 г. высшим исполнительным органом провозглашался Белорусский Священный Синод. Синод представлял Белорусскую обновленческую церковь перед Священным Синодом Российской православной (обновленческой) церкви, другими областными церковными управлениями и инославными объединениями, государственными и общественными организациями, обращаясь к ним с ходатайствами и заявлениями [13, л. 1–1об.]. Кроме этого Белорусский Священный Синод направлял и контролировал деятельность епископата и епархиальных управлений, собирал и обобщал сведения о состоянии церковной организации на подведомственной территории, разрабатывал меры по ее улучшению, был апелляционной и кассационной инстанцией по религиозным вопросам для всех членов белорусских обновленческих церковных общин, принимал решения о наградах и др. [14, л. 14–14об.; 15, л. 48; 16, л. 22; 17, л. 127; 18, с. 4; 19, л. 5].

Таким образом, сфера компетенции Белорусского Священного Синода была весьма значительной. По сути, на него возлагалась основная организационная работа во всебелорусском масштабе между Белорусскими церковными Соборами, а также работа по их подготовке, созыву и действию. С 1927 г. задачи Белорусских церковных Соборов перекладывались на расширенный Пленум Белорусского Священного Синода [20, л. 13об.].

Белорусский Православный Священный Синод состоял из 7 членов, избираемых на Белорусском церковном Соборе: 1 епископа, 2 священников, 1 представителя от низшего клира, 2 мирян и возглавлялся митрополитом [18, с. 4].

Председателем Белорусского Священного Синода был митрополит Белорусский, который должен был избираться на Белорусском церковном Соборе и утверждаться в должности Священным Синодом Русской православной церкви пожизненно. Оставить свою кафедру он мог только по церковному суду или по личному прошению. Кроме этого, митрополит Белорусский являлся епископом Могилёвской епархии (с 1928 г. – Минской) и председательствовал на Белорусском церковном Соборе. Без подписи митрополита все распоряжения считались недействительными, также как и его подпись без других членов Синода [18, с. 4]. За весь период существования Белорусской обновленческой церкви белорусскими

¹ На территории БССР в 1920 – 1930-х гг. одновременно существовали две самостоятельные церковные организации православного вероисповедания со своей иерархией, дисциплиной, духовенством и системой церковного управления: Российская православная (Патриаршая) церковь и Русская православная (обновленческая) церковь. Последняя, с мая 1924 по декабрь 1934 гг., функционировала в форме церковной автономии – Белорусской обновленческой церкви.

митрополитами были: Серафим (Мещеряков) (19.05.1924 – 11.09.1924), Владимир (Кириллов) (08.10.1924 – 05.01.1926), Иосиф Кречетович (05.1926 – 22.03.1928), Даниил Громовенко (07.1928 – 26.01.1935), Петр Блинов (30.01.1935 – 25.05.1938).

В состав Белорусского Священного Собора на Белорусском областном Соборе были избраны епископ Николай, протоиереи Михаил Плещинский и Евстафий Вишневецкий, диакон Феодор Фригин, миряне – А.В. Трусевич и А.М. Чистяков [21, л. 63об.]. На должность митрополита Белорусской церковной области на Соборе был избран митрополит Костромской Серафим (Мещеряков), получивший титул «митрополит Белорусский и Могилевский» [21, л. 63].

Члены Белорусского Священного Синода были избраны из числа Могилевского епархиального управления. Отсутствие представителей других белорусских епархий в составе новообразованного органа объяснялось сложным материальным положением Российской православной (обновленческой) церкви на территории БССР и, как следствие этого, отсутствием денежных средств на командирование и жизнь в Могилеве членов Синода из других белорусских епархий. Данная практика избрания членов Белорусского Священного Синода из проживающих в месте нахождения высшего исполнительно-распорядительного органа Белорусской обновленческой церкви была характерна на протяжении всего периода существования данного органа.

В свою очередь Белорусский Священный Синод состоял из Пленума и Президиума. Данные названия указывают на явное заимствование терминов из политической лексики того времени. Пленум не был постоянно действующим. Согласно «Положению об управлении Белорусской православной церковью» Пленум должен был собираться три раза в год. В его состав входили все члены Белорусского Священного Синода, все епископы Белорусской обновленческой церкви и выборные представители от епархиальных управлений [13, л. 1–1об.].

Нужно отметить, что регулярность созыва Пленумов не всегда соблюдалась на практике. В 1924 г. состоялись 2 пленума Белорусского Синода, а в 1924 г. – 1, 1926 – 3, 1927 – 3, 1928 – 3, 1929 – 1. Последний Пленум состоялся в мае 1929 г. Всего с 1924 по 1929 гг. состоялись 13 Пленумов Белорусского Священного Синода. С 1927 г. Пленум Белорусского Священного Синода выполнял функции Белорусского церковного Собора.

В состав Президиума Белорусского Священного Синода входили все семь членов Священного Синода. Срок полномочий Президиума, как и Белорусского Священного Синода, составлял один год.

Документы Белорусского Священного Синода должны были иметь подписи трех лиц: председателя (митрополита Белорусского и Могилевского (затем Белорусского и Минского) – по должности), Заместителя председателя и Секретаря – избирались членами Священного Синода из своей среды [18, с. 4]. С середины 1928 г., в связи с переводом Белорусского Священного Синода из г. Могилева в г. Минск, должность заместителя председателя была закреплена за епископом Минским [22, л. 29].

На момент создания Белорусского Священного Синода в мае 1924 г. в состав Президиума входили: митрополит Белорусский и Могилевский Серафим (Мещеряков), заместитель председателя – епископ Бельничский Николай (Судиловский), протоиереи М. Плещинский и Е. Вишневецкий, диакон Ф. Фригин; от мирян – А.В. Трусевич (секретарем) и А.М. Чистяков [21, л. 63–63об.]. Однако количественный и иерархический состав Президиума часто менялись. Причина этого была в отсутствии Белорусских церковных Соборов (с 1926 г.), а с середины 1929 г. – и Пленумов Белорусского Священного Синода, аресты духовенства и др.

Процесс нового церковного строительства шел в условиях раскола единой церковной организации в атеистическом государстве. Это заставляло обновленцев постоянно идти на нарушение установленных ими же порядков. В августе 1924 г. количественный и иерархический состав Белорусского Священного Синода изменился. В нарушение соборного решения белорусского народа Священный Синод Российской православной (обновленческой) церкви переводит митрополита Серафима (Мещерякова) на Нижегородскую кафедру². Вместо его, митрополитом Белорусским и Могилевским был избран архиепископ Таганрогский Владимир (Кириллов)³; место диакона Фригина, перешедшего в Кричевский уезд, было решено оставить вакантным до следующего Белорусского церковного Собора [23, л. 185об.]. С августа 1924 г. на заседаниях Белорусского Священного Синода отсутствовал и епископ Бельничский Николай (находился в отпуске по состоянию здоровья) [24, л. 199–199об.]. Таким образом, к сентябрю 1924 г. в составе Белорусского Священного Синода не было ни одного архиерея.

² Согласно «Положению об управлении Белорусской православной церковью» митрополит Белоруссии избирался на Белорусском церковном Соборе, утверждался в должности Священного Синода Российской православной церкви пожизненно и мог оставить кафедру лишь по церковному суду или по прошению.

³ Избрание архиепископа Таганрогского Владимира (Кириллова) митрополитом Белоруссии происходило на Пленуме Белорусского Священного Синода, что также противоречило «Положению об управлении Белорусской православной церковью», согласно которого митрополит избирается на Белорусском церковном Соборе.

В 1927 г. в Белорусском Православном Синоде произошла определенная трансформация системы управления: митрополит Белорусский Иосиф Кречетович начал проводить политику по централизации церковной власти, концентрируя ее непосредственно в своих руках, и проводил независимую политику как от Белорусского Священного Синода, так и от Священного Синода Русской православной церкви (с декабря 1927 г. – Священным Синодом православных церквей в СССР). В результате чего приказом высшего обновленческого исполнительного органа СССР в 1928 г. Иосиф Кречетович был переведен в Симферополь.

Для преодоления «негативных последствий», возникших в высшем руководстве Белорусской обновленческой церкви, было решено вызвать в обязательном порядке для очередных работ в Белорусский Священный Синод представителей от белорусских епархий. При этом, при вызове епископа из одной епархии, представители духовенства и мирян должны были быть от другой [25, л. 26].

Заседания малочисленных Пленумов Белорусского Священного Синода часто происходили при неполном составе. Так, канцелярия Гомельского епархиального управления в своем письме к Белорусскому Священному Синоду от 14 апреля 1927 г. сообщала о том, что никто из членов управления на Пленум явиться не сможет из-за отсутствия денежных средств [26, л. 21]. На данный Пленум по тем же причинам не явился и представитель от Витебской епархии [27, л. 24–25].

В связи с необходимостью решения важных насущных вопросов церковной жизни и невозможностью некоторых членов приехать в Минск в декабре 1928 г. Пленум Белорусского Священного Синода было решено созвать в Орше [28, л. 1].

Пленум часто превышал сферу своих полномочий. Например, в августе 1924 г. Пленум Белорусского Священного Синода единогласно митрополитом Белорусским и Могилевским избрал архиепископа Таганрожского Владимира (Кириллова) и утвердил в данной должности [29, л. 18]. В связи с отсутствием возможности созвать Белорусский церковный Собор с 1928 г. избрание митрополита Белорусского происходило на Пленуме Белорусского Священного Синода [30, л. 3].

9–10 июля 1928 г. на Пленуме было принято постановление кооптировать в состав Белорусского Священного Синода протоиерея П. Дорошенко, иеромонаха Васиана и от мирян – А.Ф. Зубко и Ф.Ф. Короткевича [31, л. 25]. Кооптация как способ формирования институтов церковного управления противоречила соборной идее, и ранее подвергалась огромной критике сторонниками обновленчества на разных уровнях. Тем не менее, данный способ включения новых лиц в выборный орган снова возвращался в практику. Результатом этого служили причины социально-политического характера, особенно линия государственной власти по отношению к церковным Соборам.

В мае 1929 г. состоялся последний Пленум Белорусского Священного Синода. После этого делались неоднократные попытки к созыву Пленума [32, л. 2–2об.; 33, л. 3; 34, л. 37; 35, л. 42], однако в результате социально-политического положения, которое в то время сложилось на территории БССР, это было невозможно.

В 1930-х гг. как результат отсутствия Белорусских церковных Соборов и Пленумов Белорусского Священного Синода, сложилось такое положение, при котором внутри духовенства возникали вопросы по поводу правомерности членов Священного Синода.

На неканоничность и несоборность в высшем церковном управлении Белорусской обновленческой церкви обращало внимание Могилевское епархиальное управление: «МЕУ считает своим нравственным долгом протестовать и не подчиниться данному распоряжению, ибо оно (ЕУ) является самой канонической епархиальной единицей церковно-соборного Управления, так как весь состав его – (ЕУ) является канонически избранным Епарх[иальным] Съездом, а не кооптированным президиумом, каковым является в настоящее время Б[елорусский] Св[ященный] Синод. Кроме того в составе ЕУ есть лица – члены Свящ. Синода, избранные Собором, а не кооптированные, как весь состав Синода, а что, самое главное, ЕУ видит в данном распоряжении совершенное умаление прерогатив Епархиального Архиерея и вместе с тем и епархиальной Коллегии (ЕУ).

В смягчении такого резкого оправдания МЕУ считает своим долгом напомнить Б[елорусскому] С[вященному] Синоду правонарушения Б[елорусского] Синода в отношении Мог[илевской] епархии, а именно: 1) назначение священником к Хоновской церкви о. Загrevского, которого ЕУ ни в коем случае не допустило бы к прохождению священства в пределах епархии и который потом своим поведением скомпрометировал обновленчество и православие; 2) награждение о. Георгия Корловского саном протоиерея без представления и характеристики ЕУ, а последнее к этому сану его и до сих пор не предоставило бы; 3) в отношении общесинодального управления ЕУ считает правонарушением хиротонию архимандрита Варлаама во епископа без санкции Пленума Синода и в крайнем случае без участия Еп[архиальных] Управлений, а по единоличному назначению самого Митрополита.

Последние факты говорят за то, что предложение за № 62 должно быть предметом обсуждения пленума Св[ященного] Синода, ибо по недоговоренности данного предложения чувствуется, что церковная жизнь Белоруссии течет не по нормальному пути и повторимому в каждой епархии есть свои отдельные запросы,

коим не удовлетворяет настоящий состав Священного Синода, о чем МЕУ и почтительнейше имеет честь доложить БС Синоду на его просвещенное и благоустроительное внимание» [36, л. 81об. – 82об.].

В своем письме к протопресвитеру П. Шимковичу митрополит Даниил Громоуенко разъяснял положение, сложившееся внутри Белорусского Священного Синода: «Один из наших пленумов рассматривал вопрос об текущем составе нашего Синода имел в виду следующую установку: членами президиума избираются от мирян А.Ф. Зубко и Ф.Ф. Короткевич. Оба члена, если бы даже утратилась запись о сем имеют вещественное доказательство своего полномочия, ибо они сняты и на фотокарточках именно как члены нашей коллегии. О духовенстве была речь: узаконить определенных лиц, в силу частого прихода ухода не представляется возможным. Решили наличных членов причта вводить в состав президиума, что было продумано высказано всеми участниками и не встречало абсолютно никаких возражений. Поэтому подписи в свое время свежих лиц совсем не означало подписи случайных лиц. Но да мы не вводили некоторое время наличных членов по некоторым соображениям, полагаю, что это уже не клякса на фоне церковных закономерностей в условиях нашего времени» [37, л. 2].

20 декабря 1934 г. Священный Синод православных церквей в СССР издал постановление о расторжении автономии Белорусской обновленческой церкви и подчинении Белорусского Священного Синода и обновленческих приходов на территории БССР непосредственно Священному Синоду православных церквей в СССР.

Отныне Белорусский Священный Синод становится наравне с существующими уже краевыми и областными митрополитанскими церковными управлениями и должен был проводить единую, в плановом порядке, линию по директивам, которые он получал от Священного Синода православных церквей в СССР. В частности, председатель и члены Белорусского Священного Синода утверждались и увольнялись Священным Синодом православных церквей в СССР [38, л. 6–7].

29 апреля 1935 г. Священным Синодом православных церквей в СССР было издано постановление «Об упразднении коллегиальной системы управления в Православной обновленческой Церкви». В постановлении говорилось, что коллегиальные органы церковного управления были необходимой мерой в начальный период обновленчества для ограничения власти монашеского епископата. Институт коллегиальных церковных управлений, согласно постановлению, выполнил поставленную перед ним задачу, помог обновленческому движению создать сильную церковную организацию, в результате чего Священный Синод православных церквей в СССР находит нужным упразднить коллегиальность в церковном управлении и возвысить в сознании верующих идею о епископе как выразителе соборного разума и воли всей Церкви. Согласно этому постановлению были распущены Священный Синод православных церквей в СССР, все митрополитанские и епархиальные управления. Верховная власть в Российской православной (обновленческой) церкви осуществлялась Первоиерархом в отношении всей церкви, митрополитами в отдаленных церковных областях и епископами – в своих епархиях на основе Правил святых Апостолов и Вселенских и местных Соборов [39, с. 351].

На территории БССР вследствие расторжения коллегиальной системы управления Российской православной (обновленческой) церковью высшая церковная власть непосредственно принадлежала Первоиерарху Виталию (Введенскому) и, в частности, Белорусскому митрополиту Петру Блинову.

Несмотря на многочисленные замечания как отдельных церковных деятелей, так и церковных органов, на практике применялся несоборный, неканонический способ формирования высших церковных административных институтов.

Причиной такой парадоксальной ситуации, в которой оказались обновленцы в результате установления единовластного управления, критикуемого ими ранее, послужило вмешательство государственных органов в церковную жизнь. Как отмечал А. Левитин-Краснов, «власти считали в это время неприемлемым любой коллективный орган церковного управления – соратники Ежова приходили в ужас при одном слове "соборное" управление и совершенно так же, как купчиха у Островского, падали в обморок при слове "жупел"» [40, с. 619].

Заключение. Таким образом, рассматривая порядок формирования Белорусского Священного Синода условно можно выделить следующие периоды: 1) май 1924 г. – 1926 гг. – состав Синода формировался путем соборного избрания, 2) 1927–1929 гг. – в результате отсутствия возможности созыва Всебелорусских Соборов избрание членов происходит на Пленумах Белорусского Священного Синода; 3) 1930–1934 гг. – личный состав Синода не избирался, а состоял из лиц, которые находились в г. Минске.

Следовательно, анализируя практическую деятельность обновленцев в отношении выборности состава Белорусского Священного Синода, можно сделать вывод о недостаточно последовательном выполнении положения об управлении Белорусской обновленческой церковью и проведении в жизнь реформ.

Различные примеры утверждений членов Белорусского Православного Священного Синода наглядно показывают, что избрание в состав по решению Всебелорусского церковного Собора не всегда соблюдалось. На практике имело место кооптирование членов Белорусского Священного Синода из имеющих в ближайшем окружении лиц.

Формирование состава Белорусского Священного Синода проходило не во время проведения Белорусских церковных Соборов, как того требовало положение об управлении Белорусской обновленческой церковью, а во время заседания Пленумов данного органа или даже, в дальнейшем, – путем введения членов в состав Президиума невыборным началом (по наличию лиц в г. Минске). Обновленцы, получив церковную власть, не смогли в должной мере воплотить в жизнь принципы соборности и коллегиальности и были вынуждены вернуться к единоличной форме управления, которую подвергали критике на первоначальном этапе.

Основная причина несоблюдения законности в вопросе формирования личного состава высшего исполнительно-распорядительного органа Белорусской обновленческой церкви заключалась в том, что церковная организация была подчинена жесткому контролю и регулированию советским государством и окончательно лишена возможности влиять на функционирование церковной жизни. Также имело место пренебрежение решениями и нормами соборных постановлений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вишневецкий, И. А. Архивы обновленческих учреждений (1922 – 1935 гг.) / И. А. Вишневецкий // *Архіварыус : зб. навук. паведамл. і арт. ; рэд.: Ю.М. Бохан [і інш.]. – Мінск : БелНДДАС, 2011. – Вып. 9. – С. 5–18.*
2. Вишневецкий, И. А. Архив Белорусского обновленческого Синода: формирование и состав документов / И. А. Вишневецкий // *Архівы і справядства : навук.-практ. іл. часоп. – 2017. – № 3. – С. 90–95.*
3. Шиленок, Д. Из истории Православной Церкви в Белоруссии (1922 – 1939) / Д. Шиленок. – М. : Крутицкое подворье, 2006. – 218 с.
4. Бендин, А. Ю. Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863 – 1914 гг.) / А. Ю. Бендин. – Минск : Бел. гос. ун-т, 2010. – 439 с.
5. Шкаровский, М. В. Влияние Всероссийского Поместного Собора 1917–1918 годов в советскую эпоху / М. В. Шкаровский // *Церковь и Время. – 2003. – № 4. – С. 164–188.*
6. Определение о Священном Синоде и Высшем Церковном Совете. 7 декабря 1917 г. // *Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. – М., 1994. – С. 7–11.*
7. Головушкин, Д. А. Феномен обновленчества в русском православии первой половины XX века / Д. А. Головушкин. – СПб. : Политехника-сервис, 2009. – 267 с.
8. Кашеваров, А. Н. Высшее Церковное Управление в 1918 – 1922 гг. / А. Н. Кашеваров // *История Русской Православной Церкви в XX веке (1917 – 1933 гг.) : материалы конф., Сэнтендре (Венгрия), 13–16 нояб. 2001 г. – Мюнхен : Изд. Обители Преп. Иова Почаевского в Мюнхене, 2002. – С. 15–92.*
9. Шкаровский, М. В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века / М. В. Шкаровский. – СПб. : Нестор, 1999. – 100 с.
10. Шкаровский, М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече ; Лепта, 2010. – 480 с.
11. Первый Всероссийский Съезд белого духовенства «Живая Церковь» в Москве / В-жский // *Живая Церковь. – 1922. – № 8–9. – С. 6–11.*
12. Деяния II Всероссийского Поместного Собора Православной Церкви (Бюллетени). – М. : Высш. совет Рос. православ. Церкви, 1923. – 20 с.
13. Положение об управлении Белорусской православной церкви, 1924 г. // *Национальный исторический архив Республики Беларусь (НИАБ). – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 1. Л. 1–1об.*
14. Анкета для правящих викарных и состоящих на покое епископов, состоящих в каноническом общении со Священным Синодом Российской православной церкви. Александр Щербаков // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 133. Л. 14–14об.*
15. Прошение Белорусского Священного Синода Прокурору Белорусской Социалистической Республики об освобождении протоиерея В. Измайлова, сент. 1927 г. // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 134. Л. 48.*
16. Список церквей по епархиям Белоруссии с указанием их ориентации, 1927 г. // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 133. Л. 22.*
17. Уведомление Могилевского епархиального управления Белорусским Священным Синодом о послании М. Сидоровича на место псаломщика, 28 сент. 1929 г. // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 449. Л. 127.*
18. Указ Священного Синода Российской Православной Церкви Православному Священному Синоду Белоруссии от 20 сентября с. г. за № 2911 // *Бел. Правосл. Вестн. – 1924. – № 1–2. – С. 4.*
19. Ходатайство Белорусского Священного Синода перед ЦИК БССР о более справедливом и соответствующем платежной силе духовенства обложении // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 134. Л. 47–47об.*
20. Рапорт епископа Бобруйского Иоанна (Глыбовского) о положении епархии, 13 окт. 1928 г. // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 341. Л. 12–13об.*
21. Протоколы заседаний Первого Белорусского Православного Собора в г. Могилёве от 18–19 мая 1924 г. // *Государственный архив Витебской области (ГАВт). – Ф. 332. Оп. 1. Д. 9. Л. 57–65.*
22. Извещение Белорусского Священного Синода Минской православной общине при Петро-Павловском Кафедральном Соборе об ответе на анонимную телеграмму, 2 мая 1927 г. // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 30. Л. 29.*
23. Журнал заседания Белорусского Православного Священного Синода, 10 окт. 1924 г. // *ГАВт. – Ф. 332. Оп. 1. Д. 9. Л. 185–185об.*
24. Протокол № 1 заседания Пленума Священного Синода Белорусской Православной Церкви от 5 ноября 1924 г. в г. Могилёве // *ГАВт. – Ф. 332. Оп. 1. Д. 9. Л. 195–200.*
25. Протокол № 2 Пленума Белорусского Священного Синода, 9–10 июля 1928 г. // *НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 338. Л. 26–27.*

26. Уведомление Гомельским епархиальным управлением Белорусского Священного Синода о невозможности откомандирования членов епархиального управления на Пленум Священного Синода из-за отсутствия средств, 14 апр. 1927 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 225. Л. 21.
27. Уведомление Белорусского Священного Синода протоиереем А. Доновым о невозможности прибыть на Пленум Священного Синода из-за отсутствия средств, 11 апр. 1927 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 225. Л. 24–25.
28. Циркуляр Белорусского Священного Синода архипастырям и Епархиальным управлениям Белоруссии о созыве Пленума Белорусского Священного Синода 25–27 дек. 1928 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 339. Л. 1.
29. Уведомление Народного Комиссариата Внутренних Дел Белоруссии Белорусским Священным Синодом о перемене в личном составе Синода, 20 окт. 1924 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 10. Л. 18.
30. Уведомление епископа Гомельского Досифея и.о. Председателя Белорусского Священного Синода Даниилом Громовенко о созыве Пленума Белорусского Священного Синода, 3 июля 1928 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 338. Л. 3.
31. Протокол № 1 Пленума Белорусского Священного Синода, 9–10 июля 1928 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 338. Л. 24–25.
32. Отзыв епископа Бобруйско-Рогачёвского Иоанна Глыбовского о возможности созыве Пленума Белорусского Священного Синода, 16 янв. 1930 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 479. Л. 2–2об.
33. Письмо митрополита Даниила Громовенко епископу Мозырскому Петру, 10 окт. 1929 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 450. Л. 33.
34. Письмо митрополита Даниила Громовенко о. Николаю, 8 авг. 1931 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 486. Л. 37–37об.
35. Сообщение Белорусского Священного Синода Могилёвскому епархиальному управлению о вине Епархиального управления в упадке церковной жизни в епархии, 25 июля 1934 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 571. Л. 42.
36. Протокол № 3 заседания Могилёвского епархиального Управления 23/10 февраля 1931 года // НИАБ. – Ф. 3375. Оп. 1. Д. 1. Л. 80–82об.
37. Письмо митрополита Минского и Белорусского Даниила благочинному Оршанского района Могилевской епархии протопресвитере П. Шимковичу, 25 нояб. 1934 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 573. Л. 2–2об.
38. Постановление Священного Синода Православных Церквей в СССР об упразднении автокефалии Украинской обновленческой церкви и автономии Белорусской обновленческой церкви, 20 дек. 1934 г. // НИАБ. – Ф. 2786. Оп. 1. Д. 583. Л. 6–7.
39. Шишкин, А. А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви / А. А. Шишкин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1970. – 367 с.
40. Левитин-Краснов, А. Очерки по истории русской церковной смуты / А. Левитин-Краснов, В. Шавров. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 670 с.

Поступила 25.03.2019

THE MECHANISM OF THE BELARUSIAN ORTHODOX HOLY SYNOD FORMATION OF THE RENOVATION CHURCH OF BELARUS

V. BARANENKA

In this article the author makes an attempt to analyze the peculiarities of the Belarusian Orthodox Holy Synod replenishment both from a juridical standpoint and in real life. The author defines the nature of the Renovators adaptation to the new principles of religious activity, the political system and the emerging ideology. The transformation of the Belarusian Holy Synod formation mechanism in the period of its functioning, from the elective to the appointed, is traced. The influence of state authorities on this process is noted. The article draws attention to the reaction of the diocesan authorities and clergy in relation to the violation of the established procedure for the Belarusian Holy Synod formation.

Keywords: BSSR, the Renovation Church of Belarus, the Belarusian Holy Synod, a Plenary session, a Presidium, renovationism, spiritual unity, collegiality.

УДК 328 “084/15”

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В 1926 – 1939 гг. НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЕССКОГО ВОЕВОДСТВА ВО ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

*д-р ист. наук, проф. М.В. СТРЕЛЕЦ, А.В. БИЛЕВИЧ
(Брестский государственный технический университет)*

Представлен анализ деятельности общественных организаций на территории Полесского воеводства во Второй Речи Посполитой в 1926 – 1939 гг. Опираясь на сведения эксклюзивных документов и материалов Государственного архива Брестской области, опровергаются постулаты советской историографии об антибелорусской политике польских властей на указанной территории в рассматриваемый период. Институты гражданского общества, поставив во главу угла общечеловеческие ценности, сыграли важную роль в оказании помощи населению данного региона в решении экономических, социальных, культурно-просветительских задач.

Ключевые слова: *Вторая Речь Посполитая, концепция «государственного воспитания», Полесское воеводство, Польский красный крест, Организация рабочей молодёжи, Союз сельской молодёжи.*

Введение. В 2019 году исполнится 80 лет с того дня, когда Западна Беларусь была включена в состав СССР. В течение 18 лет территория Западной Беларуси находилась в составе Польши, которую в межвоенный период совершенно обоснованно называли Второй Речью Посполитой. С приближением круглой даты в белорусском обществе обязательно активизируется дискуссия на предмет реального положения Западной Беларуси в составе Второй Речи Посполитой в 1921 – 1939 гг.

Советская историография, а также подавляющее большинство современных белорусских историков придерживаются следующих постулатов.

1. Политика польских властей была однозначно антибелорусской.
2. В своём подходе к западнобелорусскому региону официальная Варшава полностью игнорировала общечеловеческие ценности.
3. В условиях санационного режима, датируемого 1926 – 1939 гг., начисто отсутствовали демократические начала, никак не функционировало гражданское общество и, естественно, западным белорусам была уготована лишь роль винтиков тоталитарного политического режима.

Авторы настоящей статьи проанализировали справедливость указанных постулатов на примере деятельности общественных организаций в 1926 – 1939 гг. на территории Полесского воеводства во Второй Речи Посполитой.

Основная часть. Наиболее массовой из общественных организаций, действовавших в Западной Беларуси, был польский Красный крест, находившийся под патронатом президента страны и осуществлявший активную деятельность на территории Полесского воеводства. Главное правление польского Красного креста общалось посредством писем с окружными правлениями. В этих письмах говорилось, что руководство общества должно помогать тем, кто пострадал от голода, болезней. Особо подчёркивалось, что с появлением холодов возникает угроза пожаров. Обращалось также внимание на то, что руководство Красного креста должно оказывать помощь населению в случае эпидемии и падежа животных. Руководство польского Красного креста пропагандировало свои принципы и в военной среде. Каждый офицер мог популяризировать его идеи среди гражданского общества и в армии, поэтому Главное, окружное правления и отделы поддерживали тесный контакт с армейским командованием и, особенно, офицерами санитарного корпуса [1].

Руководство Польского Красного креста оказало помощь жителям Столинского повета, в котором с февраля по апрель 1934 г. бушевала эпидемия сыпного тифа, распространившаяся на территорию Вольни и Полесья. Эпидемия охватила Сарнинский, Пинский, Лунинецкий поветы. Обширная эпидемия в условиях полесской жизни была очень тяжёлой: начался голод. Работа по борьбе с эпидемией на территории Столинского повета была затруднена в значительной степени заболеванием при исполнении своих обязательств поветового врача и санитарного контролёра повета. Руководство Польского Красного креста выслало на помощь дезинфекционно-водную группу под руководством П. Зброха. Отряд прибыл на территорию повета в феврале 1934 г. и начал работу в деревнях Людены, Рудня, Пужня, в деревнях, относящихся к одной гмине. Работа отряда состояла в изоляции жителей, заболевших тифом, через обеззараживание расчётов, первую помощь оказывал фельдшер, прикреплённый к отряду. В деревне Рудня работа отряда заключалась в следующем: пострижено – 232 человека, помыто: мужчин – 393, женщин – 120, детей – 139, обезвшивлено – 62. Такие же работы были проделаны и в других деревнях Столинского повета.

Организация деятельности отряда произвела сильное впечатление на местное население. Руководитель отряда, пан Зброх, работал без выходных. Полностью отдавался своим обязательствам практикант пан Ежи Бароч [2].

Одной из наиболее массовых и активных организаций Полесского воеводства был Полесский воеводский Союз сельской молодежи (ПВССМ) – воеводское подразделение общепольского Союза сельской молодежи «Сев».

Устав Полесского воеводского союза сельской молодежи был утверждён в июне 1930 г. Согласно уставу, союз был организацией сельской молодежи, созданной с целью поднятия моральных, материальных, гражданских чувств своих членов и повышения культуры сельского населения Польши.

Союз развернул работу по следующим направлениям:

- Организовывал и проводил вечеринки, чтения, дискуссионные собрания, песенные хоры, земледельческие опыты, молодежные конкурсы.
- Строил народные дома, театральные, спортивные залы, классы, устраивал спортивные соревнования, кинематографические показы, радиопередачи.
- Создавал условия для малоимущих членов общества, стремящихся получить польское гражданство и профессию, через деятельность стипендиального Полесского воеводского союза сельской молодежи.
- Организовывал братские кассы взаимопомощи.

Резиденция союза находилась в городе Брест-над-Бугом. Он осуществлял свою работу на территории следующих поватов Полесского воеводства: Брестского, Кобринского, Коссовского, Пружанского, Дрогичинского, Камень-Коширского, Пинского, Лунинецкого, Столинского, Сарнинского. Членом союза мог быть гражданин или гражданка Речи Посполитой, проживавший на территории, относящейся к союзу. С 16-летнего возраста молодежь могла вступать в союз и принимать участие в его работе. Каждый представитель организации был обязан поддерживать и выполнять все пункты устава и постановлений свободных съездов. Исключение из организации производилось по следующим причинам:

- а) совершение поступка, не соответствующего уставу;
- б) невыполнение принятых обязательств.

В отчете союза сельской молодежи Полесского воеводства дается характеристика экономического положения воеводства, излагаются те проблемы, которые имелись в сельском хозяйстве, социальном секторе, показано бедственное положение полесской деревни. Указывается, что откладывание решения назревших проблем может привести к нежелательным последствиям. Показательная характеристика состояния экономики Полесья представлена в документе на имя пана Рота, входящего в группу парламентариев от Полесского воеводства в сейме в 1936 г. [3].

В начале 30-х гг. XX в. на территории Полесского воеводства начали создаваться мужские и женские курсы, на которых изучались проблемы, связанные с ведением сельского хозяйства. Приказ поватовым союзам сельской молодежи определял сроки обучения на мужских курсах при сельскохозяйственных университетах. Количество мест для жителей Полесья было незначительным и только для сыновей колонистов, мазуров, прошедших воинскую службу. Кандидаты присылали на имя ПВССМ прошение с приложением биографии, справки с места работы и обязательства организации оплатить проживание в университете. Частично стипендию, размер которой определялся стараниями претендента, назначал Главный союз сельской молодежи. При отборе кандидатов земледельческие школы проводили большую работу, учитывали летнюю практику учеников 4–7 классов. Общая стипендия не должна была быть выше 100 злотых, остальное доплачивал ученик [4].

Сельские девушки также имели возможность обучаться на курсах. При государственной женской земледельческой школе в Планце Кобринского повата проводились 11-месячные курсы обучения. Школа готовила девушек к рациональному ведению собственного хозяйства, приспособливала к труду, несла просвещение в деревню.

Программа обучения предполагала изучение вопросов, связанных с ведением домашнего хозяйства: приготовление здоровых и вкусных блюд, выпечка хлеба и кондитерских изделий, приготовление мясных блюд, консервация овощей и фруктов, обучение кройке и шитью женской и мужской одежды, а также ткачеству. В деле огородничества и земледелия обучали рациональному использованию почвы и растений, подготовке садов и цветов. Практические задания выполнялись под руководством опытных учительниц. Кроме того, курсы формировали навыки по воспитанию детей, обучали основам религии, польскому языку, рассматривали вопросы социального развития Польши, ведения домашнего бюджета, общей гигиены, физкультуры и спорта [5].

Правительство Польши уделяло большое внимание решению социальных проблем в сельской местности. Так, правительство проводило конкурсы чистоты сельских домов. Руководитель ПВССМ Гроховский изложил условия проведения конкурса поватовому руководству союза сельской молодежи. Конкурс мог быть проведен при следующих условиях:

1. Наличие людей, которые могли бы провести инспектирование. Например, врача-гигиениста, учителя, инструктора.
2. Конкурсанты оцениваются по трем критериям:
 - а) содержание помещения,
 - б) состояние вокруг дома,
 - в) личная гигиена конкурсантов.

Член союза сельской молодежи, который проводит конкурс, должен организовать для его участников трехдневные курсы, на которых рассматриваются следующие темы:

- 1) личная гигиена человека;
- 2) личная гигиена женщин;
- 3) личная гигиена кровати, кухни;
- 4) личная гигиена одежды;
- 5) рациональное и эстетическое убранство дома;
- 6) внешний вид сельского подворья;
- 7) социальное значение конкурса чистоты домов.

Конкурс необходимо проводить под руководством поветового врача. В связи с проведением конкурса каждый его участник должен быть обеспечен брошюрой Каспжака «Здоровье в сельском доме» [6].

Руководство Польши проводило просветительские курсы, направленные на повышения общеобразовательного уровня населения Полесья. В 1930 г. перед руководством Полесского воеводского союза сельской молодежи была поставлена задача: провести в девяти поветах 7–10-дневные социально-просветительские и сельскохозяйственные курсы для деятелей союза. Программа включала вопросы социального, организационно-идеологического направления, были открыты практические классы, на которых деятели союза знакомились с крестьянскими орудиями труда. Проводились турниры знатоков и курсы выразительного чтения. Финансирование осуществлялось поветовым руководством [7].

После завершения полевых работ во второй половине сентября в Пинске проводилась Полесская ярмарка. В программу входили поветовые дожинки, рассчитанные на 250–300 человек. Руководителем дожинок обычно был вице-воевода или поветовый староста, чтобы праздник имел важный, традиционный характер, а не только зрелищный. Место для проведения выбиралось на границе парка и площади, удобное для выставок. Участники получали все необходимое для проживания, учитывая продолжительность проезда.

Одна из Полесских ярмарок проходила в Пинске с 15 по 31 сентября 1936 г. В эти дни были организованы конкурсы, шествия. Проходили мероприятия экономического и культурно-социального характера. На ярмарке была организована торговая, сельскохозяйственная выставка и проводились спортивные мероприятия. Туристическая Лига организовала в тот период массовый приезд популярными поездами [8].

Под эгидой союза сельской молодежи проводились конкурсы выразительного чтения. После проведения конкурса необходимо было отправить отчет по следующим параметрам:

- Какие книги чаще всего использовали конкурсанты?
- Какие разделы из книг чаще всего использовали участники конкурса и почему?
- Какие главные трудности испытывали участники в обработке выбранных книг, и какие трудности можно преодолеть?
- Достаточная ли помощь со стороны учителей? [9].

О широком спектре деятельности ПВССМ можно узнать, проанализировав план работы организации на 1936/37 гг.:

I. Работа с крестьянами:

- Организовать курсы для представителей полесского крестьянства совместно с социально-просветительскими курсами.
- Посадить сады. Доставить деревья организованно и посадить.
- Собрать и выслать заявки кандидатов, направленных через союз сельской молодежи на учебу в сельскохозяйственную школу.

II. Организационная работа:

- Осуществить реорганизацию некоторых ячеек, создать новые ячейки в некоторых деревнях. Организовать в каждой ячейке секции молодых членов.

III. Культурно-просветительская работа:

- Организовать сбор книг в г. Пинске и на территории гмин.
- Организовать и доставить необходимые материалы для выразительного чтения книг.
- Организовать 10-ти дневные социально-просветительские курсы.
- Организовать и провести силами учителей вечерние курсы для неграмотных.

IV. Социальная работа:

- Доставить в те ячейки, где будут проводиться конкурсы чистоты домов, соответствующие материалы.

Одаренная сельская молодежь могла получить высшее образование. Для ее адаптации в городской среде была организована при Центральном союзе сельской молодежи в Варшаве Академическая ячейка сельской молодежи. В ней состояли молодые люди сельского происхождения, обучающиеся в высших учебных заведениях или их выпускники. Главными целями ячейки выступали:

- а) углубление работы во всех отделениях союза;
- б) объединение вокруг Центрального союза сельской молодежи представителей сельской молодежи, обучающейся в высших и средних учебных заведениях;
- с) обучение высококвалифицированных кадров из среды сельской молодежи;
- д) опека над сельской молодежью, оказавшейся в сложных условиях [10].

В межвоенный период в Польше действовала также организация рабочей молодежи. Устав организации был утвержден в 1933 г. Согласно уставу организация не политическая, а юридическая. Цель – образование и воспитание молодежи в духе польской гражданственности через проведение учебных курсов, просвещение, создание спортивных клубов.

Члены организации классифицировались как:

- а) реальные;
- б) участники;
- в) поддерживающие;
- г) сеньоры.

Реальным членом организации могло быть любое совершеннолетнее физическое лицо, принятое руководством организации. Участником могла стать молодежь с 14 лет, которая принималась руководством организации. Участник организации мог принимать участие в работе организации, однако не имел право голоса. Членом поддержки организации могло быть лицо физическое или юридическое, которое уплатило одноразовый взнос или двухлетний взнос общегородского члена и было принято руководством организации. Членом-сеньором мог стать каждый реальный член, который 5 лет добросовестно выполнял свои обязательства. Кроме того, общегосударственный съезд представителей руководства организации мог присвоить звание сеньора выдающимся лицам за особые заслуги перед организацией.

Члены реальные имели следующие права:

а) принимали полноправное участие в собраниях отделов, к которым принадлежали, участвовали в голосовании;

- б) активное и пассивное право выбора руководства организации;
- в) право бесплатного или льготного пользования тем же, что и руководство организации.

Члены-сеньоры имели такие же права. Члены-участники и поддерживающие не имели прав, прописанных в пунктах а) и в).

К обязанностям членов общества относились:

а) уважительное отношение к уставу и правилам организации;

б) совместная работа с руководством организации, поддержка, моральная и личная, любой работы в организации;

в) регулярная уплата всех установленных платежей и взносов.

В уставе были прописаны полномочия Главного руководства, Главной ревизионной комиссии, Окружного правления власти, Главного суда, процедура выхода и исключения членов, ликвидация организации [11].

В 1938 г. был принят новый Устав организации рабочей молодежи, в котором более подробно были изложены права и обязанности, структура организации. Члены организации рабочей молодежи принимали активное участие во всех важных мероприятиях, проводимых в стране. В день 12 мая 1935 г., когда умер польский президент, маршал Ю. Пилсудский, был объявлен траур. В этот день Главное правление организации рабочей молодежи обратилось к отделу исполнений организации в Варшаве с воззванием. В нем говорилось, что рабочая молодежь, на которую он возлагал много надежд, должна вспомнить о нем. Для этого необходимо собраться во Дворце, надеть траурные эмблемы и установить почетный караул [12].

В работе организации существенное место занимал вопрос о пионерах. Детально было отработано обучение пионеров. Условия допущения до испытаний были таковы:

- а) возраст от 16 до 19 лет;
- б) 1 год работы в русле молодежного движения;
- в) пройти организованный лагерь;
- г) знать работу организации;
- д) выполнять работу по охране окружающей среды.

Испытание пионера состояло из следующих условий:

1. Знать историю получения независимости Польши.

2. Знать развитие общественных отношений в стране и назвать личности, которые выступили в защиту польского народа в прошлое время.

3. Выступить с рефератом.

4. Понимать проблемы просвещения, высказаться о библиотеке, в которой берешь книги.

5. Знать особенности кооперативного движения.

6. Знать цели и задачи профессиональных союзов, названия важнейших из них.

7. Знать цель существенных условий через то, что они дают польскому обществу, трудящимся.

8. Знать концепции разных работников: неквалифицированных, ремесленников, слуг, свободных профессий, крестьян, предпринимателей. Знать права и обязанности взрослых работников:

а) время работы;

б) оплата за труд в часах начисленных;

в) условия труда, инструкции об охране и безопасности труда.

9. знать условия отчислений доходов по старости, инвалидности, происшедшей во время работы,

10. На собрании ячейки изложить свой проект.

11. Знать структуру организации рабочей молодежи [13].

Участники испытаний должны были ответить на все поставленные вопросы. Девушки также допускались к испытаниям. Составлялись программы для добровольного обучения в женских группах и условия допуска к добровольным испытаниям. Главными критериями при допуске к испытаниям являлись ответственность и пунктуальность, хорошее поведение в обществе. Испытание состояло из 12-ти пунктов, которые необходимо было выполнить. Испытуемая должна была знать основы религии, руководство страны, государственные праздники, государственную символику. Необходимо было осознавать ценность домашнего очага, обладать навыками ведения домашнего хозяйства, уметь находить общий язык с другими членами организации, знать идеалы организации, ее структуру, фамилии руководителей низовых и высших звеньев. Только после прохождения испытания претендента принимали в пионеры.

Составлялся протокол испытаний на звание пионера. Результаты ответов заносились в таблицу. В графе оценка по каждому пункту (всего 15) ставились оценки: очень хорошо, хорошо, достаточно, недостаточно. Результат необходимо было обозначить как успешный или неуспешный [14].

Существовала должность инструктора. Звание инструктора могло признать Главное правление на рассмотрение Округного правления, в котором подтверждали отличную работу при наименьшем двух-летнем стаже в звании проводника. Звание инструктора пионеров мог признать Союз руководителей организации при рассмотрении Главного правления при наименьших трех годах от претендента на должность инструктора за выдающиеся заслуги перед организацией. Претендент на должность инструктора должен был пройти испытание. Испытуемый должен был знать основные вехи современной польской истории, принимать активное участие в общественно-политической и культурной жизни страны.

Концепция «государственного воспитания», осуществляемая во Второй Речи Посполитой, была направлена на формирование гражданина-государственника, бойца и работника в одном лице. В связи с этим особое внимание уделялось такому направлению молодежной политики, как военная подготовка молодого поколения. Данное направление заняло довольно значительное место в молодежной политике правящих кругов практически всех государств межвоенной Европы. Дело в том, что опыт Первой мировой войны привел к ревизии существовавшей до этого системы подготовки государства и общества к войне. Было признано, что война перестала быть делом только узкой военной элиты и армии. Процесс сближения армии с польским обществом посредством изготовления военного оборудования и штандартов для нужд армии отражен в материалах журнала «Приятели армии». Редакцию журнала интересовала любая информация о деятельности общественных организаций по оказанию посильной помощи армии:

- отчет об оказанных пожертвованиях армии;
- описание поступков, осуществленных молодыми людьми из общественных организаций;
- фотографирование благородных дел [15].

Военную подготовку проводили общественные организации и школа. К общественным организациям можно отнести Стрелецкий Союз, имевший опыт в этой сфере еще до Первой мировой войны. Кроме того, право проводить военную подготовку получили Союз польского харцерства, Союз сельской молодежи, гимнастическое товарищество «Сокол» и некоторые другие объединения.

Брестское окружное, Дрогичинское, Лунинецкое, Пинское поветовые правления Союза стрелцов были созданы на основании распоряжения главного коменданта Союза стрелцов в 1921 г. Основной целью организации являлось воспитание молодежи в духе патриотизма. Программа предусматривала изучение теории военного дела, строевой подготовки, занятия спортом. В рядах Союза стрелцов были и женщины, которые осваивали основы медицинской помощи. Организация имела густую сеть представительств по всей Польше и всемерную государственную поддержку.

Программа обучения предусматривала стрельбу из ружья и лука, теорию военного дела, строевую подготовку, занятие спортом, обучение сельскому хозяйству (большинство членов союза были выходцами из крестьян). Женщины осваивали медицинскую помощь, противохимическую оборону, канцелярскую работу, но в то же время обращалось внимание на воспитание женщины как матери, жены, хозяйки. О том, каков был спектр работы Союза стрелцов в Полесском воеводстве, можно узнать, проанализировав отчеты поветовых комендантов Союза о проделанной работе. В частности, список проведенных работ в стрелецких отделах за 1932 – 1934 гг. состоит из следующих направлений:

- Обсуждение планов, рефератов, отчетов директорами школ и членами стрелецких отделов.
- Идеология стрелецкого движения. Выступления с докладами об истории стрелецкого движения, о том, каким должен быть стрелец, чтобы заслужить почет среди своих товарищей. В выступлениях давались рекомендации, что необходимо сделать, чтобы иметь удовлетворение от работы в организации. Необходимо брать пример в работе с первого стрельца в стране, маршала Пилсудского.
- Выступление о значении патриотизма и способах выработки его в себе, через глубокую заинтересованность в труде. Выступления о ноябрьском восстании 1831 г. и о январском 1863 г., как о примере борьбы за независимость. Была прочитана лекция о вреде алкоголизма для представителей обоих полов. Демонстрировались инсценировки, хоровое пение на четыре голоса. На празднике Рождества раздавали оплаты членам стрелецких отделов [16].

Члены Союза стрелцов занимались розыском и установкой памятников участникам восстания 1863 г. в Косовском повете. Произошло освещение надгробия, созданного на средства добровольных пожертвований. Памятник, как символ любви к Родине, был создан к 10 летию со Дня провозглашения

независимости, посвящен польским участникам восстания 1863 г. Красиньскому, Лукашевичу и неизвестным, которые за 60 лет до провозглашения независимости положили ради Отчизны молодые жизни. Затем местный ксендз Дроздовский отслужил молебен. В Косовском повете произошло освещение памятника, запомнившегося надписью «Праха 40 польских восставших, погибших в 1863 г. в боях с захватчиками». Событие произошло 26 мая 1926 г. в 2 км от усадьбы Щитно, гмины Ружанской, в присутствии представителей государственных, гражданских, военных структур власти [17].

Противникам Речи Посполитой не нравилось, что организация готовит будущих защитников Родины на случай войны. Руководство окружного Союза стрелцов в секретном донесении сообщало своему руководству, что коммунистический союз молодежи Западной Беларуси на своей конференции поставил задачу победить Союз стрелцов, как наиболее серьезного и организованного противника на территории воеводства. С этой целью комсомольцы поставили задачу внедрить в стрелецкие ряды противников, чтобы дезорганизовать работу Союза. Однако руководство Союза стрелцов и поветовое руководство организовали опеку над отделами Союза и парализовали деятельность неприятеля, используя при этом помощь не только государственную, но и помощь общественных организаций, с которыми поддерживали тесную связь. Польское государство имело право требовать от своих граждан во имя защиты личных интересов сотрудничать со специальными органами повета. Защита существования самого польского государства в первую очередь лежала на Союзе стрелцов и его членах [18].

Руководство организации в Варшаве в ноябре 1937 г. издало приказ о том, какие мероприятия необходимо провести 11 ноября, в День независимости. Округи и ячейки организации рабочей молодежи должны были принять участие в локальных торжествах, организованных под девизом «Молодежь с армией». В этот день необходимо было продемонстрировать стране и миру, что польская армия сильна, готова встать на защиту единства и целостности страны и поддерживается молодежью [19]. В конце 30-х гг. XX в. мир находился на пороге новой мировой войны, и польское руководство понимало ее приближение.

Заключение. Таким образом, анализ деятельности общественных организаций в 1926 – 1939 гг. на территории Полесского воеводства во Второй Речи Посполитой опровергает постулаты советской историографии. Институты гражданского общества, поставив во главу угла общечеловеческие ценности, сыграли важную роль в оказании помощи населению данного региона в решении экономических, социальных, культурно-просветительских задач.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Брестской области (ГАБО). – Ф. 2156. Оп. 1. Д. 192. Л. 3.
2. ГАБО. – Ф. 2156. Оп. 1. Д. 195. Л. 18 – 49.
3. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 8. Л. 2 – 3.
4. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 8. Л. 11.
5. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 13. Л. 34.
6. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 8. Л. 76.
7. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 8. Л. 111.
8. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 13. Л. 23.
9. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. – Д. 8. Л. 30.
10. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 13. Л. 17.
11. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 6. Л. 1–2.
12. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 4. Л. 1–1.
13. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 4. Л. 10.
14. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 4. Л. 11.
15. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 5. Л. 13.
16. ГАБО. – Ф. 364. Оп. 1. Д. 38. Л. 11.
17. ГАБО. – Ф. 364. Оп. 1. Д. 22. Л. 4–7.
18. ГАБО. – Ф. 364. Оп. 1. Д. 31. Л. 4.
19. ГАБО. – Ф. 115. Оп. 1. Д. 31. Л. 4.

Поступила 10.01.2019

ACTIVITY OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN 1926 - 1939 ON THE TERRITORY OF THE POLESIE VOIVODESHIP DURING SECOND POLISH REPUBLIC

M. STRELEZ, A. BILEVICH

The analysis of the activities of public organizations in the territory of the Polesie Voivodeship in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in 1926 – 1939 is presented. Based on the information of exclusive documents and materials of the State archive of the Brest region, the postulates of Soviet historiography about the anti-Belarusian policy of the Polish authorities in this territory in the period under review are refuted. Civil society institutions, with universal values at the forefront, played an important role in helping the population of the region to solve economic, social, cultural and educational problems.

Keywords: *Second Polish Republic, the concept of “state education”, Polesie Voivodeship, Polish Red Cross, Organization of Working Youth, Union of Rural Youth.*

УДК 94(476)+355.41

**ОРГАНИЗАЦИЯ СПЕЦСТРОИТЕЛЬСТВА НА ТЕРРИТОРИИ
БЕЛОСТОКСКОЙ ОБЛАСТИ БССР СИЛАМИ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ
НАКАНУНЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

*канд. ист. наук, доц. В.М. КРИВЧИКОВ
(Гродненский государственный университет им. Янки Купалы)*

Рассматривается состояние дел по организации специального строительства на территории Белостокской области БССР накануне Великой Отечественной войны. Показаны проблемы с организацией спецстроительства силами местного населения, причины сложившегося положения, описаны основные этапы развития трудовой и гужевой повинности. Проанализировано положение дел в обеспечении строек строительными материалами, лошадьми, подводами и людьми.

***Ключевые слова:** Белостокская область БССР, спецстроительство, обустройство территории, трудовая и гужевая повинность.*

Введение. В последнее время актуальным продолжает оставаться вопрос привлечения населения к подготовке страны к отражению возможных агрессивных действий вероятного противника. Это сложный и деликатный вопрос. От возможности мобилизовать людские и материальные ресурсы государства на подготовку к отражению агрессии зависит возможность отстоять государственный суверенитет. Беларусь сегодня, как и в недалеком прошлом, находится на линии противостояния между Россией и странами блока НАТО. Поэтому вопросы обустройства территории государства, как будущего возможного театра боевых действий, являются актуальными.

Основная часть. В 1939 г. после воссоединения западных областей с БССР граница СССР переместилась на запад. Ввиду надвигавшейся угрозы начала войны в 1939 – 1941 гг. на территории БССР, особенно Белостокской области, были развернуты беспрецедентные работы по обустройству территории, направленные на строительство укрепленных районов (УРов), дорог и мостов, аэродромов и различных складов. Строительство курировали Наркомат обороны и Наркомат внутренних дел. На объекты строительства привлекали строительные и комсомольские батальоны, местное население (в основном крестьян) в массовом порядке, непосредственно сами воинские части, а также контингент исправительно-трудовых колоний и лагерей. Основные работы проводились в 1940 г. и в начале 1941 г.

На объекты специального строительства активно привлекалось местное население, в основном крестьяне. Значительная часть крестьян привлекалась с гужевым транспортом – лошадьми и подводами. В начале 1940 г. работы проводились на основе вольного найма, но крестьяне шли на них неохотно, рабочей силы на стройках не хватало, поэтому руководство республики стало включать партийный и административный ресурс.

Первоначально в работу по выделению рабочей силы включились исполкомы различных уровней. Эта работа была сложная, т. к. требовалось большое количество рабочих рук. Например, только из трех районов Белостокской области для войсковой части 9384 с 1 по 23 октября 1940 г. было выделено 2 958 подвод и 5 895 человек из местного населения. Цифры существенные [1, л. 2].

Однако, в целом по области задания на выделение людей и подвод не выполнялись. Анализ выделения рабочей силы по Замбровскому, Чижевскому, Снядовскому районам за период с 1 по 16 октября 1940 г. показывает существенное невыполнение плана, о чем докладывал командир войсковой части 9364, полковник Н. Бердников, 19 октября 1940 г. первому секретарю обкома партии Белостокской области [1, лл. 111–112]. За 16 дней было выделено 2 118 подвод и 4 015 человек, что составило от плана, соответственно, 38% и 9% (таблица 1).

Таблица 1. – Анализ выделения рабочей силы и телег по Замбровскому, Чижевскому, Снядовскому районам за период с 1 по 16 октября 1940 г.

Положено было выделить (ежедневно)		Положено было выделить (за 16 дней)		Выделено за весь период (за 16 дней)		Выделено за весь период (за 16 дней, в %)	
подвод	людей	подвод	людей	подвод	людей	подвод	людей
400	3400	5600	47600	2118	4015	38	9

Председатель Августовского райисполкома 26 октября 1940 г. телеграфировал председателям сельсоветов: «Вашу работу в обеспечении рабочей силой и гужевым транспортом специального строительства считаю неудовлетворительной. Сорван график высылки рабочей и гужевой силы» [1, л. 49].

Со стороны воинских частей, бывших организаторами работ на стройках, отмечалось много неорганизованности и превышения власти. Имелись случаи, когда бойцы и командиры насильно выгоняли крестьян на работу. Так, например, по Ключковскому сельскому совету красноармейцы 13-ой СД заставили крестьянина сбросить капусту с воза, которую он собирался вывезти на базар, и ехать на работу. Плохо проводилась работа с уже прибывшими подводами. Так, 20 ноября 1940 г. 69 подвод, прибывшие из Жебровского и Щучинского сельских советов, простояли на базарной площади д. Вонсош и только вечером были отправлены на строительство [2, л. 139].

Еще одна проблема – массовые невыплаты крестьянам за проделанную работу и подводы.

Так, 13-я СД по состоянию на 18 ноября 1940 г. была должна крестьянам 14 000 руб. [2, л. 140]. Секретарь Граевкого РК КП(б)Б, тов. Царенков, 17 января 1941 г. докладывал секретарю Белостокского обкома КП(б)Б А. Попову: «В декабре 1940 г. войсковой частью № 261 2-й СД были наняты граждане Меченского сельского совета в количестве около 900 подвод для перевозки лесоматериалов. По окончании этой работы было оплачено только за 500 подвод [3, л. 107]. Секретарь Домбровского РК КП(б)Б, тов. Гончаров, докладывал в Белостокский обком 8 апреля 1941 г.: «В строительном участке № 32 УНС-71 отсутствует учет за 1940 г. о произведенной работе крестьян. Не рассчитались с крестьянами многих сельсоветов (Ново-Дворский, Керсновский, Залесский, Сидранский и др.). У многих крестьян на руках справки, написанные на клочках бумаги, выписанные приемщиками этого участка о выполненной работе, но по ним деньги получить не могут. По 17 отдельному инженерно-аэродромному батальону. За произведенные работы по строительству авиационной площадки в Домбровском районе Сирутевском с/с до сего времени не произведен расчет с крестьянами» [4, лл. 59–60].

На фоне ухудшавшегося положения с выделением рабочей силы и подвод, 22 февраля 1941 г. СНК БССР и ЦК КП(б)Б приняли совместное постановление «Об обеспечении оборонного строительства Западного особого военного округа». Постановление обязывало областные исполкомы Советов депутатов трудящихся и обкомы партии обеспечить «организованный набор рабочей силы и гужевого транспорта» и направить их в распоряжение начальников военных строителей. К 1 апреля 1941 г. на военное строительство должны были представить: Брестская область – 9 000, Белостокская область – 4 000, Вилейская область – 2 000 человек рабочей силы [5, с. 82].

Исполнительный комитет Белостокского областного совета депутатов 8 апреля 1941 г. принял решение «О введении обязательной платной трудовой и гужевой повинности для работ по оборонному строительству в отдельных районах Белостокской области». Согласно решению, в приграничных районах с 10 апреля 1941 г. вводилась платная трудовая и гужевая повинность. Освободили от участия в повинности рабочих и служащих, работавших на государственных предприятиях, учреждениях и на транспорте, а также работников промысловой кооперации. Причем тех, кто уклонялся от повинности, привлекали к уголовной ответственности [6, л. 1].

Административные меры на начальном этапе приносили определенные результаты. В течение марта-апреля 1941 г. по Белостокской области удалось привлечь на объекты оборонного строительства 267 тыс. человек (60% от плана) и 233 тыс. подвод (74% от плана поставок) (таблица 2).

Таблица 2. – Данные о выходе на работу за период с 17.03 по 29.04.1941 г. по Белостокской области [6, л. 6]

Регион	Подводы			Люди		
	план	факт	% от плана	план	факт	% от плана
Белостокская область	393 932	233 054	60	363584	267141	74

Однако, с началом весенних полевых работ, практически накануне войны, отмечались серьезные проблемы в рабочей силе и транспорте на объектах спецстроительства.

Об этом ярко говорят итоги закрытого совещания секретарей РК КП(б)Б, председателей райисполкомов, заведующих военными отделами и начальников строительства специальных объектов НКО и НКВД, которое прошло в Белостоке 17 июня 1941 г., за несколько дней до начала войны. Основным докладчиком на совещании был командующий 10 армией, генерал-майор К. Голубев. Он анализировал состояние оборонительных работ, которые проводились в интересах Наркомата обороны строительным управлением № 71 (УНС № 71) (таблица 3).

Таблица 3. – Поставки подвод и людей за период с 26.05 по 15.06.41 г. по УНС 71 [7, л. 1]

Районы	Подводы			Люди		
	план	факт	% от плана	план	факт	% от плана
Августовский	1027	443	44	2009	292	15
Сапоцкинский	1097	241	22	2189	445	21
Домбровский	1200	66	6	1851	421	23
Соколовский	75	56	75	405	6	2
Кнышинский	771	43	6	79	29	37
Граевский	0	2	0	426	59	14
Гродненский	1131	265	24	780	101	13
Всего:	5301	1116	21	7739	1353	18

За 20 дней указанного периода было поставлено 1 116 подвод, что составляло 21% от плана, привлечено на работы 1 353 человека – всего 18% от плана.

Еще более проблематичной была ситуация с организацией работ и поставками строительных материалов: «Случай в Соколовском районе: к 12 часам ночи инструктор райкома партии собрал 100 подвод. Прибыли люди. Утром не было ни одной подвод. За ночь все уехали» [7, лл. 7–8].

Поставки камня. Требовалось камня для выполнения плана 40 тыс. м³ ежемесячно. За 20 дней было поставлено 16 тыс. м³. В целом план по управлению был 157 тыс. м³, а выполнено –16 тыс. м³, т.е. 11% от плана.

Лес. Должны были вывезти 27 тыс. м³, а вывезли 8 тыс. м³, что составило 30%.

Щебень. Должны были вывезти 28 тыс. м³, а вывезли всего 800 м³, что составило 3%.

Земляные работы. Должны были выполнить 640 тыс. м³, а выполнили 48 тыс. м³, что составило 8% от плана.

Песок. Вывезли на 50% (2 тыс. м³ вместо 4 тыс. м³).

Измельчение щебня. Механизация в этом процессе была минимальная. Почти все работы проводились вручную. Поэтому и результаты были соответствующие: должны были заготовить 15 тыс. м³ измельченного щебня, а заготовили 800 м³, что составило 6% от плана.

Вывоз земли. Должны были вывезти 22 тыс. м³, а вывезли лишь 48 м³, что составило 0,22% [7, лл. 7–8].

Наравне с мужчинами на стройках работали и женщины. Поблажек никто не делал. Высказывания генерал-майора К. Голубева по вкладу женщин в строительство необходимо привести полностью: «В выходной день мне звонит председатель Гродненского райисполкома: «Тов. Голубев, ко мне пришли 20 женщин, куда прикажете деть? Спрашиваю – откуда? Из Крынковского района. Говорю: посылай ко мне. Действительно, приходит 20 женщин. Оказывается, их назначили в Сапоцкинский район, но дальше идти они не смогли и поэтому остановились в Гродно. Через день они ушли» [7, л. 10]. Расстояние, которое прошли женщины, составляло 25 км.

Еще одна цитата: «Присылают 14-, 15-, 16-летних девочек на земляные работы. Большие, тяжелые земляные работы, на глубине 5-6 метров. Они как максимум выполняли 50 % плана земляных работ. Я вынужден был основные воинские соединения снять с земляных работ в помощь им. По плану мы должны выполнить 640 тыс. м³ земляных работ, а я имею 47 тыс. м³» [7, л. 10].

Выступал на совещании и командующий ЗапОВО генерал-полковник Д. Павлов. Он освещал работу УНС № 73. Основные проблемы были следующие: нецелевое использование подвод; «долго едут и собираются подвод. Едут на протяжении всего дня»; отсутствие камня и щебня; в аппарате участка было 30 человек, которые руководили работой до 10 000 человек. Поэтому выделяли бойцов из воинских частей для управления строительством. Основной проблемой командующий округом видел в большой текучести кадров. Д. Павлов сказал: «Сегодня рабочий пришел, отработал день, а завтра уходит. Через два дня приходит, спрашиваю – где был? Картошку сажал» [7, лл. 13-14].

До начала Великой Отечественной войны оставалось несколько дней. Совещание показало, что на территории Беларуси основная масса строек не была завершена.

Проблемы со строительными материалами, порой самыми обычными, – песком, камнями, гравием – были почти на всех стройках. На строительных участках № 32 и № 118 УНС-71 вместо заготовки камня путем сбора с полей, строители разбирали каменные заборы местных крестьян. Такие случаи были отмечены в д. Веселово Суходолского района и в деревнях Керновского и Кудереащизненского сельских советов. Такие действия способствовали созданию напряженной обстановки между местным населением и воинскими частями, подрывали авторитет советской власти [4, л. 75].

Несмотря на все проблемы в организации спецстроительства на территории Беларуси, в том числе и на территории Белостокской области, местные власти уделяли этому вопросу особое внимание. Так, например, в докладной записке заведующему военным отделом Белостокского обкома В. Климову от 23 августа 1940 г. «О состоянии оборонно-массовой работы по Бельскому району за период с 1.02. по 8.08.1940 г.» от инструктора военного отдела, тов. Глембоцкого, можно прочитать: «В Бельском районе производится спецстроительство (база горючего), где поступили сигналы о плохом снабжении продук-

тами, товарами и прочим. Этот вопрос проверил заведующий военным отделом РК КП(б)Б Камленок, были приняты меры и сейчас регулярно идет снабжение» [2, л. 7].

Для оказания практической помощи председателям Райпотребсоюзов в деле организации общественного питания и торговли на спецстройках, девяти районным потребительским обществам в апреле 1941 г. было отгружено оборудование и инвентарь:

1. Котлов емкостью 110 л	10 шт.
2. Котлов емкостью 70 л	5 шт.
3. Котлов емкостью 20 л	33 шт.
4. Котлов малых	35 шт.
5. Чайников	350 шт.
6. Мисок эмалированных	12 500 шт.
7. Тазов	250 шт.
8. Бидонов	215 шт.
9. Кастрюль	250 шт.
10. Кружек	8 500 шт.
11. Тарелок	8 500 шт.
12. Мисок фаянсовых	250 шт.
13. Ложек деревянных	2 700 шт.
14. Ложек столовых	4 025 шт.
15. Ножей и вилок	225 шт.
16. Ложек чайных	5 600 шт. [3, л. 131].

Но таких примеров не много. В целом, обустройство территории Западного Особого военного округа, строительство оборонных объектов сопровождалось рядом проблем в различных сферах и характеризовалось значительным недостатком людских и материальных ресурсов. Генерал-полковник М. Сандалов, перед войной занимавший должность начальника штата 4-й армии, справедливо заметил, что «театр военных действий, на котором пришлось действовать войскам Западного фронта, на начало войны оказался неподготовленным» [8, с. 13].

Заключение. Таким образом, на территории Белостокской области накануне Великой Отечественной войны было развернуто масштабное оборонное строительство. Оно заключалось, как в подготовке территории – будущего возможного театра боевых действий, так и в строительстве оборонных объектов (укрепленных районов, аэродромов, складов и т. д.). На объекты строительства привлекали строительные и комсомольские батальоны, массово местное население (в основном крестьян), непосредственно сами воинские части, а также контингент исправительно-трудовых колоний и лагерей. Основные работы проводились в 1940 г. и начале 1941 г. Вопросами оборонного строительства занимались Партийные структуры и исполнительные комитеты. Они оказывали определенную помощь воинским частям, но недостаточно: не хватало рабочей силы, строительных материалов, зачастую отсутствовала механизация труда. Со стороны воинских частей прослеживалась определенная неорганизованность в налаживании строительных работ, нередко были случаи задержек оплаты рабочим и крестьянам.

Все это стало причиной того, что большинство работ до начала войны было не завершено.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив общественных объединений Гродненской области (ГАООГрО). – Ф. 6195. Оп. 1. Д. 438.
2. ГАООГрО. – Ф. 6195. Оп. 1. Д. 442.
3. ГАООГрО. – Ф. 6195. Оп. 1. Д. 465.
4. ГАООГрО. – Ф. 6195. Оп. 1. Д. 461.
5. Басюк, І. А. Пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі / І. А. Басюк. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 238 с.
6. ГАООГрО. – Ф. 6195. Оп. 1. Д. 455.
7. ГАООГрО. – Ф. 6195. Оп. 1. Д. 457.
8. Сандалов, Л. М. Боевые действия войск 4-й армии в начальный период ВОВ / Л. М. Сандалов // Воен.-ист. журн. – 1988. – № 10. – С. 3–13.

Поступила 01.02.2019

ORGANIZATION OF SPECIAL CONSTRUCTION IN THE TERRITORY OF THE BIALYSTOK REGION OF THE BSSR BY THE FORCES OF THE LOCAL POPULATION ON THE EVE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

U. KRIUCHIKAU

Deals with the state of affairs regarding the organization of special construction on the territory of the Belostok region of the BSSR on the eve of the Great Patriotic War. Shows the problems with the organization of special construction by the forces of the local population, the reasons for the current situation and describes the main stages of the development of labor and horse-drawn duties. The state of affairs in providing construction projects with building materials, horses, carts and people is analyzed.

Keywords: *Belostok region of the BSSR, special construction, landscaping, labor and horse-drawn conscription.*

УДК 94(476) «1941/1944»

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБА РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА
НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1941 – 1944 гг.):
К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ И ИСТОЧНИКАХ****Ю.А. ГЕНИНА***(Витебский государственный университет им. П.М. Машерова)*

Представлен историографический обзор и источниковедческий анализ по теме деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг., и непосредственно проблеме реституции вывезенных сотрудниками штаба в годы Великой Отечественной войны историко-культурных ценностей. Выявлена степень изученности и концептуальные подходы к исследованию проблемы, сделан вывод о существовании терминологической неопределенности в отношении названия штаба, а также о четко прослеживающейся в отечественной историографии тенденции изображения штаба как структуры, занимавшейся исключительно вывозом историко-культурных ценностей с оккупированных территорий. Обращение к зарубежной историографии позволило сформировать более полное и достоверное представление о целях и задачах штаба, способах их реализации и направлениях деятельности. Представлен краткий обзор документального массива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга, отмечена его источниковедческая ценность для дальнейшего исследования по проблеме.

Ключевые слова: *историография, Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга, историко-культурные ценности, Вторая мировая война, Беларусь, нацистская оккупация, нацистская идеология.*

Введение. Изучение периода Великой Отечественной войны и непосредственно нацистского оккупационного режима на территории Беларуси было и остается одним из приоритетных направлений в отечественной историографии. Несмотря на то, что историками проведена огромная работа по исследованию различных направлений оккупационной политики Германии в годы Второй мировой войны, отдельные ее аспекты и сегодня не исследованы в должной мере. Так, деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга (далее – штаб, ОШР) на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг. по-прежнему остается малоизученной страницей в летописи Великой Отечественной войны. Отметим, что данная структура печально известна, прежде всего, своей грабительской деятельностью в отношении историко-культурных ценностей оккупированных стран. Наличие подобных «белых пятен» не только подчеркивает неоднозначный и противоречивый характер происходивших в то время событий и процессов, но и осложняет создание полной, исторически достоверной картины периода Великой Отечественной войны. Вместе с тем, имеется ряд отечественных и зарубежных публикаций, которые в той или иной мере затрагивают исследуемую нами проблему. Настоящая работа призвана выявить степень изученности и концептуальные подходы к исследованию деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг., а также охарактеризовать имеющийся в архивах документальный массив штаба, что позволит определить перспективы и направления дальнейших исследований в рамках обозначенной темы.

Основная часть. В годы Великой Отечественной войны Германия проводила активную политику по разграблению и уничтожению культурного достояния оккупированных стран. К сожалению, Беларусь не стала исключением и лишилась значительной части своих историко-культурных ценностей. Конфискацией занималась нацистская организация под названием «Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга», хронологические рамки нахождения структурных подразделений штаба на территории Беларуси охватывают период с 1941 по 1944 годы. Вместе с тем, деятельность данной структуры была куда более многоплановой, ее нельзя сводить исключительно к мероприятиям по вывозу ценностей с оккупированных территорий. Большое значение в деятельности штаба имели идеологическая и научная стороны, которые, прежде всего, проявились в сборе информации об оккупированных территориях с целью ее использования в сфере идеологии и пропаганды.

Историографическую базу по теме исследования условно можно разделить на несколько групп: работы советского периода, исследования отечественных историков (1991 г. – начало XXI в.) и зарубежная литература. Характерными признаками работ советского периода являлись освещение оккупационных процессов с использованием преимущественно источников советского происхождения и выборочное использование документации немецких органов управления, что нередко приводило к одностороннему показу фактов и событий, происходивших в годы войны. В советской историографии настоящим прорывом по количеству научной и научно-популярной литературы, посвященной теме войны, стал период 60 – 80-х годов XX в. В это время наблюдается не только расширение проблематики, но и повышение качественного уровня исследований, тем не менее, указанная проблема в данный период осталась за рамками исследований.

Для БССР период ознаменовался изданием обобщающих работ по истории Великой Отечественной войны, подготовленных главными центрами по организации исследований и изучению истории войны – Институтом истории партии при ЦК КП (б) Б и Институтом истории АН БССР, однако деятель-

ность штаба в них также не нашла отражения [1; 2]. По разным причинам, в том числе и недоступности источников, тема разграбления и вывоза культурных ценностей также не входила в разряд приоритетных направлений для исследований. Как отмечает Л.А. Сугако в своем диссертационном исследовании, посвященном анализу эвакуации в Белорусской ССР, «культурные ценности в разряд ее приоритетов не входили», в этом кроется еще одна причина того, что проблема спасения культурных ценностей получила минимальное освещение в данный период [3, с. 69].

Постсоветский период характеризуется не только дальнейшим расширением спектра исследований, но и отходом от традиционных направлений и методов изучения, а вместе с тем, и выработкой новых критериев интерпретации происходивших событий. В работах отечественных исследователей наблюдается переосмысление и переоценка многих событий одного из самых трагических периодов в истории нашей страны. Тем не менее, в отечественных диссертационных исследованиях и монографиях вопросы деятельности ОШР на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг. отражения не нашли. Поскольку специальных работ по проблеме создано не было, остановимся более подробно на публикациях, имеющих в той или иной мере отношение к предмету исследования. Так, в 1990-е годы проявился значительный интерес к теме утраченных в годы войны историко-культурных ценностей, однако акцент был смещен в большей степени на проблему их реституции.

Одним из исследований, проливающим свет на судьбу белорусских музеев и их коллекций во время Второй мировой войны, является изданная в 2004 году в Минске монография А. Гужаловского «Музеі Беларусі (1941 – 1991 гг.)» [4]. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга не являлась непосредственным предметом исследования, однако исследователь косвенно затрагивает деятельность данной структуры в своей работе и отмечает, что выявлением и отправкой в Германию музейных коллекций занимался так называемый «айнзатцштаб» под руководством А. Розенберга, а его приказы выполняли «айнзатцкоманды», которые двигались вслед за вермахтом [4, с. 9]. Вопрос о том, насколько оправданно использование данной терминологии, мы затронем в заключении статьи.

Проблемой утраченных культурных ценностей активно занимается профессор А. Мальдис. Долгие годы именно он возглавлял созданную при Белорусском фонде культуры в начале 1990-х гг. общественную комиссию «Вяртанне». В 2009 году увидела свет книга А. Мальдиса «Белорусские сокровища за рубежом» [5]. Автор неоднократно обращается к судьбе Креста Ефросиньи Полоцкой, а выводы, к которым приходит исследователь, отвергают возможность причастности сотрудников штаба или, как его называет в своих публикациях А. Мальдис, Айнзатцштаба, к его таинственному исчезновению во время Второй мировой войны [5, с. 12–21]. На изучении различных версий исчезновения Креста Ефросиньи Полоцкой в своей статье сосредоточил внимание и С. Богданович, который, как и профессор А. Мальдис, приходит к заключению о так называемом «восточном следе» [6, с. 53–58]. По его мнению, белорусская святыня была вывезена из Могилева в Москву еще во время эвакуации, что является на сегодняшний день наиболее приоритетной версией, разделяемой большинством отечественных исследователей.

Преимущественное количество работ, в которых затрагиваются определенные аспекты, имеющие отношение к теме – это небольшие по объему статьи, размещенные в сборниках «Вяртанне» (издаются с 1992 г.). Их особенность в том, что деятельность штаба рассматривается лишь через призму его грабительской политики и, преимущественно, в контексте реституционных процессов. Ввиду отсутствия масштабных исследований по проблеме, остановимся более подробно на публикациях, размещенных в указанных сборниках.

Попытка обращения к вопросам организации деятельности штаба, его структуре и задачам наблюдается в статье Г. Кнатъко и С. Крапивина «Воры из шайки Розенберга», размещенной в третьем выпуске сборника «Вяртанне» [7, с. 241–244]. Однако незначительный объем работы, как и содержащиеся в ней неточности, не позволяют в должной мере сформировать представление о предмете исследования. Так, авторы статьи приводят информацию о том, что «штабу подчинялись Главные рабочие группы, которые руководили более мелкими рабочими группами, закрепленными за определенной территорией» [7, с. 241]. Подобный упрощенный взгляд способствует формированию искаженного представления о структуре штаба, которая не только носила куда более сложный и разветвленный характер, но и подвергалась существенным изменениям на протяжении войны. В разное время, помимо указанных подразделений, в нее также входили зондеркоманды, мобильные, оперативные команды, зондерштабы, а общее руководство возлагалось на Управление штаба, находящееся в Берлине.

Особой научной значимостью обладают размещенные в сборниках исследования Е. Аладовой «Сведения о памятниках культуры, исчезнувших из Государственной картинной галереи БССР во время фашистской оккупации в 1941 – 1944 гг.» и «Белорусские произведения искусства, исчезнувшие в ветрах Второй мировой войны» Н. Высоцкой и М. Яницкой, в которых представлены статистические и фактографические данные о судьбе белорусских культурных ценностей [8; 9]. Судьбе белорусских культурных ценностей, утраченных в годы войны, также посвящены публикации И. Симановского [9, с.243-245], Н. Токарева [10] и М. Шумейко [11].

Поскольку деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга на территории Беларуси не нашла должного отражения в отечественной историографии, видится необходимым обращение к опыту ее изучения в зарубежной историографии. Это позволит сформировать более полное и достоверное представление о целях и задачах штаба, способах их реализации и направлениях деятельности на оккупированных территориях.

Отметим, что в указанных нами сборниках «Вяртанне» также содержатся публикации зарубежных исследователей. Например, немецкая исследовательница Г. Фрайтаг в своей статье, посвященной охране памятников искусства в американской зоне и политике реституции, подчеркивает, что ответственность за собрания культурных учреждений на оккупированных территориях нес «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg» (ERR) [7, с. 14–18]. В целом, информация, изложенная в статье, не содержит принципиально новых фактов и сведений о деятельности штаба на территории Беларуси, а лишь подтверждает уже известные факты, опубликованные ранее. В статье использованы как немецкоязычные формы «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg», «Einsatzstab Rosenberg», так и белорусский вариант «штаб Розэнберга» (возможно, в большей степени, это вопросы к переводу, так как статья опубликована в переводе на белорусский язык). Заслуживает внимания также публикация Б. Кьяри, в которой речь идет об отправке из Минска экспонатов Краеведческого музея и договоренности об их размещении в музее города Инстербург (Восточная Пруссия) [6, с. 193–201].

Общие сведения о Розенберге и его штабе содержатся в «Энциклопедии национал-социализма» и ряде других специализированных справочных изданий, однако особенности деятельности штаба на территории Беларуси в них не рассматриваются [12; 13; 14]. В целом, в зарубежной исторической науке накоплен значительный опыт в изучении вопроса, вместе с тем, наблюдается комплексный подход при написании работ. В них рассматривается не только расхищение ценностей, но и идеологическая составляющая в деятельности штаба, его научные разработки и т.д. Немаловажную роль при обращении к теме авторы уделяют анализу культурной политики Германии на оккупированных территориях, роли идеологических основ национал-социализма и принципов государственной политики нацистской Германии в сфере культуры, что помогает сформировать более четкое представление о роли ОШР в ее реализации.

Так, представление о сущности политики немецких национал-социалистов в отношении культуры дает исследование российского историка В. Есипова «Политика германского фашизма в области культуры в 1929 – 1945 гг.» [15]. В работе, наряду с основными концепциями нацистов в отношении культуры Германии и европейских государств, анализируется деятельность нацистских спецподразделений по разграблению и расхищению культурных ценностей, в том числе, и ОШР. Мы полностью разделяем высказанное автором мнение о том, что акция сожжения книг 10 мая 1933 года в Германии стала своеобразным символом культурной политики нацизма в глазах всего мира. Это событие можно трактовать как индикатор отношения нацистов к культуре и ее роли в воплощении основных идей национал-социализма.

Российские исследователи неоднократно обращались в своих работах к вопросам деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга. Особое место в ряду публикаций занимает работа М. Бойцова и Т. Васильевой, изданная в 1998 году [16]. По сути она представляет собой публикацию картотеки «Z», которая велась сотрудниками штаба с целью обследования, отбора и конфискации культурных ценностей на оккупированных территориях России, Украины и Беларуси. Издание сопровождается статьей об Оперативном штабе рейхслайтера Розенберга, его деятельности и особенностях самой картотеки. Материалом для написания работы послужили документы фонда 1401-К, хранящиеся в Российском государственном военном архиве в Москве, частично были использованы документы из киевской части архива. Несмотря на значительный научный вклад данной работы, хронологическая ограниченность карт 1943 годом, к сожалению, не позволяет проследить судьбу большинства ценностей. Учёту путём ведения картотеки Z и последующему вывозу культурных ценностей с временно оккупированных территорий СССР сотрудниками Оперативного штаба Розенберга посвящена также статья С. Горбуновой «Разграбление фашистами российских культурных ценностей КАРТОТЕКА Z» [17].

Среди работ, посвященных культурным потерям в годы войны, выделяется монография А. Мазурицкого «Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов», изданная в 2000 году в Москве [18]. В ней рассматривается положение библиотек СССР во время Второй мировой войны и судьба книжных собраний. В рамках грабительской политики Германии в отношении библиотечных собраний СССР, наряду с другими структурами Третьего рейха, автором уделено внимание и деятельности ОШР. А. Мазурицкий подчеркивает явное противоречие в политике Германии по отношению к памятникам культуры и искусства оккупированных стран. С одной стороны, по причине необходимости уничтожения «культуры низшего сорта» культурные ценности как носители и хранители национальных традиций подлежали тотальному уничтожению [18, с. 19]. С другой стороны, вопреки этому, нацистами двигали корыстные побуждения, стремление к обладанию наиболее значимыми культурными ценностями. Автор акцентирует внимание и на явном различии в отношении немцев к памятникам культуры и искусства Западной и Восточной Европы. Вместе с тем в монографии существует ряд неточностей, например, трактовка Высшей школы как элитарного «партийного университета» НСДАП не соответствует действительности и накладывает отпечаток на общий уровень исследования [18, с. 36]. А. Мазурицкий использует различные версии названий штаба, такие как «Оперативный штаб Розенберга» [18, с. 34], ««Оперативный штаб» рейхслайтера Розенберга» [18, с. 31], «эйзанцштаб» [18, с. 32], причем последняя версия по своей передаче с немецкого языка является ошибочной.

Чрезвычайно важным этапом в исследовании деятельности штаба на территории СССР выступают научные исследования М. Зинич [19; 20; 21]. В монографии «Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей», изданной в 2003 году, представлена характеристика потерь России в сфере культуры в годы Второй мировой войны [21]. Часть работы непосредственно посвящена дея-

тельности штаба по вывозу культурных ценностей в 1941 – 1944 гг. с территории СССР, более того, среди прочих аспектов рассматривается сотрудничество местной интеллигенции с сотрудниками штаба, их помощь в обнаружении и вывозе ценностей [21, с. 22–51]. В работе М. Зинич используется как названия штаба, полученные путем перевода с немецкого языка, так и вариант «айнзацштаб» [21, с. 22]. Подобная ситуация нередко встречается как в отечественных, так и в зарубежных исследованиях.

В последние годы активная научная работа по изучению различных аспектов деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга ведется в Украине, о чем свидетельствуют многочисленные публикации, направленные, преимущественно, на изучение деятельности Главной рабочей группы (далее – ГРГ) «Украина», периодически в них затрагиваются и аспекты, имеющие отношение к деятельности ГРГ «Остланд» и «Центр», действовавших на территории Беларуси. Украинскими исследователями активно ведется процесс архивной и источниковедческой обработки документального комплекса ОШР, что способствует его введению в научный оборот и существенно облегчает работу по исследованию проблемы. Среди работ источниковедческого характера особого внимания заслуживают работы Н. Кашеваровой [22 – 26]. Монография автора «Деятельность Оперативного штаба Розенберга по изучению нацистами «восточного пространства (1940 – 1945)» представляет собой комплексное исследование архива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга как источниковой базы по вопросам его научной деятельности в соответствии с нацистскими постулатами и заданиями штаба, а также по истории нацистских исследований стран Восточной Европы и Прибалтики [25]. В работе нашли отражение вопросы функционирования Оперативного штаба Розенберга, специфики и источниковой значимости его документов для раскрытия деятельности нацистов в области сбора, обобщения и использования информации, в том числе исследовательских разработок касательно различных сфер жизни стран, оккупированных нацистами во время Второй мировой войны. Продолжением работы стала публикация 117 документов из украинской части архива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [24].

Непосредственной деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга и его структур на территории Украины посвящены работы украинских исследователей В. Бигуна, В. Еременко, Т. Себты и др. Т. Себта, наряду с исследованием состава и информационного потенциала архива ОШР, занимается изучением деятельности сотрудников штаба в отношении библиотечных собраний Украины [27; 28; 29]. Изучению кадровых вопросов посвящена статья В. Еременко «Состав и организация персонала главной рабочей группы Украины айнзацштаба рейхслайтера Розенберга в 1942 – 1943 гг.» [30]. В ней на основе кадровой документации ГРГ «Украина» детально охарактеризован ее состав с учетом категорий пола, возраста, образования и т.п., рассмотрены основные группы документов личного происхождения, которые могут служить биографическими источниками. Ценность работе придает то обстоятельство, что кадровая политика ГРГ «Украина» анализируется в динамике. В статье В. Бигуна «Оперативный штаб рейхслайтера А. Розенберга: создание, задачи, организационная структура» рассмотрены основные вехи в создании штаба и связанных с ним структур, таких как Высшая школа, Центральная библиотека, Институт изучения еврейского вопроса [31]. Организационная структура штаба описывается автором по состоянию на 1943 год, в зависимости от обстановки на фронте и иных обстоятельств, в ней неоднократно происходили изменения, о чем говорит и сам автор, однако данные изменения в работе не отражены.

Начиная с 80-х гг. XX века увидел свет и целый ряд научных публикаций исследователей дальнего зарубежья, в которых нашла отражение деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга по осуществлению политики нацистов в отношении предметов культуры и искусства оккупированных стран. Примечательно, что именно немецкие исследователи одними из первых затронули в своих работах вопросы грабежа нацистами культурных ценностей Восточной Европы в период ее оккупации [32; 33]. Вопросам нацистской политики в отношении библиотечных собраний СССР, посвящена работа немецкого исследователя М. Комаровского, однако недоступность находящихся на тот момент на территории СССР документов штаба и невозможность их использования существенно сузили источниковую базу, что отразилось на полноте и масштабе исследования не в лучшую сторону [32].

С 90-х гг. XX в. наблюдается значительный рост количества исследований по проблеме, различные аспекты деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга затрагивались в работах таких зарубежных исследователей, как Э. Адунка [34], В. де Врис [35], П. Манасе [36], А. Молау [37], В. Хартунг [38] и др. Безусловно, среди научных изысканий выделяется изданная в 2000 году работа В. де Вриса, посвященная деятельности зондерштаба «Музыка» и проливающая свет на судьбу музыкальных коллекций в годы Второй мировой войны [35]. Уникальность исследования составляет детально исследованная деятельность отдельной структуры штаба. Стоит также выделить монографию П. Манасе «Перемещенные архивы и библиотеки. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга во время Второй мировой войны», опубликованную в 1997 году [36]. Преимущественное внимание в работе уделено деятельности штаба в отношении библиотек и архивов на территории Голландии и лишь вскользь – на территории СССР, частично затронута история создания штаба, Высшей школы и подчиненных ей Центральной библиотеки и Института исследования еврейского вопроса. Несмотря на ценность первых научных разработок, касающихся деятельности штаба, к сожалению, им присуще фрагментарное использование документов штаба. Одна из самых значительных по объему, киевская часть архива, как правило, оставалась вне поля зрения указанных авторов.

Повышенный интерес к проблеме культурных ценностей, утраченных в военные годы, связан с активизацией реституционных процессов после изменения политической карты Европы. Не будет преувеличением сказать, что и сегодня вопрос перемещения историко-культурных ценностей во время Второй мировой войны, а также связанные с ним вопросы реституции являются одними из самых острых и актуальных проблем для исследователей из разных стран. Деятельность Оперативного штаба рейхсleitera Розенберга невозможно рассматривать в отрыве от процессов реституции, подтверждением тому являются работы американского историка и архивиста П. Кеннеди Гримстед, по инициативе которой в 2000-х гг. начат процесс по оцифровке документов штаба, а также передаче их в открытый доступ [39 – 43]. Основная концепция автора заключается в обосновании принципа равной ответственности СССР и Германии в уничтожении культурных ценностей друг друга. Работы П. Кеннеди Гримстед базируются на солидной фактографической базе российских и зарубежных архивов и представляют значительный интерес для исследователей, занимающихся проблемами реституции.

Обзор публикаций по проблеме свидетельствует о том, что работа сотрудников ОШР по вывозу предметов культуры и искусства с оккупированных территорий определила основной вектор в изучении деятельности штаба. К сожалению, на сегодняшний день практически не изученными остаются вопросы, связанные с организацией деятельности структур штаба на территории оккупированной Беларуси, их кадровая политика, состав рабочих групп и многие другие аспекты. В работах зарубежных авторов нашли отражение идеологическая и научная стороны деятельности штаба, которые не только наложили отпечаток на осуществление перемещений ценностей во время Второй мировой войны, но и были самостоятельными направлениями деятельности, а также роль данной структуры в распространении нацистской идеологии и пропаганды.

Поскольку приведенный историографический обзор свидетельствует об отсутствии в отечественной, равно как и в зарубежной, исторической литературе исследований, посвященных деятельности Оперативного штаба рейхсleitera Розенберга на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг., данная тема весьма актуальна для изучения. В свою очередь, полномасштабное исследование проблемы не представляется возможным без использования имеющихся источников, как опубликованных, так и содержащихся в архивах. В то же время, весь комплекс источников целесообразно разделить на две группы: советские и оккупационные.

Наиболее ценен для раскрытия темы архив Оперативного штаба рейхсleitera Розенберга (1940 – 1945 гг.). Он представляет собой документальный массив, отображающий деятельность данной структуры по исследованию, учету, описанию, конфискации и вывозу культурных ценностей. Имеющиеся материалы проливают свет на деятельность научных и образовательных учреждений на оккупированных территориях, а также идеологическую составляющую в деятельности ОШР, связанную с антибольшевистской и антисемитской пропагандой. К сожалению, рассредоточенность архива по 29 хранилищам в восьми странах Европы и в США, а также отсутствие систематизации имеющихся документов существенно осложняют процесс воссоздания полной картины перемещения историко-культурных ценностей. Решением данной проблемы может быть только сплошная оцифровка всех документов и возможность доступа к ним в сети Интернет. Большая часть документов и вовсе была рассекречена только в 80 – 90-х годах XX века. По инициативе Комиссии по еврейским материальным искам к Германии («The Conference on Jewish Material Claims Against Germany») в 2005 году начался проект по оцифровке архива, на сегодняшний день обработаны украинская и немецкая части.

Наибольшее количество документов архива Оперативного штаба рейхсleitera Розенберга находится в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления в Украине (далее – ЦГАВО Украины), речь идет о следующих фондах: фонд № 3676 «Штаб имперского руководителя Розенберга для оккупированных восточных областей», фонд № 3674 «Штаб имперского руководителя Розенберга для оккупированных западных областей и Нидерландов» и фонд № 3206 «Рейхскомиссариат Украина». Наибольшую ценность для отечественных исследователей представляет фонд № 3676, среди дел которого встречаются документы, проливающие свет на деятельность структурных подразделений, действовавших на территории Беларуси – главных рабочих групп «Остланд» и «Центр». Свободный доступ к документам на сайте указанного архива является результатом международного проекта по оцифровке архива ОШР и большой заслугой американского историка и архивиста П. Кеннеди Гримстед [44]. В результате совместной работы Н. Малолетовой и Н. Кашеваровой в 2006 году был издан справочник-указатель «Деятельность Оперативного штаба рейхсleitera Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний», ставший основой для разработки автоматизированных поисковых возможностей, доступных на сайте ЦГАВО Украины и значительно облегчающих работу с киевской частью документов ОШР [24].

Вторая по объему часть документов размещена в фонде NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, 1917 – 1945) Национального архива ФРГ [45]. На сегодняшний день существует возможность работы с документами удаленно при помощи специального сервиса Invenio, как и с материалами фонда NS 8 (Kanzlei Rosenberg, 1918 – 1945), доступными к просмотру на сайте вышеуказанного архива.

Третий по объему массив документов размещен в фонде 1401к Российского государственного военного архива в Москве (коллекция бывшего Особого архива), который открыт для исследователей

с 1992 года [46]. Фрагменты архива также хранятся в Париже, Амстердаме, Вашингтоне, Нью-Йорке, Вильнюсе, Брюсселе, Лондоне – и это еще не полный перечень.

В целом, документы Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга условно можно разделить на несколько групп:

- приказы, указания и распоряжения представителей высших органов власти Третьего рейха, а также методологические и методические материалы;
- документы Управления штаба и его отделов (приказы, директивы, инструкции и т.д.);
- текущая документация всех подразделений, таких как главные рабочие группы, рабочие группы, зондеркоманды, зондерштабы и др.;
- «разработок» Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга (статьи, справки аналитического и информационного содержания, созданных немецкими специалистами или представителями местной интеллигенции);
- биографические источники (автобиографии, биографии, личные дела сотрудников, листки по учету кадров, анкеты, заявления, командировочные листы, больничные выписки и т.п.).

Подобное деление документов на группы весьма условно и лишь приблизительно отражает состав материалов штаба. Вопрос классификации и систематизации имеющегося документально комплекса тесно связан со структурой и направлениями деятельности штаба.

Потенциал архивов Республики Беларусь для изучения деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга, откровенно говоря, невысок. Работа по сбору фактологического материала, который позже стал базой для проведения научных исследований по вопросам оккупации, началась еще в годы войны. Значительную роль в данном деле сыграла созданная в 1942 году Чрезвычайная государственная комиссия по выявлению и расследованию преступлений немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненных ими убытков гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (далее – ЧГК). Материалы Белорусской республиканской комиссии содействия в работе ЧГК содержатся в фонде № 845 Национальном архиве Республики Беларусь (далее – НАРБ) [47]. Сведения, собранные ЧГК и комиссиями по содействию ей (Белорусская республиканская и 12 областных комиссий), после окончания войны были обработаны и дополнены материалами судебных процессов над виновными в преступлениях, что позволило исследователям уточнить общую картину потерь, а результатом работы стали сборники документов о преступлениях нацистов [48; 49; 50]. Документы и материалы, собранные ЧГК, и сегодня являются ценным источником по истории войны, однако они не позволяют достоверно определить роль Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в разграблении и уничтожении культурного достояния БССР. Более того, оценки потерь в сфере культуры, списанные на немцев, «вызывают сомнения у зарубежных и некоторых отечественных исследователей» [21, с. 12].

Отдельные документы можно найти в фонде № 370 «Генеральный комиссариат Беларуси», размещенном в НАРБ. В частности, речь идет о переписке генерального комиссара В. Кубе с министром по делам оккупированных восточных областей А. Розенбергом и высшими органами государственной власти и управления Германии, свидетельствующей о вывозе культурных ценностей и их разграблении [51].

Проблема вывоза и уничтожения культурных ценностей нашла отражение в изданных документальных сборниках. Так, безусловным свидетельством грабительской деятельности нацистов является опубликованное в сборнике документов «Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.)» письмо генерального комиссара В. Кубе, адресованное А. Розенбергу, в котором идет речь о «миллионных ценностях, изъятых из генерального округа Белоруссии» [52]. В. Кубе призывает министерство по делам оккупированных восточных областей в лице Розенберга пресечь подобное опустошение белорусских музеев и прочих культурных учреждений и наказать виновных за их уничтожение. Подобное требование могло быть воспринято в Берлине достаточно неоднозначно. Интересную мысль по этому поводу высказывает Е.А. Мигунова в своей диссертации «Пропагандистская и культурно-просветительская деятельность немецкой оккупационной власти в генеральной округе Беларусь (1941–1944)» [53]. По ее мнению, такая «забота» была вызвана исключительно прагматичными целями, поскольку разграбление и уничтожение культурных ценностей «сводило результаты пропагандистской работы до нуля» [53, с. 107–108]. С другой стороны, беспокойство Кубе вызывала стихийность и неконтролируемость этого процесса, ведь обращаясь к Розенбергу, генеральный комиссар высказывает мысль о необходимости направить «экспертов для руководства подобными мероприятиями» [52, с. 256]. Документ и сегодня является одним из немногих, введенных в научный оборот и активно цитируемых исследователями, в то время как большинство материалов документального комплекса ОШР до сих пор не изучены.

При обращении к теме необходимо отметить важность изучения взглядов самого А. Розенберга. Так, значимым источником является изданная в 1930 году работа Розенберга «Миф XX столетия, оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени», ставшая одной из основ для построения идеологии национал-социалистов, на русском языке она была опубликована в 1998 году [54]. В целом, издание достаточно сложно для восприятия, так как не всегда наблюдается последовательность в изложении мыслей автора. В 2013 году в США был найден дневник А. Розенберга, ранее считавшийся утерянным после Нюрнбергского процесса. Дневник переведен на русский язык и в 2015 году также издан

в России [55]. В нем Розенберг неоднократно упоминает о вывезенных сокровищах, Высшей школе и отдельных аспектах работы штаба [55, сс. 288; 347; 372; 374]. К анализу фактов и сведений, указанных на страницах дневника, все же необходимо подходить с большой долей критики, так как они носят субъективный характер и преподносятся через призму взглядов и убеждений самого автора.

Источниковедческий анализ по теме деятельности Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга позволил сделать вывод о том, что группа источников оккупационного происхождения является куда более информативной, поскольку содержит прямые свидетельства грабежа и вывоза историко-культурных ценностей с территории Беларуси, а также, в целом, достаточно полно раскрывает картину деятельности штаба в годы войны. Источники советского происхождения, находящиеся преимущественно в Национальном архиве Республики Беларусь, дают лишь фрагментарное представление о предмете исследования и не могут выступать основой для исследования, посвященного данной проблеме. Тем не менее, содержащиеся в них сведения полезны для сопоставления данных, касающихся культурных потерь БССР.

Заключение. Проведенные историографический обзор и источниковедческий анализ по теме выявили следующее:

1. Советский период характеризуется отсутствием исследований, проливающих свет на деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг. В Республике Беларусь определенный интерес к теме проявился в 1990-х гг. и был связан с деятельностью комиссии «Вяртанне» при Белорусском фонде культуры. Вместе с тем, в публикациях отечественных авторов четко прослеживается тенденция изображения штаба как структуры, занимавшейся исключительно вывозом историко-культурных ценностей с оккупированных территорий, что находит свое отражение в рассмотрении деятельности штаба преимущественно в контексте реституционных процессов. Указанная тема так и не стала предметом специального обобщающего исследования в отечественной историографии.

2. В зарубежной историографии активная фаза в исследовании деятельности штаба началась также сравнительно недавно – с 1980-х гг., однако публикации зарубежных авторов свидетельствуют о том, что на смену устоявшейся традиции изображения Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга как структуры, занимавшейся исключительно вывозом ценностей, приходит комплексный анализ с учетом многоаспектности его задач.

3. До сегодняшнего дня наблюдается терминологическая неопределенность в отношении названия штаба и его структур. Если в немецкоязычной литературе используется название штаба «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg» (ERR), то в работах отечественных, российских и украинских исследователей встречаются такие варианты как «Оперативный штаб», «штаб Розенберга», «оперативный штаб Розенберга», или «Оперативный штаб «Рейхслайтер Розенберг», а также «Айнзацштаб» (транскрипция). На наш взгляд, правильным и наиболее близким к исходному немецкоязычному названию все же является вариант «Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга».

4. Без изучения названного в работе комплекса источников невозможно говорить о полной исторической реконструкции картины деятельности штаба на территории Беларуси в 1941 – 1944 гг. До сих пор введения в научный оборот ожидают целые группы документов, имеющие непосредственное отношение к обозначенной проблеме. На наш взгляд, исходным пунктом для исследования может стать только сквозной анализ имеющейся делопроизводственной документации штаба.

ЛИТЕРАТУРА

1. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны : в 3 т. / гл. редкол.: А. Т. Кузьмин [и др.]. – Минск : Ин-т истории партии при ЦК КПБ, 1983–1985. – 3 т.
2. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. – Т. 4. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938–1945 гг.) / рэдкал.: І. М. Ігнаценка (старшыня) [і інш.]. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 640 с.
3. Сугако, Л. А. Население, материальные ресурсы и культурные ценности Белорусской ССР в эвакуационном процессе в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1944 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л. А. Сугако. – Могилёв, 2014. – 157 л.
4. Гужалоўскі, А. А. Музеі Беларусі (1941 – 1991) / А. А. Гужалоўскі. – Мінск : Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, 2004. – 218 с.
5. Мальдис, А. И. Белорусские сокровища за рубежом / А. И. Мальдис. – Минск : Літаратура і Мастацтва, 2009. – 208 с.
6. Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты) : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 19–20 чэрвеня 1997 г. / рэд. кал.: А. Мальдзіс (гал. рэд.) [і інш.]; UNESCO; Нац. навук.-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны; Беларус. фонд культуры // Вяртанне. – Вып. 4. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – 343 с.
7. Лёсы беларускіх матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей у час другой сусветнай вайны і пасля яе (перамяшчэнне, выяўленне, вяртанне) : матэрыялы міжнар. кр. стала : зб. арт. і дак. / склад. А. Тоўсцік, М. Яніцкая // Вяртанне – Вып. 3. – Мінск : Бел. фонд культуры, 1996. – 256 с.
8. Вяртанне : дак. і арх. матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нац. каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / рэдкал.: Н.Ф. Высоцкая [і інш.]. – Мінск : Беларускі фонд культуры, 1992. – 256 с.
9. Артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па прабл. пошукаў і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь: зб. арт. і дак. / склад. А. Тоўсцік, М. Яніцкая // Вяртанне – Вып. 2. – Мінск : Бел. фонд культуры, 1994. – 270 с.

10. Токарев, Н. В. Ущерб, нанесенный захватчиками материальной базе Академии наук БССР / Н. В. Токарев // Наука и инновации : науч.-практ. журн. / Нац. акад. наук Беларуси. – 2015. – № 5. – С. 23 – 29.
11. Шумейко, М. Ф. Собрать рассеянное. О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем / М.Ф. Шумейко ; Белорус. науч.-исслед. ин-т документоведения и архивного дела; Белорус. фонд культуры, Комиссия «Вяртанне»; науч. ред. В. В. Скалабан. – Минск : БелНИИДАД, 1997. – 153 с.
12. Enzyklopädie des Nationalsozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz. – 3. Auflage. – Stuttgart : Klett-Gotta, 1998. – S. 98–107.
13. Залесский, К. НСДАП. Власть в Третьем рейхе / К. Залесский. – М. : Эксмо, 2005. – 672 с.
14. Энциклопедия Третьего рейха / сост. В. Телицын. – 3-е изд. – М. : Локид – пресс, 2003. – 478 с.
15. Есилов, В. В. Политика германского фашизма в области культуры в 1929 – 1945 гг. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. / В.В. Есилов. – М. , 1998. – 536 л. // Научная электронная библиотека диссертаций и авторефератов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/politika-germanskogo-fashizma-v-oblasti-kultury-v-1929-1945-gg>. – Дата доступа: 17.14.2019.
16. Картоoteca «Z» Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга. Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941 – 1942 / Под ред. Н. А. Бойцова, Т. А. Васильевой. – М. : Изд-во Моск. ун.-та, 1998. – 352 с.
17. Горбунова, С. И. Разграбление фашистами российских культурных ценностей КАРТОТЕКА Z / С.И. Горбунова // Сайт Военно-исторического журнала [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.milportal.ru/2016/01/razgrablenie-fashistami-rossijskix-kulturnyx-cennostej/>. – Дата доступа: 29.02.2019.
18. Мазурицкий, А. М. Книжные потери России в годы Великой Отечественной войны: монография / А. М. Мазурицкий. – М. : МГУКИ, 2004. – 135 с.
19. Зинич, М. С. Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Вопросы музеологии. – 2011. – № 1. – С. 116 – 125.
20. Зинич, М. С. Поиск и возвращение похищенных фашистами российских культурных ценностей / М. С. Зинич // Отечественная история. – 2005. – № 2. – С. 101 – 112.
21. Зинич, М. С. Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей / М.С. Зинич. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 276 с.
22. Кашеварова, Н. Г. Архів Оперативного штаба Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи / Н. Г. Кашеварова // Архіви України. – 2009. – Вип. 1–2. – С. 92–104.
23. Кашеварова, Н. Г. Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга / Н. Г. Кашеварова // Архіви України. – 2010. – Вип. 2. – С. 155–163.
24. Кашеварова, Н. Г. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. И. Малолетова. – К., 2006. – 578 с.
25. Кашеварова, Н. Г. Деятельность Оперативного штаба Розенберга по изучению нацистами «восточного пространства» (1940–1945) [Электронный ресурс] / Н. Г. Кашеварова; НАН Украины, Институт истории Украины. – Киев : Институт истории Украины, 2014. – Ч. 1: Источниковедческое исследование. – 552 с. // Сайт института истории Украины. – Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7049-7/978-966-02-7049-7.pdf>. – Дата доступа: 20.01.2019.
26. Кашеварова, Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН України, Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2014. – Ч. 2 : Документи. – 992 с.
27. Себта, Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Т. М. Себта ; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 225 арк.
28. Себта, Т. М. Документи Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) / Т. М. Себта // Наук. записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. 4. – С. 398–412.
29. Себта, Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарії України: історичний нарис / Т. Себта // Архіви України. – 2009. – Вип. 3–4. – С. 111–127.
30. Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр. : (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – №1–6. – С. 189–199.
31. Бігун, В. В. Оперативний штаб рейхслайтера А. Розенберга: створення, завдання, організаційна структура / В. В. Бігун // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. Історія та археологія. – Київ, 2014. – Вип. 22. – С. 90–97.
32. Komorowski, M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944) / M. Komorowski // Bibliotheken während des Nationalsozialismus / Hrsg. von P. Vodosek, M. Komorowski. – Wiesbaden : Kommission bei Otto Harrassowitz, 1989. – Teil 1. – S. 475–484.
33. Müller, N. Okkupation, Raub, Vernichtung : Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944 / N. Müller. – Berlin : Militärverlag der DDR, 1980. – 431 S.
34. Adunka, E. Der Raub der Bücher: Plünderungen in der NS-Zeit und Restitution nach 1945 / E. Adunka. – Wien : Czernin, 2002. – 309 S.
35. Vries, W. de. Kunstraub im Westen 1940-1945: Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik” / W. de Vries. – Lizenzausg. – Frankfurt am Main : Fischer- Taschenbuch-Verlag, 2000. – 380 S.
36. Manasse P. Verschleppte Archive und Bibliotheken : die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges / P. Manasse ; übertr. ins Dt. : G. A. Pippig. – St. Ingbert, 1997. – 157 S.
37. Molau, A. Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus: eine politische Biografie / A. Molau. – Koblenz, 1993. – 194 S.

38. Hartung, U. Das Vorgehen deutscher Reichsbehörden gegen die Kultur in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. 1941–1944 / U. Hartung // Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Ulrike Hartung. – Bremen : Ed. Temmen, 2000. – S. 25–48.
39. Гримстед, П. К. Возвращение «Смоленского архива». От инструмента нацистской и американской советологии к роли пешки в международных политических интригах в области реституции / П. К. Гримстед // Возвращение «Смоленского архива»: сб. ст. – М. : Рос. полит. энцикл. РОССПЭН, 2005. – С. 113–114.
40. Гримстед, П. Возвращение Соединенными Штатами Советскому Союзу в 1941–1959 гг. культурных ценностей, похищенных нацистами / П. Гримстед // Культурная карта Европы: Судьба перемещенных культурных ценностей в третьем тысячелетии. – М., 2002. – С. 88–99.
41. Гримстед, П. К. От Янтарной комнаты к книгам из русских императорских дворцов: идентификация и реконструкция перемещенных культурных ценностей / П. К. Гримстед // Культурные ценности: возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества : сб. материалов междунар. конф. «Культурное сотрудничество в Европе : проблемы сохранения и охраны культурных ценностей», СПб., 12 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 230–252.
42. Гримстед, П. К. Похищенные нацистами книги возвращаются с войны: забытая история британской и американской библиотечной реституции в СССР / П. К. Гримстед // История библиотек. Исследования, материалы, документы / Рос. нац. б-ка. – СПб., 2006. – Вып. 6. – С. 242–293.
43. Гримстед, П. К. Примеры разграбления и возвращения частных коллекций: Восток и Запад – Бах возвращается в Берлин / П. К. Гримстед // Трудная судьба культурных ценностей. – М. : Рудомино, 2002. – С. 200–231.
44. Коллекция документов Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [Электронный ресурс] // Сайт Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (ЦГА Украины). – Режим доступа: <http://err.tsdavo.gov.ua/1/stocks/61540088/61540137/61540581.html> – Дата доступа: 19.04.2019.
45. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : NS 30 : 1917–1945 [Elektronische Ressource] : Das Bundesarchiv. – Online verfügbar unter : <http://www.bundesarchiv.de>. – Zuletzt geprüft am: 26.03.2019.
46. Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 1401к.
47. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 845.
48. Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – Москва : Госполитиздат, 1946. – 459 с.
49. Паведамленне Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі па ўстанаўленню і расследаванню зладеянняў нямецка-фашысцкіх захопнікаў і іх саўдзельнікаў: аб злачынствах нямецка-фашысцкіх захопнікаў у г. Мінску. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1944. – 24 с.
50. Рахунак Савецкага народа Германіі : паведамленне Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі па ўстанаўленню і расследаванню зладеянняў нямецка-фашысцкіх захопнікаў: аб матэрыяльных стратах, прычыненых нямецка-фашысцкімі захопнікамі дзяржпрадпрыемствам і ўстановам, калгасам, грамадскім арганізацыям і грамадзянам СССР і БССР. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1945. – 44 с.
51. НАРБ. – Ф. 370. Оп. 1. Д. 432.
52. Письмо генерального комиссара Белоруссии Кубе Розенбергу о вывозе художественных и материальных ценностей из гор. Минска от 29 сентября 1941 г. // Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. : Г. Ф. Заставленко [и др.] ; под общ. ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М. : Экономика, 1985. – С. 254–256.
53. Мігунова, А. А. Прапагандысцкая і культурна-асветніцкая дзейнасць нямецкай акупацыйнай улады ў генеральнай акрузе Беларусь (1941–1944) : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А. А. Мігунова ; БДПУ імя М. Танка. – Мінск, 1999. – 126 л.
54. Розенберг, А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг ; пер. с нем. С. Н. Лобанов. – Таллинн : Shildex, 1998. – 527 с.
55. Политический дневник Альфреда Розенберга. 1934–1944 гг. / Пер. с нем. С. Визгина, И. Петров. – М. : Русская книга, 2015. – 448 с.

Поступила 24.05.2019

THE REICHSLEITER ROSENBERG TASKFORCE'S ACTIVITY ON THE TERRITORY OF BELARUS (1941-1944): ON THE ISSUES OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCES ANALYSIS

Y. HENINA

This article presents a historiographical review and source study analysis on the activities of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce in Belarus in 1941–1944, and directly on the problem of restitution of historical and cultural values removed by staff members during the Great Patriotic War. The degree of study and conceptual approaches to the study of the problem are revealed, a conclusion is made about the existence of terminological uncertainty regarding the name of the headquarters, as well as about the tendency of the headquarters as a structure that exclusively exported historical and cultural values from the occupied territories. Appeal to foreign historiography allowed us to form a more complete and reliable understanding of the goals and objectives of the staff, methods of their implementation and activities. A brief review of the documentary file of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce is presented, its source study value for further research on the problem is noted.

Keywords: *historiography, Reichsleiter Rosenberg Taskforce, historical and cultural values, The Second World War, Belarus, Nazi occupation, Nazi ideology.*

УДК 94(476)1944/1945

**ВЫЖЫВАННЕ ПАСЛЯ ВЫЗВАЛЕННЯ:
ВЁСКА ПАЎНОЧНАЙ БЕЛАРУСІ Ў ДЫСКУРСЕ ВУСНАЙ ГІСТОРЫІ 1944 – 1945 гг.**

*канд. гіст.наук, дац. А.В. СУМКО
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Разглядаецца спецыфіка жыццезабеспячэння беларускай вёскі ва ўмовах разбуранай эканомікі ў ваенны час на вызвалены ад нацыстаў тэрыторыях. У якасці крыніц выступілі матэрыялы вуснай гісторыі, якія дазваляюць зразумець дынаміку разглядаемай праблемы і зафіксаваць пэўную карціну, створаную калектыўнай памяццю насельніцтва Паўночнай Беларусі.

У тэксце прадстаўлены вынікі палявых экспедыцый 2000-х гадоў.

Ключавыя словы: *пасляваеннае аднаўленне, экстрэмальная гастронамія, голод, вёска, сельская гаспадарка, абмен і гандаль, жыццязабеспячэнне.*

Уводзіны. Сукупнасць спосабаў фізічнага выжывання людзей уяўляла сабой спецыфічную сістэму жыццезабеспячэння, якая склалася ў экстрэмальных умовах ваеннага часу. Спадзяванні на паляпшэнне жыцця адразу пасля вызвалення спраўджаны быць не маглі, бо эканоміка краіны і сельская гаспадарка ў прыватнасці знаходзілася ў надзвычай цяжкім становішчы ў выніку ваенных дзеянняў і акупацыі. Людзі былі вымушаны змагацца за выжыванне, максімальна выкарыстоўваючы ўсе наяўныя рэсурсы, бо вызначальным заставаўся лозунг “Усё для фронту! Усё для перамогі!”, дзеля рэалізацыі якога адбывалася максімальнае выкачванне рэсурсаў з вёскі. У надзвычай экстрэмальных умовах апынуліся жыхары тых раёнаў, дзе нацысты ў барацьбе з партызанамі праводзілі палітыку “выпаленай зямлі”.

Актуальнасць даследавання заключаецца ў тым, што сістэма жыццезабеспячэння беларускай вёскі ў ваенны час на вызвалены ад нацыстаў тэрыторыях як складаны эканамічны і сацыякультурны феномен недастаткова асвятлялася ў айчынай гістарыяграфіі. Як адзначае Вольга Лабачэўская “гістарычная навука была сканцэнтравана на вывучэнні ваенных, ваенна-палітычных і ваенна-эканамічных аспектаў і характарызавалася “событийным” падыходам, у рамках якога асвятляліся ход баявых дзеянняў, буйныя бітвы, героіка вайны” [1, с. 39]. Адносна нядаўна ў межах гістарычнай антрапалогіі і гісторыі штодзённасці прадметам вывучэння стаў “маленькі чалавек”. Айчыныя прафесійныя гісторыкі пачалі актыўна выкарыстоўваць вусныя ўспаміны ў даследчыцкіх практыках. Праз нарратыўны аналіз, катэгорыі калектыўнай і індывідуальнай памяці, суаднясенне і верыфікацыю, вусны ўспаміны паўстае як крыніца даследавання малаздакументаваных ці незадакументаваных гістарычных падзей і з’яў, прапануе іншы ракурс для ацэнкі фактаў зафіксаваных у гістарычным дыскурсе [2, с. 30]. На сённяшні момант назапашаны значны комплекс вуснагістарычных крыніц, якія захоўваюцца ў асабістых архівах ці архівах грамадскіх і навуковых устаноў, онлайн-сховішчах. Біяграфічны нарратыў Беларускага архіву вуснай гісторыі¹ быў выкарыстаны ў кнізе Вольгі Івановай “Прамоўленая гісторыя: ХХ ст. у памяці жыхароў беларускай вёскі”, якая з’яўляецца адной з першых спроб паказаць гісторыю Беларусі скрозь прызму вусных успамінаў звычайных вясковых жыхароў.

У якасці крыніц даследавання выступаюць уласныя запісы аўтара, а таксама матэрыялы палявых этнаграфічных экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, які мае значны вопыт у фіксацыі, дакументаванні і архівацыі экспедыцыйных матэрыялаў, а таксама вялікую базу біяграфічных наратываў, якія адлюстроўваюць розныя аспекты гісторыі і культуры Беларускага Падзвіння. Неабходна адзначыць, што большасць рэспандэнтаў – пераважна пажылыя вясковыя жанчыны даваеннага пакалення (1920 – 1930-х гадоў нараджэння), якія былі ў разглядаемы перыяд дзецьмі або падлеткамі. Успаміны адрозніваюцца эмацыянальнасцю, што абумоўлена спецыфікай дзіцячага ўспрымання гістарычных падзей, на інтэрпрэтацыю якіх уплываў вопыт сям’і рэспандэнта (сацыяльнага асяроддзя). Характар фіксацыі пасляваенных рэалій у індывідуальнай памяці мае свае асаблівасці: прыярытэт лакальнай гісторыі, кампрэсія гістарычнага часу, умоўная храналагічнасць альбо яе адсутнасць. Напрыклад, выраз “калі скончылася вайна” разумеецца рэспандэнтамі ў першую чаргу як “вызваленне ад немцаў” і толькі пасля гэтага як завяршэнне Вялікай Айчынай вайны: “*Да вайны трое нас было, а вось пасля вайны, у 1944, радзілася ў мяне яшчэ сястра*”². Аповяды пра “выжыванне пасля вызвалення” насельніцтва Паўночнай Беларусі маюць сваю спецыфіку, якую вызначае геаграфічная лакацыя. *Геаграфічныя* рамкі даследавання абдымаюць тэрыторыю Паўночнай Беларусі (Беларускае Падзвіньне), гісторыка-этнаграфічны рэгіён, што ў разглядаемы перыяд адміністрацыйна ўваходзіў у склад Полацкай і Віцебскай абласцей, сацыяльна-эканамічныя адрозненні паміж якімі былі абумоўлены ўключэннем у склад першай раёнаў (Браслаўскі, Відскі, Глыбоцкі,

¹ On-line сховішча электронных дакументаў па вуснай гісторыі Беларусі ХХ ст. (<http://www.nashapamias.org>)

² Зап. Грэбень Я., Корсак А., Сумко А. у 2017 г. ад Галоўка Анны Ігнат’евны, 1935 г.н., в. Міські Пастаўскі р-н.

Дзісенскі, Докшыцкі, Дунілавіцкі, Мёрскі, Пліскі і Шаркаўшчынскі), якія да 1939 г. уваходзілі ў склад Польшчы, дзе пераважала аднаасобная гаспадарка. У выніку рэгіён меў у сваім складзе раёны з рознымі тыпамі сацыяльна-эканамічнага ўкладу і, адпаведна, розным узроўнем дабрабыту насельніцтва. Сацыяльна-эканамічны разлом паглыбілі неаднолькавыя стартавыя ўмовы пасляваенага аднаўлення, бо заходнія рэгіёны з большага знаходзіліся ў лепшай гаспадарчай сітуацыі, чым усходнія, дзе праводзіліся спусташальныя карныя аперацыі, пад час якіх у першую чаргу цярпела грамадзянскае насельніцтва.

Асноўная частка. Матэрыялы вуснай гісторыі фіксуюць, што ваенная рэчаіснасць пасля вызвалення захавала сваю злабадзённасць. Пагроза для жыцця перш за ўсё зыходзіла ад узброенага супраціву, якое актыўна дзейнічала ў заходніх раёнах Віцебшчыны (Глыбоцкі, Пастаўскі, Дзісенскі, Шаркаўшчынскі, Дунілавіцкі, Браслаўскі, Мёрскі, Відскі, Докшыцкі), для якіх была ўласціва больш высокая ступень антысавецкага настрою, абумоўленая непрыняццем пэўнай часткай грамадства савецкіх парадкаў, усталяваных пасля 1939 г. У даведцы арганізацыйна-інструктарскага аддзела ЦК КП(б)Б “Аб кіраўніцтве Полацкага абкама КП(б)Б заходнімі раёнамі вобласці” ад 4 верасня 1945 г. адзначалася, што большасць удзельнікаў узброенага супраціву – гэта мясцовыя жыхары, якіх актыўна падтрымлівае “кулацкая часть села” [3, с. 394]. Распандэнты заходніх раёнаў адзначалі стракатасць узброеных атрадаў, што праследавалі розныя мэты. “После нашей Вялікай Ацечэсвеннай вайны банды былі, убівалі людзей. Гэта людзі розныя былі. Гэта людзі, каторыя, можна сказаць, проціў савецкай уласці. Хадзілі ў польскіх этых... якія там арлы там былі. Вайна акончылася, а банды былі, каторыя баяліся чаго-та. Награшылі напраць савецкай власці, пашлі ў кусты (Шаркаўшчынскі р-н) [4, с. 264]. “Дезерціры хадзілі пасля вайны групамі варужонья, пры немцах яны не служылі.. Міхась Каранеўскі, вясковы хлопец у дезерціры пайшоў, каб на вайну не ісці. Усю вайну хаваліся ў лесе недалёка ад Калітаў – Гарохава лес звалі – Гарохаўе. Настаяшча было, больш за ішэць чалавек” (Пастаўскі р-н)³. Неабходна адзначыць, што пасля татальнага гвалту акупацыйнага перыяду любыя нелегальныя групы са зброяй у руках успрымаліся вясковай большасцю (хіба за выключэннем блізкіх сваякоў) як патэнцыйная пагроза ва ўжо мірны (пасля вызвалення) час. І калі, нават гвалтоўныя, дзеянні партызан маглі знаходзіць рацыянальнае апраўданне ў кантэксце іх антаганічнасці нямецкім акупантам, то пасляваенны партызан, а часта рэальныя злодзей ці дэзрцір, як змагар не разглядаўся і ў большасці выпадкаў ідэнтыфікаваўся як бандыт.

Сур’езную небяспеку для жыцця прадстаўлялі замінаваныя ворныя палі, бальшакі, ускраіны лесу і г.д. Успаміны фіксуюць даныя пра ахвяры і няшчасныя выпадкі ад кінутых боепрыпасаў і схаваных мін. Прычым большасць аповядаў прыходзіцца на ўсходнія раёны рэгіёна (Верхнядзвінскі, Асвейскі, Ветрынскі, Полацкі, Расонскі, Ушачскі). “Мяне звязлі ў Боркавічы. А тады гляжу вядуць нейкую бабу і нагі нету ў яе – пратэз. Аж гэта яна пасле вайны ішла ў Боркавічы і па бальшаку па пяшчанаму і на міну ўзышла. Замініраваны быў бальшак” (Верхнядзвінскі р-н) [5, с. 142]. У групу рызык і ў першую чаргу траплялі дзеці і падлеткі: “Ва двор прыбеглі мальчышкі маленькія і сталі капаць. Капалі, капалі, а міна взарвалася, і аднаму кісьць адарвала” (Ушачскі р-н)⁴; “Адзін мальчышка каля дзярэўні капсуль знайшоў, ад міны можа не разарваўшаіся, разарвала яго” (Расонскі р-н)⁵.

Пасля вызвалення разглядаемы рэгіён знаходзіўся ў надзвычай цяжкім эканамічным становішчы. Агульная колькасць сельскага насельніцтва Віцебскай вобласці (14 раёнаў) на 1 студзеня 1945 г. складала 433,8 тыс. чалавек (61% ад даваенных даных), па ўсходніх раёнах (6 раёнаў) Полацкай вобласці – 123,5 (52,3%), па заходніх (9) раёнах Полацкай вобласці – 241,2 (75,5%) [3, с. 241–242]. Катастрафічнае становішча ў тых раёнах, дзе нацысты ў барацьбе з партызанамі праводзілі палітыку “выпаленай зямлі”, адлюстравана ва ўспамінах вяскоўцаў: “У нас спалілі ўсё датла ў 44-м гаду. Вясной усіх выгналі з дзярэўні, на падводы... У Зябкі ў баракі гналі нас”⁶ (Глыбоцкі р-н); “А на вясну мы прыехалі. 23 апрэля мы прыехалі, так а што ж мы прыехалі.. Стаяць коміны і ўсё”⁷ (Пастаўскі р-н). Аднак пераважная большасць буйных карных экспедыцый нацыстаў (“Winterzauber”, “Waldwinter”, “Schneehase”, “Greif” і інш.) была праведзена менавіта ва ўсходняй частцы рэгіёна, дзе партызанскі рух быў куды больш інтэнсіўным. “Уся дзярэўня згарэўшы, вот акрамя вуглакі не былі згарэўшыя ... А тут усе, усе пагарэўшы. Вось Расонскі раён, счытай, згарэўшы (Расонскі р-н)⁸. Наступствы нацысцкай акупацыі тут насілі надзвычай спусташальны характар. Напрыклад, на тэрыторыі Асвейскага раёна не засталася ніводнай цэлай пабудовы.

Пасля вяртання на вызваленую тэрыторыю людзі жылі ў зямлянках, лазнях, непрыстасаваных для пражывання памяшканнях: “Прышлі з адступлення на сваю ўсадзьбу – усё згарэлае было, толькі трубы гэты коменныя. З яловых лапак мамка будку здзелала нам, пасадзіла як сабачанят, шэсць дзяцей” (Бешанковіцкі р-н) [6, с. 220]; “Жылі ў акапе не адны, а потым тата зрабіў будку, абшыў саломай і жылі” (Пастаўскі р-н)⁹; “На пянёк сталі,

³ Запісана аўтарам (ЗА) у 2016 г. ад Кісялёвай Чаславы Філіпаўны, 1942 г.н., в. Каліты Пастаўскага р-на.

⁴ ФА ПДУ : Зап. Аўласавай Н. ад Дорц Ніны Яўхімаўны, 1935 г.н. в. Быстрыкі Ушачскага р-на.

⁵ ФА ПДУ : Зап. Лобач У. у 2019 г. ад Кандрасьева Франца Францавіча, 1928 г.н., в. Янкавічы Расонскага р-на.

⁶ ФА ПДУ : Зап. у 2018 г. ад Гіль Феофаніі, 1942 г.н., в. Калечполе Глыбоцкага р-на.

⁷ Зап. Грэбень Я., Корсак А., Сумко А. у 2017 г. ад Галоўка Анны Ігнат’евны, 1935 г.н., в. Міські Пастаўскі р-н.

⁸ ЗА у 2019 г. ад Высоцкай Таісіі Іванаўны, 1935 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

⁹ Зап. Грэбень Я., Корсак А., Сумко А. у 2017 г. ад Галоўка Анны Ігнат’евны, 1935 г.н., в. Міські Пастаўскі р-н.

пастаялі, накруціліся, нічога не было. Тады паехалі, тут у Ражнове нямецкія бункеры былі, мы с сясрой тады узлі такую павозку, (была нямецкая), калесы такія бальшыя-бальшыя. І мы паехалі за даскамі, тут разабралі аноп. Вот мы тых дасок надралі, а з нашай бані асталася, ну вот такі вянок. Ну вот павязем жа гэтых дасок і гаворым: “Будзем дзелаць сабе якую-небудзь хату. Жыць то нада. І вот цягнулі гэні даскі. На сабе, вот яна з 27 года, а я з 28 г. Панімаеш? І наклалі столькі дасок, так надралі. Мы цягнулі, я да кладбішча дацягнула, а тады завалілася на кладбішчы і гавару, ды і цяпер не забылася, легла і галашу, гавару: “Каб я сябе гэтыя даскі на гроб прыцягнула, каб я памерла, як я ўжо жыць не хачу.” Дужа цяжка, а пясок, а калёсы гэтыя рэжыцца. Так вот і зажыліся, баньку троху накрывлі, там неяк зделалі і сядзелі ў гэтай бані” (Расонскі р-н).¹⁰

Успаміны вяскоўцаў фіксуюць, што вельмі актуальнай была праблема фізічнага выжывання на спустошанай тэрыторыі, калі пагроза гвалтоўнай смерці ад нацыстаў ці паліцаў знікла, а на першае месца выйшла пагроза смерці ад голаду: “Пасля вайны нічога год не пахаўшы..Нічога не было” (Расонскі р-н)¹¹. Жыхары знішчаных вёсак, каб элементарна выжыць, вымушаны былі займацца жабрацтвам, якое ў першы год пасля вызвалення набывае масавы характар: “Мы і хадзілі... Ай, якія дзярэўні былі туды і хадзілі. Так і выжылі.” (Расонскі р-н)¹². Жабраваць хадзілі ў раёны, якія больш захаваліся пасля вайны, пераважна ў заходнюю частку Віцебшчыны, якая была ў параўнальна лепшай гаспадарчай сітуацыі, чым разбураныя ўсходнія раёны. “Мы не хадзілі, а да нас пасля вайны з восточнай Беларусі прыхадзілі. Яны ж там папаленыя былі, бедна жылі, так ішлі да нас. Прыйдуць, паглядаць ёсць ці абраз, перакрэсцяцца і “Падайце радзі Хрыста”...і так ішлі, ішлі, ішлі...” (Глыбоцкі р-н)¹³.

Вусны дыскурс голаду і экстрэмальнай гастраноміі перыяду акупацыі захоўваецца і ва ўспамінах пра перыяд пасля вызвалення. У ежу ішло ўсё, што можна было есці: “Страшна было. Страшна голад быў. Коні здахалі, людзі падлу елі” (Расонскі р-н)¹⁴. У першы год пасля вызвалення самым актуальным прадуктам была мерзлая бульба, якая засталася на палях. “После ж вайны есць саўсім нечага было. А после ж вайны ўсё асталася на зіму. Вясной тады сабіраем гэтую бульбу гнілую. Мы яе і пяклі, і варылі, і елі гэту гнілую бульбу” (Шумілінскі р-н)¹⁵. Звычайна збіралі мерзлую бульбу на непрыбраных калгасных палях. Насельніцтва раёнаў, якія межавалі з былой польскай мяжой, хадзіла перакопваць палі сялян-аднаасобнікаў. Некаторыя рэспандэнты ўспаміналі, што гэта часам адзеньвалася гаспадарамі негатыўна: “Пасля вайны вот гэту, пасля зімы, значыць, картошку, ну, есці нечага было, так хадзілі гэтую картошку сабіралі, мёрзлую такую, гнілую. Вясной. Дык нас ганялі, мол, што вы агароды топчыце. А яны то жылі нармальна. Патаму што там усе былі едзіналічнікі, калхозаў не было. Так вот мы ўсё звалі «западонцы» (Полацкі р-н)¹⁶. Па меры ўзмацнення голаду людзі былі гатовыя есць усё, нягледзячы на агіду. На смак не звярталі ўвагі, толькі б знайшлося тое, што магло здаволіць страшны голад і дазволіла б выжыць: “Траву во елі эту. Шчавель расцёт такі, цвечёт высокі (ичаўлюк). Сморгалі і пяклі эты ляпёшкі. Лаіадзей калхозных выцягвалі дохлых. Вон, хадзілі з маткай, абразалі і елі. Вот так і выжылі” (Полацкі р-н)¹⁷.

Выратаваннем былі гаспадарчыя ямы, у якія зарывалі прадукты і рэчы, каб захаваць іх на выпадак экстрэмальнай сітуацыі. “Усе Каліты былі спалены толькі 4 хаты былі астаўленыя. Бедна жылі. Мала хлеба было. Мы жылі ў таку, каб дзе жыць было. Печь была зроблена вялікая. Палок быў зроблены, бо сям’я вялікая была. Пасля пажару схавалі зерна. Мама у хаце выкапала яму і там хавала, а пасля таго як хата згарэла, мама раскапала. Хлеб пяклі, але слаба хлеба там было, бульбу дабаўлялі” (Пастаўскі р-н)¹⁸. Аднак вельмі распаўсюджанымі былі выпадкі, калі схаваныя гаспадарамі прадукты выкапвалі іншыя і сям’я аказвалася ў вельмі складаных умовах выжывання: “Як атхадзілі ў лес, то усё закапалі. Ну, а як вярнуліся ўжо ў ямах нічога не было, ўжо выграблі” (Расонскі р-н)¹⁹.

Некаторыя рэспандэнты казалі пра тое, што захавалі ў памяці і пранеслі праз усё жыццё смакавыя адчужанні пасляваеннай гастраноміі: *Пасля вайны такія смачныя драпікі з мерзлай бульбы былі. Ну, яна сладкая была. Тады я не знаю якім яна (мама) повадам даставала льносема, малолі ўжо і яна пірагі пекла, я толькі да роту і не магла, ну не магла я іх перанесці. А з канаплі любіла клёцкі. Яна высокая-высокая. У нас там у Барсуках, каля фермы было поле бальшое, мы з братам пабяжом, нацярушым, тады мама на вецер выцерушывала, а тады ў ступу. А што будзем варыць? Ай, клёцчакі...* (Верхнядзвінскі р-н)²⁰.

¹⁰ ФА ПДУ : Зап. Сумко А. у 2019 г. ад Кандрацьевай Надзеі Антонаўны, 1928 г. , в. Янкавічы Расонскага р-на.

¹¹ ФА ПДУ : Зап. Лобач У. у 2019 г. ад Кандрацьва Франца Францавіча, 1928 г.н., в. Янкавічы Расонскага р-на.

¹² ЗА у 2019 г. ад Высоцкай Таісіі Іванаўны, 1935 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

¹³ ФА ПДУ : Зап. Мяховіч П. ад Рабкоўскага Віктара Нікалаевіча, 1933 г.н., в. Кавалеўшчына Глыбоцкага р-на.

¹⁴ ЗА у 2019 г. ад Высоцкай Таісіі Іванаўны, 1935 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

¹⁵ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Аўсейчык У. у 2017 г. ад Тапаковай Веры Сцяпанаўны, 1934 г.н., в. Светлічашча Шумілінскага р-на.

¹⁶ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Рудзёнкі Фёдара Антонавіча, 1937 г. н. , в. Загацце Полацкага р-на.

¹⁷ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Рудзёнкі Фёдара Антонавіча, 1937 г. н. , в. Загацце Полацкага р-на.

¹⁸ ЗА у 2016 г. ад Кісялёвай Чаславы Філіпаўны, 1942 г.н., в. Каліты Пастаўскага р-на.

¹⁹ ЗА у 2019 г. ад Таратукі Любові Ягораўны, 1927 г.н. в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

²⁰ ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. , в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

Неабходна адзначыць, што так як большасць рэспандэнтаў у пасляваннны час былі дзецьмі, то цэнтральнай фігурай ва ўспамінах выступае постаць мамы, якая вырастоўвала як магла. Увогуле жанчыны ў паваненны час былі найбольш дзяздольнай групай, а сям'я, у якой быў працаздольны мужчына лічылася заможнай: “А чаму яны былі багатыя? – Мужыкі былі, у ў нас нікога” (Полацкі р-н)²¹; “Мы не галадавалі, у нас тата быў” (Верхнядзвінскі р-н)²².

Важнай крыніцай жыццезабеспячэння ў разглядаемы перыяд стала збіральніцтва і рыбалоўства. Рэспандэнты адзначалі, што збіральніцтва дапамагала, калі “асобенна пара такая была голодная, кагда зерно наліваецца і яго нельзя сжаць, а хлеба ўже нет” (Верхнядзвінскі р-н)²³; “Сушылі, елі самі. Карміліся толькі гэтым” (Расонскі р-н)²⁴. Зборам займаліся пераважна дзеці рознага ўзросту, дарослыя займаліся гэтым у меншай ступені, бо былі занятыя ці ў калгасе, ці ў сваёй гаспадарцы. Прадукты збіральніцтва ўключаліся ў паўсядзённы рацыён, а таксама былі крыніцай заробку. “Як была дзеўкай, як няма што есці, дык тады, карова была, малака, ягада чарніка, наберыш і паясі, а тады ў малако насыпеш і лыжскай гэтыя ягады чарнікі і з малаком. Як танцаваць пойдзеж дык у бруху толькі клём-клём гэтыя ягады” (Браслаўскі р-н)²⁵; “Я помню мы сабіралі клюкву, а тады ў Баравуху пшыком насілі, стаканам прадавалі. Вясной, з-пад зімы (яна астаецца харошая клюква) насілі прадаваць стаканамі. Пакупалі людзі, там жа ваенныя афіцэравы жоны былі, куплялі. І вось клюкву прададзім, купім 2-3 скібки хлеба і дамоў прыйдзем.” (Расонскі р-н)²⁶. Звычайна дзеці сядзелі, каля базара, бо гэта была не зусім легальная дзейнасць, але мясцовыя органы парадку з большага не ганялі малых, бо разумелі складанасць сітуацыі: “(А міліцыя ганяла на рынку?) Не, мы сядзелі пад зборам, около базара. Тетраўка у нас, нада ж было круціць. Дзякуй Богу, мы ні разу дамоў не прынялі” (Верхнядзвінскі р-н)²⁷. Вяскоўцы ўзгадвалі, што вельмі запатрабаваным было рыбалоўства: “Рыба – гэта ж самая еда была”; “Лавлі рыбу і рыбы было многа. – (А лавлі для сябе ці прадавалі?) – Канешне. Менялі. Восем кілаграм ляшчоў, а яна мне пол ведра бульбы. – (Пол ведра?) – Пол ведра, мелкай.” (Расонскі р-н)²⁸. Рыба была важным харчовым рэсурсам, які дазваляў выжыць у складаных умовах, а таксама выступала ў якасці сродка для абмену на іншыя прадукты харчавання.

Матэрыялы вуснай гісторыі фіксуюць, што адной з крыніц жыццезабеспячэння, асабліва ва ўмовах голаду, нярэдка станавіліся агульнакалгасныя рэсурсы: “Адкудата прывязлі свяклы, не краснай, для ската і вот эту свёклу елі. Одна жэнішчына взяла 3 свяклы, а ў яе трое дзяцей дома і есці каб што. Прынесла чтобы их сварыць, яе паймалі і далі тры гады тюрмы.” (Расонскі р-н)²⁹. (А з калхоза што-небудзь бралі?) – Толькі зажываліся. Помню жыта паспела недалёка ад нас. Мама мяне наслала ў калосся – нарэзаць калоссяў. Я онём пайшла, зашла ад лесу, прысела так во і ножнічкамі ичып-ичып у такую каробачку, а жорны свае у нас былі. А аб'ездчык, так называўся, ездзіў на кані і алядаў, увідзіў і мяне за лапу валок да прадацацеля, а я плакала. Ён з 31 года, малец гэты, яго бацька быў кладаўшчыком, так ён голада не відзіў. Голад застаўляў усё дзелаць.” (Расонскі р-н)³⁰. Гэта стварала цяжкія сітуацыі для калгаснага кіраўніцтва, якое павінна было пераследваць у судовым парадку ўсе інцыдэнты, але ведала, што многія з іх работнікаў залежалі ад выкрадзеных прадуктаў харчавання, каб перажыць дрэнны ўраджай і няздольнасць калгасаў забяспечыць аплату працы [7, с. 65]. Іншы раз калгаснае кіраўніцтва, улічваючы катастрафічнае становішча людзей, заплішчвала вочы на падобныя сітуацыі, заклікаючы ведаць меру.

Дрэннае харчаванне і ўмовы пражывання ў непрыстасаваных памяшканнях адбіваліся на стане здароўя. Адной з надзённых праблем было татальнае распаўсюджанне паразітаў: “А як жа вошы былі заеўшы. Мы ж не маглі спаць. Я помню, што ў Пецькі Грамза была памёрышы бабушка. Я малая была, гады тры было, но трошку саабражала. А яе ўсю ватай аблажыўшы, ватай белай. Ну, сядзём-сядзем, чую мама і кажэ “во, выпазуюць жа”. Яна застыла, каляная, ім недзе нічога браць, тады ватай абкладалі гэтых пакойнікаў і харанілі. Абкладалі, каб ня вылезлі наружу” (Верхнядзвінскі р-н)³¹. У першы год пасля вызвалення па Віцебшчыне пракаціліся эпідэміі сьпіннога тыфа, дызэнтэрыі. Цікавым падаецца тлумачэнне з'яўлення эпідэміі: “Трасца. Як вайна кончылася, так гэта хвароба і пакацілася. Страшная. (А адкуль яна?) – Ну, яна после вайны была ад во гэтага, што воздух быў такі, і людзі бітыя былі. Скрозь было, што выйці неяк было, дышаць нечым было. Сядзеш, дык вецер як адтуль пацягнець з лесу, дык дышаць неяк было. Гэта трасца, яна і называлася трасца, ну яна як ціф во гэтак. Ціф во гэтыт так каціў, а тады во гэта

²¹ ЗА у 2018 г. ад Гураўчанка Валянціны Грыгор'еўны, 1928 г.н., в. Махірова Полацкага р-на

²² ЗА у 2018 г. ад Снежын Станіславы Грыгор'еўны, 1923 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²³ ЗА у 2018 г. ад Немянёнак Ванды Міхайлаўны, 1936 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²⁴ ФА ПДУ : Зап. Сумко А. у 2019 г. ад Кандрацьевай Надзеі Антонаўны, 1928 г.н. в. Янкавічы Расонскага р-на.

²⁵ ФА ПДУ : Зап. Сяргун В.І у 2018 г. ад Ядзялы Станіславы Адольфаўны, 1927 г.н. у в. Ёдлавічы Браслаўскага р-на.

²⁶ ЗА у 2019 г. ад Высоцкай Таісі Іванаўны, 1935 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

²⁷ ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

²⁸ ФА ПДУ : Зап. Лобач У. у 2019 г. ад Кандрацьева Франца Францавіча, 1928 г.н., в. Янкавічы Расонскага р-на.

²⁹ ЗА у 2019 г. ад Таратуткі Любові Ягораўны, 1927 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

³⁰ ЗА у 2019 г. ад Высоцкай Таісі Іванаўны, 1935 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

³¹ ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

трасца. Ну, тады заговоры якія хто, зёлкі” [5, с. 235]. Матэрыялы вуснай гісторыі фіксуюць вяртанне да традыцыйных метадаў лячэння, актуалізацыю народных ведаў аб раслінах і выкарыстанне іх лекавых уласцівасцей: “Ну, а тады пасля, ужо не знаю чым, і вошы гэтыя пайшлі, а блохі засталіся. А блохі аіру баяліся. Нехта ж падказываў. Мама калі пойдзець куды-небудзь, там на сабранне, а мы з братам бягом у стаўкі, аіру гэтага налупім і абкладаліся....” (Верхнядзвінскі р-н)³².

Дзень Перамогі большасць рэспандэнтаў калектывізаваных да 1939 г. раёнаў сустрэла на калгасных палях за працай: “Тут во мы садзілі бульбу, я была ў плугу за каня ... утраіх цягнулі плуг. Прадседацель прыляцеў на кані: “Бабухі, мір!” (Верхнядзвінскі р-н)³³. Яшчэ ў ліпені 1944 г. ЦК КП(б) і СНК БССР прынялі пастанову “Аб аднаўленні калгасаў у вызваленых ад нямецкіх захопнікаў раёнах Беларускай ССР”, згодна з якой на працягу ліпеня-верасня арганізацыйна трэба было адрадыць калгасы і правесці ўборку ўраджаю і сяўбу азімых [8, с. 10]. У заходніх раёнах у паваенны час пераважалі аднаасобныя гаспадаркі, а колькасць калгасаў была нязначнай. У адноўленых сельскіх гаспадарках не хапала цяглавай сілы, сельскагаспадарчых машын і інвентру, кармоў для жывёлы: “После ж вайны мы на сабе плугі цягалі. А после вайны нікакіх коней не было: сорок чацвёрты, пяты, шосты... У лес ездзілі, лес рубілі, а ў самой на назе адзін бацінак, на другой – нямецкі бот, толькі я яго абрэзала. А, потым, хто-та даў мне бацінкі нямецкія, і я хадзіла ў іх тры гады.” (Бешанковіцкі р-н)³⁴.

Паваянная калгасна-саўгасная сістэма, пры значным скарачэнні матэрыяльных і працоўных рэсурсаў, павінна была забяспечыць неабходны ўзровень вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі для дапамогі фронту і мабілізаваць насельніцтва на выкананне абавязковых паставак, якія былі часам непад’ёмнымі для жыхароў знішчаных вёсак, у першую чаргу, усходніх раёнаў: “После самай вайны, толькі прышлі, ні стаць было дзе, ні накрыцца, а нада было здаць 40 кілаграм мяса. А дзе мы возьмем 40 кілаграм мяса? Ну і прышлі апісваць. Прышлі ў хату і былі нейкую падушку нашоўшы, і таз нейкі іржавы быў, больше нікай пасудзіны не было, ні сесці, ні стала. І вынеслі падушку і таз паставілі ў угал. Сказалі, што прыедзіць машына і заберыць, але нешта не прыехалі.” (Расонскі р-н)³⁵. Дырэктывы зверху іншы раз не ўлічвалі рэальнае эканамічнае становішча канкрэтнай мясцовасці і патрабавалі выкананне абавязковых паставак у поўным аб’ёме. У адказ кіраўніцтва раёнаў дасылала ў абкам эмацыянальныя лісты, дзе пазначалася немагчымасць выканаць дырэктывы. Напрыклад, у лісце старшыні Ушачскага райсавета адзначалася наступнае: “Неужели до сих пор облисполкому и обкому не ясно положение в нашем районе? В 1943 – 44 гг. (до экспедиции) на территории нашего р-на располагались партизанские отряды Мельникова, Уткина, Романова... И для того чтобы прокормить всю эту партизанскую армию, нам пришлось доводить до колхозников 5 обязательных поставок по хлебу, картофелю и организовать множество добровольных сборов. А оставшееся у крестьян и партизан продовольствие было изъято немцами во время экспедиции. Картофеля и овощей урожая 1944 г. мы вообще не в состоянии сдать даже одной тонны, т.к. этих культур весной 1944 г. в районе не сажалось по причинам той же немецкой экспедиции. В отношении сдачи в этом году мяса, молока, масла, яиц и шерсти также выполнить не можем, так как у нас в районе не осталось ни одной курицы, ни одной овцы.” [3, с. 240]. Другія кіраўнікі спрабавалі выканаць дырэктывы праз прыму, як гэта было ў Браслаўскім раёне, дзе збор абавязковых паставак хлеба ў некаторых сельсаветах праходзіў пад пагрозай зброі, а мабілізацыя працоўнай сілы – метадам начных аблаў з удзелам міліцыі і знішчальнага атрада [3, с. 289]. План хлебнарыхтовак у Полацкай вобласці да 15 верасня 1945 г. быў выкананы толькі на 25,2%, што было ў два разы ніжэй за агульнарэспубліканскі працэнт выканання. Кіраўніцтва ЦК КП(б)Б абвінаваціла райкамы партыі і райвыканкамы ў тым, што яны “не ведут решительной борьбы с проявлением сопротивления в хлебопоставках и тем самым разлагают государственную налоговую дисциплину” [3, с. 414]. У выніку ў Полацкую вобласць было накіравана дадаткова каля 70 чалавек з кіруючага складу для аказання дапамогі ў правядзенні хлебнарыхтовак. Аплата падаткаў і выкананне паставак ажыццяўлялася з цяжкасцямі і каштавала сялянам іншы раз апошніх натуральных і грашовых зберажэнняў, што моцна адбівалася на ўзроўні жыцця, як сялян-калгаснікаў, так і сялян-аднаасобнікаў.

Рэспандэнты асобна ўзгадваюць сітуацыю з першымі пасадакмі калгасных палёў: “Зерна сеяць не было і з Полацка насілі зярно на плячо, 40 кіламетраў. Такія во дзеўчанёчкі, па 20 кілаграм” (Расонскі р-н)³⁶; “Мы ж семяну прыносілі з Полацка, як зажывалі калхоз после вайны. Сеяць то не чым было. Вот сперва шэць чалавек за плугом становяцца, аром, узаралі кусочак, на заўтра ідем за семяной. Вот мне было, 15 гадоў можа было мне. Я хадзіла ў Полацк. Мне пуд семяны на плечы. Я с Полацка несла дамоў. І каб ужо ні адну семянінку не узяўшы, там звешваюць нам на пуду і што б дамоў прынеслі, што б пуд быў гэты семяны (Расонскі р-н)³⁷. Пераважна усе работы ў першыя гады пасля вызвалення прыходзілася выконваць сваімі рукамі ў надзвычай складаных умовах “Ой, страшная вещь...Мы ў траём галодныя,

³² ЗА у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н., в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

³³ ЗА у 2019 г. ад Снежын Станіславы Грыгор’еўны, 1923 г.н., в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

³⁴ ФА ПДУ : Зап. Лобач У. у 2008 г. ад Харкевіч Надзеі Герасімаўны, 1925 г.н., в. Лабачова Бешанк. р-на.

³⁵ ЗА у 2019 г. ад Таратуткі Любові Ягораўны, 1927 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

³⁶ ЗА у 2019 г. ад Таратутка Любові Ягораўны, 1927 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

³⁷ ФА ПДУ : Зап. Сумко А. у 2019 г. ад Кандрацэвай Надзеі Антонаўны, 1928 г.н., в. Янкавічы Расонскага р-на.

а мама на ноч, как эта, факелам свяціла трактару, а днём кароў глядзела” (Расонскі р-н)³⁸. Землі апрацоўваліся дрэнна і ўраджайнасць была нізкай. Амаль усю прадукцыю беларускія калгасы спачатку накіроўвалі ў фонд дзеючай арміі, а затым на адбудаванне і стварэнне новых галін прамысловасці, энергетыкі, гарадской гаспадаркі [9, с. 52–53]. Вяскоўцы ўзгадваюць, што ў павяенныя гады на працадні амаль нічога не давалі: “Дзень работаеш, палку паставіць. Давалі грам сто гірсы. Яна пахожая на жыта, але лёгкая такая і там не х... нету унутры, усё раўно ж малолі” (Полацкі р-н)³⁹ “На трудадзень яны самае плахое зерно аддавалі нам” (Расонскі р-н)⁴⁰.

Вяскоўцы ўзгадвалі пра тое, што іншы раз кіраўніцтва калгасаў, улічваючы складанасць сітуацыі, адпускала на пару месяцаў на “заробкі” аднаго працаздольнага з сям’і пасля выканання асноўных сезонных работ. Гэта было адной з актуальных стратэгіяў пасляваеннага часу і мела сваю спецыфіку ў разглядаемым рэгіёне. Матэрыялы вуснай гісторыі фіксуюць, што жыхары ўсходніх раёнаў перапраўляліся праз Дзвіну і хадзілі ў заходнія раёны, дзе пераважалі аднаасобныя гаспадаркі і была магчымасць заробіць: “Іх там немцы не трогалі. Як толькі прыйшлі і нічога не было, то хадзілі ў Западную” (Расонскі р-н)⁴¹. Распаўсюджанай практыкай была праца падлеткаў у аднаасобнікаў заходніх раёнаў. Жыхары заходніх раёнаў таксама хадзілі на часовыя заробкі, але ў напрамку Латвійскай ці Літоўскай рэспублік, працавалі пераважна за грошы: “Мая мама служыла ў Латвіі, пасля вайны ў хазяіна, зямлі ў яго было многа, скаціна. Кароў там мама даіла. У нас пціцера дзяцей, а коні ў нас здыхалі. А які хазяін без каня? Так вот паедзе, заробіць грошы. Два разы ездзіла, кідала малых рабят і ехала. Сезон работала: кароў даіла, бульбу капала” (Пастаўскі р-н)⁴². Гэта спецыфічная адметнасць мела грунтоўны сацыяльна-эканамічны падтэкст, які сведчыў пра наяўнасць устойлівых сувязей паміж Заходнебеларускімі землямі, Латвіяй і Літвой, склаўшыхся ў межах працоўнай міграцыі ў перыяд знаходжання рэгіёна ў складзе Польшчы.

Матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць пра тое, што ў разглядаемы перыяд, як для сялян-калгаснікаў, так і для сялян-аднаасобнікаў асноўную ролю ў жыццезабеспячэнні адыгрывала асабістая гаспадарка, аднаўленне якой было першачарговай задачай. Для сялян-аднаасобнікаў яна была адзінай крыніцай жыццезабеспячэння, а сяляне-калгаснікі спалучалі апрацоўку прысядзібнай гаспадаркі з працай у калгасе. Вядзенне прысядзібнай гаспадаркі патрабавала цяжкай працы і падаўжала агульную працягласць працоўнага дня калгасніка, а ўлічваючы дэмаграфічны складнік, вялася галоўным чынам высілкам жанчын: “...а вечар, сонца зайшло і бягом бяжом, каждая пасадыць агарод сабе і бабам старым” (Верхнядзвінскі р-н)⁴³. Асобная тэма, якая вельмі эмацыянальна гучала падчас апавяду – то, як “зажываліся”, бо ў разбураных раёнах ні было нават чым засеяць свой зямельны участак. “А бульбу мы як на старцах хадзілі, то людзі давалі нам бульбу і мы тады неяк развялі.” (Расонскі р-н)⁴⁴. Вяскоўцы ўзгадвалі, што іншы раз садзілі шарлупкі ад бульбы, бо больш нічога не было, і збіралі ўраджай. На сям’ю мянялі рэчы, якія засталіся пасля вайны, ці, напрыклад, як на Расоншчыне насілі ў неспаленыя вёскі рыбу, мяняючы яе на зярно ці бульбу: “У Пярэкі, там не згарэла. Дзед (муж) мой такіх харошых ляшчэй лавіў. Насіў у Зялёнку на зерне, каб засеяць. Мой бацька, усе насілі”⁴⁵.

Вяскоўцы, узгадваючы пра пасляваенныя гады, адзначалі, што асабістая гаспадарка дазваляла дасягнуць пэўнай ступені гаспадарчай аўтаномнасці. Яна забяспечвала прадуктамі харчавання, сыравінай. Побач са збожжавымі ў структуры пасаваў важную ролю адыгрываў лён. Адбывалася вяртанне да даматканай вопраткі і самаробнага абутку. Частку прадуктаў і паслуг, якія вырабляліся сіламі хатніх гаспадарак, спажывалі ўнутры сям’і, а частка ішла на продаж. Прычым звяртае на сябе ўвагу спецыфічны характар пасляваенных абменных гандлёвых аперацый, калі ва ўмовах адсутнасці грашовых сродкаў, паміж вёскамі фактычна адбываўся абмен, які ўсведамляўся сялянамі менавіта як гандлёвая аперацыя. Прадметам абмену звычайна выступалі дэфіцытныя рэчы, якія нельга было вырабіць у межах хатняй гаспадаркі (соль, цвікі, швейныя машынкi): “Кароўку мы за машынку купілі тады. А машынка ў цёткі асталася з вайны за жалезнай дарогай. Як выязджалі ў парцізаны ўсё ж не саберыш. Ну, вот цётка забрала нашо машынку. А тады, як фронт прыйшоў, яна аддала нам машынку. (А куды вы яе прадалі?) – У Западную прадалі. Завязлі, з сястрой вазілі на санках зімой і купілі кароўку. Тут жа гола-гола было. Мы там, дзе прадалі машынку, там і карову купілі. (Так вы можа абмянялі на карову?) – Да, да”. (Верхнядзвінскі р-н)⁴⁶; “Вот, напрымер, дранныя бліны знаіце такіе таўстыя? Дык там солі ні было у нас. Дзе Зябкі, насілі прадаваць гэтыя бліны туды, а нам давалі узамен соль” (Глубоцкі р-н) [4, с. 261].

³⁸ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Сумко А. у 2019 г. ад Сапунова Пятра Аляксандравіча, 1938 г.н., в. Сядлова Расонскага р-на.

³⁹ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Скачыхіна Васіля Міхайлавіча, 1936 г.н., Скачыхінай Ніны Ананьяўны, 1930 г.н., в. Мураўі Полацкага р-на.

⁴⁰ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Сумко А. у 2019 г. ад Сапунова Пятра Аляксандравіча, 1938 г.н., в. Сядлова Расонскага р-на.

⁴¹ ЗА у 2019 г. ад Таратуткі Любові Ягораўны, 1927 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

⁴² ЗА у 2016 г. ад Кісялёвай Чаславы Філіпаўны, 1942 г.н., в. Каліты Пастаўскага р-на.

⁴³ ЗА у 2019 г. ад Снежын Станіславы Грыгор’еўны, 1923 г.н., в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

⁴⁴ ЗА у 2019 г. ад Высоцкай Таісіі Іванаўны, 1935 г.н., в. Галоўчыцы Расонскага р-на.

⁴⁵ ФА ПДУ : Зап. Сумко А. ад Кандрацэвай Надзеі Антонаўны, 1928 г.н., в. Янковічы Расонскага р-на.

⁴⁶ ЗА 2018 г. ад Трапук Зінаіды Васільевны, 1932 г.н., у в. Азернікі Верхнядзвінскага р-на.

Архіўныя дакументы таксама падцвярджаюць спецыфічны характар і рэгіянальныя асаблівасці паваянных абменна-гандлёвых аперацый: “Всё население в исключительно тяжелых условиях. Стали восстанавливаться, приобретать скот в западных районах за последнюю одежду и другие предметы, на 3 – 5 хозяйств покупали корову, птицу” [10, л. 13].

Рэспандэнты ўзгадваюць, што сваесаблівай “валютай” пры тавараабменных аперацыях, як у вясковым соцыўме, так і паміж горадамі і вёскай мог выступаць самагон. З улікам таго, што самагонаварэнне было забаронена, абмен адбываўся таёмна, прадаўцы і пакупнікі самагону загадзя ўдакладнялі і дамаўляліся наконце часу і месца продажу. У першыя пасляваенныя гады самагонаварэнне насіла пераважна камерцыйны характар, паколькі продаж самаробнага алкаголю даваў неабходныя грашовыя сродкі для аднаўлення ўласнай гаспадаркі, набываў прадметаў першай неабходнасці, выплаты падаткаў: “Трэба было жыць. Прадавалі (самагон) па-троху. Хлеба не за што купіць, ні мукі купіць, нічога не было пасля вайны. Во як жылі. Дарма робілі. Калок і калок не запішыць, трудадзень. Во як” (Расонскі р-н)⁴⁷ Самагонаварэнне разглядалася як эфектыўны спосаб “канвертацыі” сельскагаспадарчай прадукцыі ў “жывыя грошы”, якія атрымаць за працу ў пасляваенным калгасе было практычна немагчыма [11, с. 62]. Пры гэтым, найбольшы размах самагонаварэнне мела ў заходніх раёнах вобласці, дзе аднаасобныя гаспадаркі мелі рэсурсы для вырабу хатняй гарэлкі.

Асноўнымі кропкамі збыту сялянскай прадукцыі ў рэгіёне былі гарады, чыгуначныя станцыі, дзе насельніцтва атрымлівала заробак грашыма. Вяскоўцы насілі прадаваць на кірмаш яйкі, малако, рыбу: “Яйцо, сметану, масла збівалі і ўсе на налозі. Вазілі ў Полацк і прадавалі. У Варонічы трэба было занесці малако. Масла аддасі – грошы палучыш – налог заплаціш. Калатуху варылі. Шчавельнік вялікі кацёл варылі і елі, і галодныя хадзілі.” (Полацкі р-н)⁴⁸. Напрыклад, на рынку ў Дрысе асноўнымі прадаўцамі збожжа і вытворных ад яго прадуктаў былі жыхары заходніх раёнаў: “Я хадзіла з мамай на рынак у Дрысу. Більшасць былі з Заходнай, большасць былі крэпкія. Нашых мала было. Нашы яшчэ не такія былі, а тыя... Прадавалі масла, тварог, смятану, яйцо. Зберуць за нядзелю, ну і пручь тады. У каго конь свой быў, ён пасадзіць паню сваю, яна прадасць. Яны аднаасобнікі былі. (А што яны куплялі?). – Усе на свеце. Трапкі куплялі. Яны хлеб не куплялі. У іх хлеб свой быў” (Верхнядзвінскі р-н)⁴⁹. Неабходна адзначыць, што адносна эканамічная стабільнасць заходніх раёнаў паўночнай Беларусі на фоне татальнага спусташэння рэгіёну, які ўваходзіў у зону тылу групы арміі Цэнтр, прывёў да яшчэ больш выразнага ўнутрыэтнічнага падзелу на “заходнікаў” і “ўсходнікаў” з шырокім спектрам узаемных сацыякультурных стэрэатыпаў, артыкуляваных ва ўспамінах пра апошнія гады Вялікай Айчыннай вайны: “Ну, западонцы, ну хто прадаець, хто муку прывязе, хто хлеб прадаець. Вот ідзеш на базар, а яны едуць на калёсах там удаіх, утраіх, ідзеш і сам сабой гаворыш, во каб ты не вярнуўся. Яны ж на калёсах ужо не пняшком хадзілі, гэта мы калхознікі даўней хадзілі пняшком, які нас чорт вазіў нам нечым было, я сама ў Бабынічы малако насіла васьць з Лесава аж у Бабынічы сем кілометраў, на каромысла па два чалавекі і насілі малако здавалі пакуль калхоз каня не зажэў. Хадзілі у Заходнюю мы пасля вайны, дык туды пойдзем дык яны нас ганялі там: “Тарбэшнікі прыйшлі”. Бо яны багацеі, немцы ж не чапалі там. (Полацкі р-н)⁵⁰; “Тады яны нас звалі тарбэшнікі. За то, што мы хадзілі туды, у іх пабіраліся”⁵¹ (Полацкі р-н). Сацыяльныя бар’еры, узаемныя сацыякультурныя стэрэатыпы былі даволі важкімі фактарамі ўзаемадачынення гэтых рэгіёнаў, але гэта праблема асобнага артыкула.

Заклучэнне. Такім чынам, характар і змест успамінаў сялян Паўночнай Беларусі пра “выжыванне пасля вызвалення” мае істотную геаграфічную дэтэрмінаванасць. Значная розніца ва ўспрыняцці падзей абумоўлена неаднолькавым сацыяльна-эканамічным укладам і стартавымі ўмовамі пасляваенага аднаўлення, бо заходнія рэгіёны з большага знаходзіліся ў лепшай гаспадарчай сітуацыі, чым усходнія, дзе нацысты ў барацьбе з партызанамі праводзілі палітыку “выпаленай зямлі”. Адносна заможнасць жыхароў заходніх раёнаў у параўнанні з гартнымі станамі сялян з усходу актуалізавала падзел на “заходнікаў” і “ўсходнікаў” з шырокім спектрам узаемных сацыякультурных стэрэатыпаў. У складаных эканамічных умовах ваеннага часу на вызваленых ад нацыстаў тэрыторыях вялікае значэнне ў жыццезабеспячэнні мелі такія фактары, як ступень разбуранасці мясцовасці, наяўнасць працаздольных членаў сям’і і магчымасць апрацоўваць зямлю, сацыяльна-эканамічны ўклад, месца ў грамадскай сістэме каардынат, сацыяльны клімат у вясковай грамадзе. Цэнтральнае месца ва ўспамінах вясковага насельніцтва аб 1944 – 1945 г. займаюць праблемы элементарнага жыццезабеспячэння, ці, прасцей кажучы, фізічнага выжывання.

Матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць, што ваенная рэчаіснасць пасля вызвалення ад нацысцкай акупацыі захавала сваю злабдзённасць. Гэта магла быць непасрэдная пагроза для жыцця: як ад незлічонай колькасці боепрыпасаў, што засталіся пасля баёў на палатках і лясах краю, так і ад шматлікіх узброеных груп, якія

⁴⁷ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2016 г. ад Селезнёвай Лідзіі Аляксандраўны, 1929 г.н., в. Кульнева Расонскага р-на

⁴⁸ ФА ПДУ: Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Маісеенка Марыі Філіпаўны, 1931 г.н. у в. Мураўшчына Полацкага р-на.

⁴⁹ Зап. у 2018 г. ад Гайбут Веры Кірылаўны, 1941 г.н. у в. Жыгулі Верхнядзвінскага р-на.

⁵⁰ ФА ПДУ : Зап. Лобач У., Сумко А. у 2018 г. ад Скачыхіна Васіля Міхайлавіча, 1936 г.н., Скачыхінай Ніны Анааньяўны, 1930 г.н, в. Мураўі Полацкага р-на.

⁵¹ ФА ПДУ: Зап. у 2018 г. ад Мароз (Бакан) Надзеі Іванаўны, 1924 г.н., в. Быстрыца Полацкага р-на.

змагаліся з савецкай уладай (пераважна ў Заходня Беларусі) ці папрост займаліся рабаўніцтвам. Аднак най-больш востра стаяла праблема фізічнага выжывання на спустошанай тэрыторыі, калі пагроза гвалтоўнай смерці ад нацыстаў ці паліцаў знікла, а на першае месца выйшла пагроза смерці ад недаядання. Вусны дыкурс голаду і экстрэмальнай гастронаміі фіксуецца пераважна ва ўсходніх раёнах рэгіёну. Аднак і ў заходніх раёнах уключэнне ў паўсядзённы рацыён раслінных прадуктаў – сурагатаў – было значна пашырана. У гэты час актуалізуюцца этнабатанічныя веды пра расліны, іх харчовыя і лекавыя уласцівасці; актыўна выкарыстоўваюцца традыцыйныя метады лячэння. Важнымі дадатковымі крыніцамі жыццезабеспячэння сталі разнастайныя промыслы, што мелі як легальны (збіральніцтва, рыбалоўства), так і крымінальныя (самагонаварэнне, крадзёж калгаснай маёмасці) характар.

У разглядаемы перыяд для савецкага ўрада адной з першачарговых задач з'яўлялася забеспячэнне неабходнага ўзроўню вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі для дапамогі фронту і мабілізацыя насельніцтва на выкананне абавязковых паставак, што былі з большага непад'ёмнымі для жыхароў знішчаных вёсак. Менавіта сведчанні вяскоўцаў даюць уяленне, як людзі выжывалі ў гэты складаны час, выкарыстоўваючы розныя стратэгіі (жабрацтва, зыход з калгасаў на “заробкі” і г.д.). Матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць пра тое, што ў разглядаемы перыяд для сельскага насельніцтва “пасляваеннае аднаўленне” азначала перш за ўсё аднаўленне асабістай гаспадаркі, разбуранай вайной, якая з'яўлялася асноўнай крыніцай жыццезабеспячэння сялянскай сям'і (як для “заходнікаў”, так і для “ўсходнікаў”). Прысядзібная гаспадарка, ва ўмовах крытычна недастатковых матэрыяльных рэсурсаў, атрыманных калгаснікамі за працу на дзяржаву, гарантавала пэўны ўзровень дабрабыту, таму сяляне-калгаснікі імкнуліся па магчымасці мінімізаваць працоўны ўдзел у калгасе і выпрацоўвалі розныя стратэгіі выжывання. Матэрыялы вуснай гісторыі фіксуюць, што жорсткія ўмовы пасляваеннага аднаўлення выклікалі да жыцця альбо актуалізавалі нетыповыя формы эканамічнай і гандлёвай актыўнасці сялян, дзе сярод традыцыйных заняткаў паўсталі і нелегальныя формы гандлёвага прадпрыемства і ў першую чаргу – выраб і збыт нелегальнага алкаголю.

ЛІТАРАТУРА

1. Лобачевская, О. Ритуал в повседневности войны (об архаической ритуальной практике в годы Второй мировой войны в Беларуси) / О. Лобачевская // Homo historicus 2009. Гадавік антрапалагічнай гісторыі ; пад. рэд. А. Ф. Смаленчука – Вільня : ЕГУ, 2010. – С. 38 – 53.
2. Иванова, В. Прамоўленая гісторыя: XX ст. у памяці жыхароў беларускай вёскі / В. Иванова. – Мінск : Зміцер Колас, 2018. – 448 с.
3. Витебщина освобожденная : октябрь 1943 – декабрь 1945 : док. и материалы / сост.: Н. В. Воронова [и др.]. – Витебск : Витеб. обл. тип., 2009. – 584 с.
4. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2. Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. / Уклад., прадм. і паказ. У. А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Ч. 2. – 368 с.
5. Народная медицина беларусаў Падзвіння // Полацкі этнаграфічны зборнік : у 2 ч. / Аўт.-склад. У. А. Лобач, У. С. Філіпенка. – Ч. 2. – Наваполацк : ПДУ, 2006. – 148 с.
6. Великая Отечественная война в зеркале народной речи и фольклора : Тексты. Исследования. Аудиоприложение / Под общ. ред. Н. В. Большаковой. – Псков: ЛОГОС, 2016. – 332 с.
7. Kashtalian, Iryna. The Repressive Factors of the USSR's Internal Policy and Everyday Life of the Belarusian Society (1944–1953) / Iryna Kashtalian. – Harrassowitz Verlag Wiesbaden, 2016.
8. Послевоенное развитие Глубокского района: 1944 – 1950 гг. : док. и материалы / Сост. Н. А. Боровик [и др.]. – Минск : Медисонт, 2010. – 424 с.
9. Смяховіч, М. У. Аплата працы ў калгасах і саўгасах БССР (1944 – 1985 гг) / М. У. Смяховіч // Весці Нац. Акад. навук Беларусі. – 2015. – № 3. – С. 50 – 60.
10. Занальны дзяржаўны архіў горада Полацка. – Ф. 1093. Воп. 1. Спр. 9.
11. Сумко, А. В. Легальныя і крымінальныя спосабы жыццязабеспячэння беларускай вёскі ў перыяд пасляваеннага аднаўлення (на прыкладзе Полацкай вобласці) / А. В. Сумко // Вестн. Полоц. гос.ун-та. – 2019. – № 1. – С. 55 – 62.

Паступіў 26.07.2019

SURVIVAL AFTER RELEASE: THE VILLAGE IS NORTH OF BELARUS IN THE DISCOURSE OF ORAL HISTORY 1944–1945

A. SUMKO

The specificity of life support of the Belarusian village in the conditions of the destroyed economy in wartime in the territories liberated from the Nazis is considered. The sources were the materials of oral history, allowing to understand the dynamics of the problem and to fix a certain picture created by the collective memory of the population of Northern Belarus. The text presents the results of field expeditions of the 2000s.

Keywords: post-war reconstruction, extreme gastronomy, hunger, village, agriculture, exchange and trade.

УДК 94 (476) «1941/1945» (043.3)

**ВОИНСКИЕ ЗАХОРОНЕНИЯ И ЗАХОРОНЕНИЯ
ЖЕРТВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: К ВОПРОСУ УЧЕТА
И КЛАССИФИКАЦИИ НА ПРИМЕРЕ ВИТЕБСКОЙ ОБЛАСТИ**

*канд. ист. наук, доц. А.И. КОРСАК
(Полоцкий государственный университет)*

В данной статье рассмотрен вопрос о сохранении памяти погибших в период Великой Отечественной войны на примере воинских захоронений и захоронений жертв из числа мирного населения на территории Витебской области на протяжении более 70-ти лет. Исследование проведено на основе архивного материала Национального архива Республики Беларусь, Государственного архива Витебской области и Зонального государственного архива в г. Глубокое.

Ключевые слова: захоронения, увековечение памяти, Великая Отечественная война, Витебская область.

Введение. Захоронения Великой Отечественной войны являются неотъемлемой частью общественной жизни белорусского государства, занимая значимое место в исторической памяти народа не только на государственном уровне, но и в семейной родовой памяти. Беларусь как ни одна другая республика на постсоветском пространстве понесла колоссальные потери в Великой Отечественной войне, как на фронтах, так и в ходе карательной политики нацистских оккупационных властей. Всего на белорусской территории за 1941 – 1944 гг. было проведено более 140 крупных карательных операций [12, с. 7], итогом которых стала гибель 2 230 000 человек из числа проживающих в этот период времени на территории Беларуси [12, с. 9].

Придание воинским захоронениям места памяти было начато с выходом постановления СНК БССР и ЦК КП(б)Б от 6 июля 1944 г. «О сохранении и уходе за местами захоронения воинов Красной Армии и партизан, погибших в Великую Отечественную войну и похороненных на территории Белорусской ССР», где отмечено, что «могилы павших смертью храбрых за освобождение Советской Белоруссии будут являться народными святынями и местами народного поклонения в веках. На этих могилах водружатся памятники, достойные дел, за которые отдали свою жизнь герои – освободители Белоруссии» [13, с. 32 – 33]. В данном документе речи об увековечении памяти жертв нацистского оккупационного режима не шло. Только с 1948 г. в материалах руководящих органов фиксируется понятие «могилы мирных жителей» [13., с. 57 – 59].

Рассмотрим процесс сохранения памяти погибших в Великой Отечественной войне в исторической ретроспективе на примере Витебской области в современных границах.

Территория Витебской области в современных границах была сформирована в итоге многочисленных внешних (изменение границ областей – авт.) и внутренних (изменение границ районов и сельских советов – авт.) административно-территориальных изменений. Внешние границы были окончательно оформлены с упразднением Молодечненской области в 1960 г. и вхождением 9 районов ранее расформированной (1954 г.) Полоцкой области. Данный фактор повлиял на нестыковки при первичном учёте и дальнейшем «укрупнении» захоронений, в ходе которых у органов местного управления пограничных территорий до сих пор имеются спорные моменты, касающиеся двойного учёта при увековечении имен погибших.

Основная часть. 1949 г. можно назвать определяющим в процессе учёта и ухода за воинскими захоронениями на территории не только Витебской области, но и Беларуси в целом. Именно в этот период времени активизировалась работа по выполнению Постановления СНК СССР № 405-165С от 18 февраля 1946 г. Следует отметить, что ранее работа велась не в таком масштабе, как это показывают документы 1949 г. [13, с. 41].

Местные власти выполняли принятые решения по-разному. Например, в Дисненском районе (с 1959 г. в составе Миорского района) местные власти возложили на районного военного комиссара перенесение «прахов погибших воинов, предложив для этой цели использовать призывников» [5, л. 59]; в Докшицком районе из районного центра г. Докшицы останки воинов Советской Армии были перенесены на глухое запущенное католическое кладбище [5, л. 59]. Данное место не фигурирует на сегодняшний день как место воинского захоронения, вероятно, после проверки 1949 г. останки были повторно перенесены в одну из двух имеющихся братских могил (БМ №№ 4119 и 4170).

Среди «исключительно безответственно отнёсшихся» к данному вопросу перечислены шесть районов Витебской области (в границах 1949 г.) – Богушевский, Суражский, Дубровенский, Оршанский, Сиротинский, Меховский, где могилы до сих пор не обустроены [5, л. 61]. Здесь же констатируется и причина такого положения: «... ни в области, ни в районах не практикуется, чтобы руководящие работники, выезжая в районы, попутно с другими вопросами проверяли бы состояние могил» [5, л. 62].

В то же время, Лепельский и Чашникский районы Витебской области, Браславский и Видзовский районы Полоцкой области (в границах 1949 г.) были отмечены среди немногих как успешно выполнившие работы по учёту, уходу и установке памятников на местах захоронений [5, л. 56].

В итоге произведённых в конце 1940-х гг. работ по данным докладной записки (под грифом секретно) Витебского областного военного комиссара, полковника Токарева, председателю исполкома Витебского облсовета депутатов трудящихся, тов. Кордовичу, от 26 сентября 1949 г. на территории Витебской области (в границах 1949 г.) перезахоронено (перенесено) братских и индивидуальных могил на общие кладбища и в более удобные места расположения 507 могил, огорожено заново ВК – 41, отдельных 2834 могилы; реставрировано надписей на могилах ВК – 2789, на отдельных могилах 5135; построено новых каменных памятников – 4, деревянных 403 [4, л. 90]. Следует обратить внимание, что из всех 9984 воинских захоронений (по данным 1949 г.) только на 4 из них были поставлены каменные памятники.

Лиозненский район на протяжении долгого времени подвергался критике со стороны республиканских властей. В 1950 г. по причине переноса 205 БМ и 525 ИМ из неудобных мест [4, л. 187], в 1956 г. по причине того, что на территории г.п. Лиозно «захоронения более 4000 человек запущены: холмики сравнялись, оград нет, надписи стерты», более того на территории района не благоустроены 1116 ИМ (что составляет более 50% к числу учтённых), а могилы массового захоронения мирного населения вообще нигде не учтены [6, л. 15]. На данный момент из трёх воинских захоронений г.п. Лиозно – 2 ВК и 1 ММУ – нигде цифра в 4000 чел. не фиксируется.

Более чем «вопиющий факт неуважения к памяти погибших воинов Красной армии» был зафиксирован в Толочинском районе в 1956 г., где к процессу перезахоронения местные органы власти «отнеслись формально, а в отдельных случаях преступно: вместо переноса индивидуальных могил в июле 1951 г. комиссия под председательством бывшего райвоенкома – подполковника Попова А.В. – распорядилась разравнять многие могилы, а в актах было указано, что партизаны перезахоронены на братское кладбище» [6, л. 15].

Многие районы не всегда своевременно выполняли те или иные постановления республиканских и областных властей. Так, в Городокском районе зафиксирован, на наш взгляд, довольно интересный документ. Решением исполкома Городокского райсовета депутатов трудящихся № 168 от 30 мая 1961 г. «О переносе военных кладбищ и перезахоронение погибших воинов захороненных в городе Городке» должны были быть предприняты следующие действия, основанные на Постановлении СНК СССР № 405 от 18 февраля 1946 г., «произвести перенос скульптуры «Скорбящий воин», военных кладбищ и перезахоронение погибших воинов, захороненных в г. Городке из городского сада, из сквера железнодорожной станции г. Городка на вновь отведённое кладбище» [2, л. 42]. Больше информации не имеется. Судя по всему, имеется ввиду мемориальный комплекс «Бессмертие» (ВК № 4363). Это единственный случай на территории Витебской области, когда осуществлялся перенос захоронения с установленным на нем фундаментальным памятником.

Начало 1960-х гг. – казалось бы, с окончания Великой Отечественной войны прошло более 15 лет, но полный порядок в вопросах воинских захоронений во многих районах так и не был наведен до конца. Примером чему служат факты халатности в Дубровенском районе. Так, в Сазоновском с/с председатель сельсовета, вместо перезахоронения, брала по горстке земли с холмиков, а кладбище и одиночные могилы разрушала. В результате братская могила в д. Редьки, где было захоронено 48 человек, разрушена и распахана; могила, где было захоронено 18 человек, также разорена. На данный момент в выше указанной деревне имеется только памятник землякам, установленный в 1970 г. Был ли осуществлен перенос, или и в дальнейшем могилы остались неухоженными и со временем утрачены – вопрос открытый и требует дальнейшей проработки.

После упразднения Молодечненской области в 1960 г. в Государственном архиве Витебской области имеется документ Витебского областного военного комиссариата в форме информационной записки от 16 февраля 1961 г., в котором Витебский областной военный комиссар, полковник Карандашев, считал целесообразным «путем массового перезахоронения – резко сократить количество мест захоронений, доведя в последующем количество военных кладбищ и могил в каждом районе до 2 – 3. Перезахоронение производить только в братские могилы и на военные кладбища, расположенные в районных центрах и крупных населенных пунктах области» [1, лл. 1 – 5]. На основе данной записки позже была составлена Докладная записка Председателю Президиума Верховного Совета БССР тов. Козлову [1, лл. 24 – 29]. Но, судя по всему, большого резонанса данное письмо не имело, и в последующем основное внимание руководящих органов было сосредоточено на мемориализации памятных мест, событий и героев Великой Отечественной войны. Об этом свидетельствует в том числе и Директива № 09/198 начальника штаба БВО, генерал-полковника Г.И. Арико, командирам соединений и частей, областным военным комиссарам, начальникам гарнизонов БВО о приведении в порядок мест захоронений воинов и партизан¹, по-

¹ О местах массовых захоронений жертв среди мирного населения не идет

гибших в годы Великой Отечественной войны от 7 июня 1971 г. [7, с. 171], в которой отмечается, что некоторые военные комиссариаты и начальники гарнизонов ослабили работу по благоустройству и постоянному содержанию в хорошем состоянии мест захоронения погибших воинов и партизан.

На протяжении 1980-х гг. основное внимание было обращено на благоустройство и уход за воинскими захоронениями и местами массового уничтожения населения в годы Великой Отечественной войны.

Таким образом, с окончанием Великой Отечественной войны на протяжении всего советского периода воинские захоронения и места массового уничтожения как военнопленных, так и мирного населения всегда находились в поле внимания со стороны республиканских и местных органов власти. По различным причинам процесс увековечения памяти погибших в разных административно-территориальных единицах Беларуси проходил по-разному. Много зависело и от степени тяжести проходивших боев и, соответственно, от количества погибших, от степени причиненного ущерба и сложностей в процессе восстановления тех или иных регионов. Поэтому, сказать однозначно, что неисполнение распоряжений различного уровня происходило только по причине халатного отношению к данному вопросу – не верно. На тот момент времени в приоритете были другие задачи – восстановление жилищного фонда, продовольственные вопросы и т.д. Тем не менее не обратить внимания на выше приведенные факты было бы неправильным.

На современном этапе в Беларуси работа по увековечению памяти погибших воинов и мирного населения находится в компетенции исполнительных и распорядительных органов власти (как и в советский период), которые ведут учет, паспортизацию и осуществляют уход за воинскими захоронениями и местами массового уничтожения мирного населения. Непосредственно руководством деятельности по увековечению памяти и координацией работы в этом направлении местных органов власти, организаций и общественных объединений в Республике Беларусь занимается Управление по увековечению памяти защитников Отечества и жертв войн Вооруженных Сил на основании Указа Президента Республики Беларусь от 30 ноября 1994 г. № 231 и директивы начальника Главного штаба Вооруженных Сил Республики Беларусь № 5/2979 при Министерстве обороны Республики Беларусь от 19 декабря 1994 г. [15].

За последние пять лет на высшем уровне был принят ряд документов, регламентирующих юридическую сторону процесса увековечения памяти погибших в годы Великой Отечественной войны.

В 2014 г. было изменено и дополнено Постановление Министерства обороны Республики Беларусь от 22 октября 2003 г. № 60 «Об утверждении Инструкции о порядке государственного учета воинских захоронений в Республике Беларусь», в котором основное место занимают вопросы государственного учета и паспортизации воинских захоронений как на территории Беларуси, так и на территории иностранных государств, увековечивающих память уроженцев Беларуси [8]. В данном случае нас интересует классификация воинских захоронений: воинское кладбище, братская могила, индивидуальная могила и место массового уничтожения. При наличии данной классификации имеется классификация погибших во Второй мировой войне: военнослужащие и вольнонаемный состав воинских формирований, участники сопротивления и жертвы войны [8]. При верификации данных захоронений на территории Беларуси в целом и на территории Витебской области в частности выявлено, что в чистом виде братских могил только партизан или только военнослужащих, или подпольщиков крайне мало. В основном все захоронения смешанного типа. Исключение составляют могилы жертв карательных операций и «окончательно-го решения еврейского вопроса».

В документах советского периода четкой классификации воинских захоронений и захоронений жертв войн не имеется. Как правило, это воинское кладбище, братская и индивидуальная могилы, могилы жертв фашизма.

Одним из последних официальных изданий 1980-х гг. содержащих наиболее полную информацию о наличии захоронений, в том числе и Великой Отечественной войны, является сборник памятников истории и культуры по областям Беларуси, в котором классификация захоронений Витебской области представлена следующим образом: воинское кладбище, братская могила (советских воинов, партизан и смешанного типа) и индивидуальная могила. Что касается захоронений жертв войн, то в данном случае они классифицируются как «могилы жертв фашизма», при этом под жертвами фашизма понимается не только мирное население, но и военнопленные, погибшие в лагерях различного типа на территории Беларуси в период нацистской оккупации.

Так, на территории Витебской области по данным 2013 г. зафиксировано 1114 воинских захоронений периода Второй мировой войны, в которых увековечены имена 365015 человек (рисунок 1).

Очевидно, что наибольшее количество увековеченных имен сосредоточено на тех территориях, где проходили значительные бои за освобождение – Оршанский, Дубровенский, Витебский, Полоцкий и другие районы. Кроме того, следует обратить внимание на наличие нацистских лагерей, где было замучено и убито огромное количество военнопленных и мирных жителей, а также уничтожалось еврейское население – Глубокский, Полоцкий, Витебский и т.д.

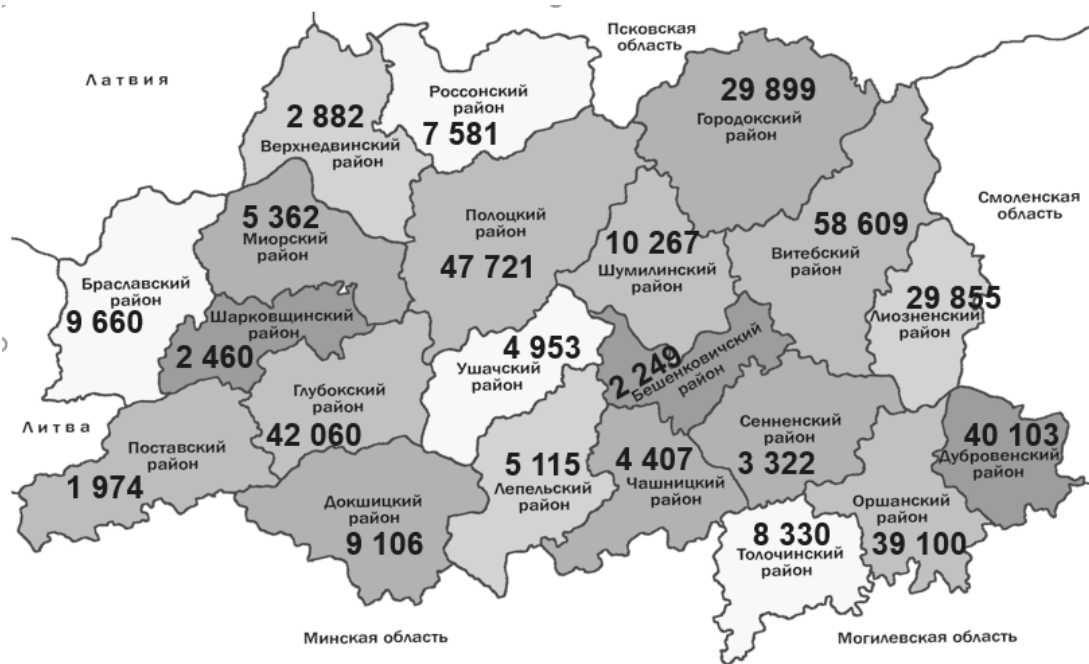

Рисунок 1. – Количество увековеченных имен (известных и неизвестных) погибших на территории Витебской области, 2013 г.

Источник: составлена автором по данным Управления по увековечению защитников Отечества и жертв войн Министерства обороны Республики Беларусь.

24 марта 2016 г. был утвержден Указ Президента Республики Беларусь № 109 «Положение об увековечении памяти погибших при защите Отечества и сохранении памяти о жертвах войн», где определены основы государственной политики и полномочия государственных органов в данной сфере [14]. В отличие от Постановления Министерства обороны Республики Беларусь, в классификации воинских захоронений, приведенной в Указе Президента, имеются некоторые различия: воинское кладбище, воинские участки кладбищ, братская и индивидуальная могилы. Место массового захоронения как вид в данном документе не зафиксировано. Что касается жертв войн, в данном случае Великой Отечественной, и мест их захоронения, то в Главе 3 «Сохранение памяти о жертвах войн» раскрыты основные формы сохранения памяти о них.

Следует отметить, что каждое захоронение имеет свой паспорт, номера которым присваиваются по мере их поступления в Управление по увековечению: с 2005 года нумерация продолжается с 6000, с 2010 г. – 7000.

Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 17 сентября 2018 г. № 675 «Об утверждении Правил благоустройства мемориалов, памятников воинской славы, воинских захоронений и захоронений жертв войн» определяет порядок обеспечения сохранности и благоустройства захоронений [9].

Кроме того, с обретением независимости Республики Беларусь в данном направлении было принято две Государственные программы. Так, Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 3 декабря 2010 г. № 1772 была утверждена Государственная программа по увековечению памяти защитников Отечества и жертв войн на 2011 – 2014 гг., направленная на согласованность действий органов государственного управления, местных исполнительных и распорядительных органов, общественных объединений, организаций и граждан по розыску, перезахоронению, установлению судеб погибших и пропавших без вести в годы войн на территории Беларуси [10].

4 июня 2014 г. Постановлением № 534 Совета Министров Республики Беларусь была принята к реализации Государственная программа на 2015 – 2020 гг. по увековечению погибших при защите Отечества и сохранению памяти о жертвах войн, в том числе и Великой Отечественной войны, направленная «на гражданско-патриотическое воспитание, формирование уважительного отношения к погибшим при защите Отечества, событиям, вошедшим в историю Беларуси как символы героизма, мужества, стойкости и самопожертвования народа» [11].

В рамках выполнения указанных документов на уровне районных и городских исполнительных и распорядительных органов власти были организованы рабочие группы по верификации воинских захоронений. К примеру, решением Полоцкого РИК № 2258 от 05.12.2016 г. был определен состав таковой группы,

в которую вошли представители различных структур – от учреждения высшего образования до военного комиссариата. В зависимости от обсуждаемого вопроса привлекаются и другие заинтересованные в этом лица.

Итог реализации всех ранее принятых документов – от указов и постановлений на высшем уровне до распоряжений и решений местных органов власти начиная с 1944 г. до сегодняшнего дня – представлен в диаграмме (рисунок 2).

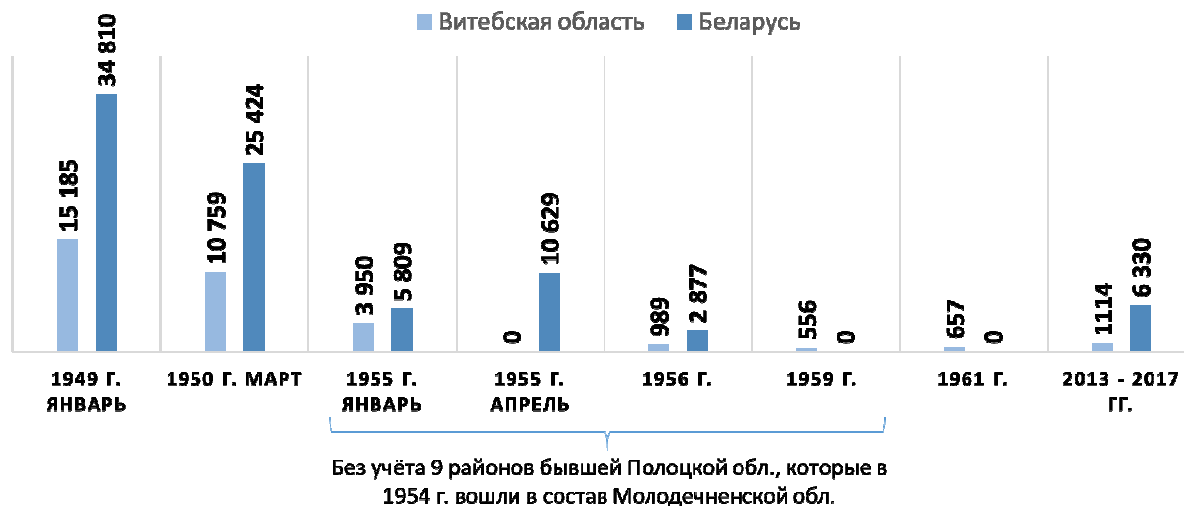

Рисунок 2. – Количество увековеченных воинских захоронений и мест массового уничтожения мирного населения в 1941 – 1944 гг. в сравнительной характеристике территории Беларуси и Витебской области (в современных границах) по данным за 1949 – 2017 гг.

Данные, представленные в диаграмме, наглядно показывают нам следующие результаты:

– первые общие цифры в документах фиксируются с 1949 г. – первой волны «укрупнения» воинских захоронений. В данном случае на учет поставлены только воинские кладбища, братские и индивидуальные могилы, без мест массового уничтожения военнопленных и мирных жителей;

– после первой волны перезахоронений число воинских захоронений по состоянию на 1950 г. сокращается по Витебской области на 4 426;

– в середине 1950-х гг. общие цифры по Беларуси (к сожалению, данные по Витебской области за апрель 1955 г. отсутствуют) в пределах нескольких месяцев увеличиваются, что связано с активным учетом мест массового захоронения военнопленных и мирных жителей;

– вторая половина 1950-ых гг. знаменуется второй волной «укрупнения» воинских захоронений, что наглядно демонстрируют нам данные последующих лет.

– по результатам принятой первой Государственной программы на 2010 – 2014 гг. количество учтенных захоронений выросло в сравнении с советским периодом практически в два раза. Это связано с тем, что было выявлено значительное количество индивидуальных могил (партизан, подпольщиков и жертв войны), как правило, в границах гражданских кладбищ, которым был присвоен статус воинских захоронений.

Заключение. Таким образом, на территории Витебской области в современных границах на протяжении 1944 – 2018 гг. вопрос об увековечении памяти погибших воинов Красной армии и жертв нацизма был в центре внимания как исполнительных и распорядительных органов власти, так и военных комиссариатов, которые в совместной работе проводили учет и уход за воинскими захоронениями периода Великой Отечественной войны. Этот процесс шел по-разному: от недооценки важности данного момента до ответственного подхода к решению вопроса, что, однозначно, повлияло на сегодняшнюю ситуацию по верификации захоронений 1941 – 1944 гг. не только на Витебщине, но и на территории Республики Беларусь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Витебской области (ГАВО). – Ф. 1966. Оп. 5. Д. 65. Л. 90. ЛЛ. 151 – 152.
2. ГАВО. – Ф. 1п. Оп. 2. Д. 654 а. ЛЛ. 1 – 5
3. ГАВО. – Ф. 735. Оп. 5. Д. 506. Л. 42.
4. Зональный государственный архив в г. Глубокое. – Ф. 1183. Оп. 1. Д. 1.
5. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. Оп. 62. Д. 151.

6. НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 62. Д. 46. Л. 59.
7. НАРБ. – Ф. 7. Оп. 4. Д. 3193. Л. 15.
8. Об утверждении Инструкции о порядке государственного учета воинских захоронений в Республике Беларусь [Электронный ресурс] : постановление Мин-ва обороны Респ. Беларусь, 22 окт. 2003 г., № 60. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org347/basic/text0339.htm>. – Дата доступа: 10.06.2019 г.
9. Об утверждении Правил благоустройства мемориалов, памятников воинской славы, воинских захоронений и захоронений жертв войн [Электронный ресурс] : постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 17 сент. 2018 г., № 675. – Режим доступа: http://www.pravo.by/upload/docs/op/C21900069_1549314000.pdf. – Дата доступа: 10.06.2019 г.
10. Об утверждении Государственной программы по увековечению памяти защитников Отечества и жертв войн на 2011 – 2014 годы [Электронный ресурс] : постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 3 дек. 2010 г., № 1772 – Режим доступа: <http://levonevski.net/pravo/norm2013/num11/d11693.html>. – Дата доступа: 10.06.2019 г.
11. Об утверждении Государственной программы на 2015 – 2020 годы по увековечению погибших при защите Отечества и сохранению памяти о жертвах войн [Электронный ресурс] : постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 4 июня 2014 г., № 534 – Режим доступа: <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=C21400534>. – Дата доступа: 09.04.2017 г.
12. Сожженные деревни Белоруссии, 1941 – 1944 : док. и материалы / Сост. Н. В. Кириллова [и др.]. – М. : Фонд «Историческая память», 2017. – 512 с.
13. Увековечение памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси, 1941 – 2008 гг. Документы и материалы / Редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : НАРБ, 2008. – С. 57 – 59.
14. Положение об увековечении памяти погибших при защите Отечества и сохранении памяти о жертвах войн [Электронный ресурс] : Указ Президента Респ. Беларусь, 24 марта 2016 г., № 109. – Режим доступа: https://kodeksy-by.com/norm_akt.htm. – Дата доступа: 10.06.2019 г.
15. Управление по увековечению памяти защитников Отечества и жертв войн Вооруженных Сил [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mil.by/ru/forces/structure/nach_guir/upzobjv/. – Дата доступа: 30.05.2017 г.

Поступила 23.06.2019

**MILITARY BURIAL AND BURIAL OF VICTIMS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR:
ON THE ISSUE OF ACCOUNTING AND CLASSIFICATION
ON THE EXAMPLE OF VITEBSK REGION**

A. KORSACK

This article discusses the issue of preserving the memory of those killed during the great Patriotic war on the example of military graves and burials of victims of the civilian population in the Vitebsk region for more than 70 years. The study was conducted on the basis of archival material of the National archive of the Republic of Belarus, the State archive of Vitebsk region and the Zonal state archive in Glubokoe.

Keywords: *burial, perpetuation of memory, the Great Patriotic war, Vitebsk region.*

УДК 94:365 –056.26 «1943/1956»

СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ СІСТЭМЫ МЕДЫЦЫНСКАЙ ДАПАМОГІ ІНВАЛІДАМ І ЎДЗЕЛЬНІКАМ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ (1943 – 1956 гг.)

*канд. гіст. навук І.А. МАРЦЫНКЕВІЧ
(Віцебскі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт)*

У артыкуле разглядаецца станаўленне і развіццё сістэмы медыцынскай дапамогі інвалідам і ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны ў БССР у першыя пасляваенныя гады. На аснове архіўных дакументаў аўтар прыходзіць да высновы, што за перыяд з 1943 па 1956 гг. у БССР былі закладзены асновы сістэмы медыцынскага забеспячэння інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якая ўключала ў сябе меры па аднаўленні і стварэнні агульных і спецыяльных медыцынскіх устаноў, забеспячэнню іх неабходным абсталяваннем і медыкаментамі. Ішла ґрунтоўная распрацоўка праблем, звязаных з пратэзаваннем і рэабілітацыяй інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны.

Ключавыя словы: *медыцынская дапамога, сацыяльнае забеспячэнне, інваліды Вялікай Айчыннай вайны, дэмабілізаваныя, пратэзаванне.*

Уводзіны. Значнасць сацыяльнай сферы ў сучасным беларускім грамадстве абумоўлівае неабходнасць вывучэння сацыяльнай гісторыі і яе навуковага асэнсавання. Вывучэнне станаўлення і развіцця сістэмы медыцынскай дапамогі інвалідам і ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны абумоўлена пастаяннай увагай з боку дзяржавы да праблем удасканалення сістэмы аховы здароў'я і сацыяльнага забеспячэння катэгорый насельніцтва, якія маюць у гэтым найбольшую патрэбу.

Асноўная частка. У першыя пасляваенныя гады складаная сітуацыя назіралася і ў сферы медыцынскага абслугоўвання, дзе савецкімі органамі ўлады рабіліся спробы ліквідаваць за кароткі тэрмін існуючыя праблемы і цяжкасці, выкліканыя вайною, і як мага хутчэй забяспечыць інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны медыцынскім доглядам. Яшчэ ў першы год вайны былі створаны спецыяльныя шпіталі, у якіх акрамя лячэння і пратэзавання праводзілася падрыхтоўка інвалідаў да працоўнай дзейнасці: навучанне і перанавучанне новым прафесіям. Такія меры былі прыняты для ўмацавання спецыялізаванага лячэння і аднаўлення працаздольнасці былых франтавікоў. Праз год гэтыя ўстановы былі рэарганізаваны ў інтэрнаты, дзе інваліды Вялікай Айчыннай вайны знаходзіліся на поўным дзяржаўным утрыманні, забяспечваліся неабходным доглядам і медыцынскім абслугоўваннем [1, с. 34].

Пасля вызвалення з-пад акупацыі ў Віцебскай абласной клінічнай бальніцы за кароткі тэрмін было створана спецыяльнае аддзяленне аднаўленчай хірургіі. Былі арганізаваны спецыяльныя паліклінікі для прыёму інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны ў Віцебску і Оршы. У сельскай мясцовасці і раённых цэнтрах згодна з рашэннем аблвыканкама неабходна было ва ўсіх паліклініках, што дзейнічалі на тэрыторыі вобласці, прымаць інвалідаў вайны ў першачарговым парадку. Вялася праца па забеспячэнні паліклінік неабходным медыцынскім інвентаром для комплекснага лячэння дэмабілізаваных [2, арк. 87–88].

У пасляваенным афіцыйным друку сацыяльнае забеспячэнне інвалідаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны разглядалася як вырашанае справа, якая не патрабавала дадатковых вымаганняў. Адзначалася, што медыцынскае абслугоўванне інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны ажыццяўлялася не толькі агульнай сеткай лячэбных устаноў, але і спецыяльных лякарняў са штатам высокакваліфікаваных урачоў [3, с. 4]. Аднак на самой справе ў першыя пасляваенныя гады сітуацыя па рэспубліцы выглядала не так аптымістычна. Толькі па Віцебскай вобласці ў Бягомльскім, Лагойскім, Капаткевіцкім, Лельчыцкім, Чэрыкаўскім, Кастрычніцкім раёнах фашысцкімі акупантамі былі знішчаны ўсе медыка-санітарныя ўстановы, што дзейнічалі тут да вайны. Пасля вызвалення БССР грамадскімі сіламі былі пабудаваны неабходныя медыцынскія ўстановы, але з-за адсутнасці спецыялізаваных плошчаў яны размяшчаліся ў непрыстасаваных памяшканнях – звычайных драўляных хатах. Відавочна, што такія абставіны адмоўна ўплывалі на стан медыцынскага абслугоўвання. Будаўніцтва новых медыка-санітарных устаноў было запланавана яшчэ на 1944 год, аднак не забяспечвалася ў поўным аб'ёме будаўнічымі арганізацыямі па шэрагу прычын. У выніку, за тры першыя пасляваенныя гады ў Віцебскай вобласці не было пабудавана ніводнай бальніцы [4, арк. 86–87].

Істотным крокам у справе забеспячэння былых абаронцаў Радзімы медыцынскім доглядам стала рэалізацыя пастановы СНК СССР “Аб мерапрыемствах па аказанні дапамогі дэмабілізаваным, сем'ям загінуўшых воінаў, інвалідам Вялікай Айчыннай вайны і сем'ям ваеннаслужачых” ад 21 верасня 1945 г. [5, с. 314]. Згодна з пастановай, для больш эфектыўнага лячэння і аднаўлення працаздольнасці інвалідаў пасля заканчэння Вялікай Айчыннай вайны, органамі аховы здароўя і сацыяльнага забеспячэння быў праведзены ўлік усіх інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія мелі патрэбу ў лячэнні і дыспансерызацыі.

Для іх прызначаліся льготы па медыцынскім абслугоўванні, санаторна-курортным лячэнні, пратэзаванні і іншых паслугах у сферы аховы здароўя [6, с. 6–7].

Нягледзячы на шэраг мер, што былі прыняты за папярэдні час, заставалася шмат пытанняў аб'ектыўнага і суб'ектыўнага характару, якія патрабавалі хуткага вырашэння. Акрамя пільнай патрэбы ў медыкаментах і фінансаванні, востра стаяла пытанне санітарнага стану медыцынскіх устаноў. Па гэтай прычыне ў першыя пасляваенныя гады нярэдкамі былі выпадкі эпідэміі і інфекцый. Так, толькі на працягу 1945 г. па Гродзенскай вобласці было зарэгістравана 274 выпадкі сьпннага тыфу. Сетка медыцынскіх устаноў цалкам не была разгорнута, а ў памяшканнях, якія былі прыдатныя для выкарыстання пад ляркарні і шпіталі, не быў праведзены рамонт. Слаба было наладжана і харчаванне хворых. Дэмабілізаваныя не атрымлівалі прадуктаў харчавання ў колькасці, адпаведнай устаноўленым нормам, а прамысловыя тавары не прапаноўваліся зусім [7, арк. 332].

У 1946 г. толькі на лячэбную дапамогу інвалідам вайны ў БССР планавалася накіраваць 18,8 млн. руб. Тым не менш пытанне санітарна-гігіенічных умоў медыцынскіх устаноў не страціла сваёй вагі і праз год. На чарговым пасяджэнні Гродзенскага абласнога Савета 6 красавіка 1946 г. зноў зазначалася, што меры па скарачэнні і ліквідацыі захворванняў паразітарнымі тыфамі і страўнікава-кішэчнымі інфекцыямі, нягледзячы на існуючыя магчымасці, усё яшчэ былі недастатковымі, асабліва ў Сапоцкінскім, Шчучынскім, Поразаўскім і Радунскім раёнах [8, арк. 12]. У Гродзенскім раёне сьпнна-тыфозныя хворыя позна шпіталізаваліся і не падвяргаліся поўнай санітарна-гігіенічнай апрацоўцы. У Сапоцкінскім, Магастойскім, Поразаўскім раёнах не былі створаны інфекцыйныя аддзяленні, а ў Радунскім раёне памяшканне пад інфекцыйнае аддзяленне ўвогуле было пераўтворана ў склад. Разам з тым, у Шчучынскім, Свідзьскім, Лідскім і Сапоцкінскім раёнах не працавалі супрацьэпідэмічныя камісіі, а з запланаваных 78 фельдшарска-акушэрскіх пунктаў дзейнічалі толькі 62. Праца іх ніякім чынам не кантралявалася. У шэрагу бальніц Зэльвенскага і Радунскага раёнаў былі антысанітарныя ўмовы і дрэнна арганізаванае харчаванне. Не былі створаны аптэкі і аптэчныя пункты, марудна ішла справа па забеспячэнні медыкаментамі [4, арк. 13].

Заставалася актуальнай на той час і праблема аднаўлення ўстаноў аховы здароўя. Пра сур'ёзнасць сітуацыі сведчыць тое, што дадзеная тэма абмяркоўвалася на самым высокім узроўні. У справаздачы П.К. Панамарэнкі міністр аховы здароўя М.І. Кавалёнак адзначаў, што марудныя тэмпы будоўлі медыцынскіх устаноў ставяць пад зрыў выкананне пяцігадовага плана аднаўлення дадзеных устаноў на Беларусі. Аб праўдзівасці такіх высноў яскрава сведчаць наступныя паказчыкі (табліца) [4, арк. 13].

Табліца. – Тэмпы будоўлі медыцынскіх устаноў

Год	Гадавы план на аднаўленне і будаўніцтва (тыс. руб.)	Выканана (тыс. руб.)	% выкананых работ ад запланаванага
1944	14 400	1 861	13
1945	12 600	2 363	18
1946	10 000	3 811	38

У папярэднія (1944 – 1946) гады невыкананне тэрмінаў будоўлі медыцынскіх збудаванняў матывавалася адсутнасцю пэўнай практна-сметнай дакументацыі і незабяспечанасцю некаторымі фондамі будаўнічых матэрыялаў. Аднак да 1947 г. усе аб'екты мелі як дакументацыю, так і неабходныя сродкі для будаўніцтва. Фінансаванне таксама праводзілася ў вызначаныя тэрміны. Тым не менш, усё гэта не ўплывала на тэрміновае і якаснае выкананне будаўнічых работ.

Сітуацыя мала змянілася і праз год, калі 30 ліпеня 1948 г. у Міністэрстве аховы здароўя і сацыяльнага забеспячэння БССР была праведзена выбарачная праверка працоўнага і матэрыяльнага ўладкавання і лячэння інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. У выніку было выяўлена, што ні абласныя, ні раённыя аддзелы сацыяльнага забеспячэння, якім падначалены ўрачэбна-працоўныя экспертныя камісіі (УПЭК), ні абласны аддзел аховы здароўя, які прадстаўляў кадры ўрачоў для камісій, не цікавіліся і не кіравалі працай медыкаў. Многія абласныя камісіі па праверцы працаздольнасці інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны не мелі нават планаў работ, а аператыўная праца шляхам выезду на месца ўвогуле не праводзілася. Разам з тым сітуацыю істотна ўскладняла тое, што па-ранейшаму не хапала кваліфікаваных урачоў-хірургаў, тэрапеўтаў і неўрапатолагаў. У выніку чаго правядзенне самой экспертызы становілася някаснай і непаўнацэннай справай. У некаторых камісіях меліся выпадкі памылковага вызначэння групы інваліднасці: работа ў гэтым накірунку праводзілася некваліфікаванымі ўрачамі. Прыкладам можа служыць работа Чавускай УПЭК, дзе інвалід Краўцоў з 1945 па 1948 гг. пяць разоў праходзіў гэтую працэдуру. Трыма камісіямі яму быў пастаўлены дыягназ “кампенсаваныя сухоты лёгкіх”, але ні ў адным з выпадкаў не былі зроблены аналізы крыві і макроты, а наступнымі дзвюма камісіямі быў пастаўлены дыягназ “парок сэрца”, прычым у лёгкіх хворага медыкі нічога не знайшлі [4, арк. 86–87].

Яшчэ адным значным недахопам з'яўлялася слабая арганізацыя работы па ўліку інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. У Магілёўскай вобласці гэта справа была даручана шпіталю інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. Пасля праверкі спраў па ўліку былых абаронцаў Радзімы было выяўлена, што па дадзеных абласнога аддзела аховы здароўя на 1 кастрычніка 1947 г. колькасць інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія мелі патрэбу ў лячэнні, складала 3 746 чалавек. На 1 студзеня 1948 г. такіх налічвалася 3 320. Вызначыць, якім чынам выбыла з ўліку каля 400 чалавек, было немагчыма. У Магілёўскай вобласці, па дадзеных абласнога аддзела аховы здароўя, было зафіксавана 427 інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія былі хворымі на сухоты, а ў аблгубдыспансеры іх было прынята на ўлік усяго 301 чалавек. Такая відавочная неадпаведнасць сведчыла пра бессістэмную арганізацыю, а таксама адсутнасць планавых мерапрыемстваў па аздараўленні інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. Падобная сітуацыя склалася і ў Мінскай вобласці, дзе ўрачэбна-адборачныя камісіі не мелі ніякіх планаў аздараўлення і ўся праца па доглядзе інвалідаў фактычна была пушчана на самацёк. Абслугоўваліся і накіроўваліся на лячэнне толькі тыя інваліды Вялікай Айчыннай вайны, якія звярталіся за дапамогай самі. Назіранні за вынікамі лячэння ўвогуле не праводзіліся, што фактычна зводзіла сам працэс лячэння да пэўнага фармалізму. Разам з тым існавала значная колькасць тых, хто фізічна не мог трапіць на прыём да ўрача, асабліва калі франтавік-інвалід жыў адзін і ніхто з родных і блізкіх не мог яму дапамагчы.

Стацыянарнае лячэнне інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны павінна было быць забяспечана спецыяльнымі шпіталямі, а таксама агульнай грамадскай сеткай бальніц. Між тым у тубальніцы Гродзенскай вобласці паступала шэраг скаргаў ад інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны на недастатковае харчаванне, дрэнны догляд і няўважлівыя адносіны з боку медыцынскага персаналу.

У Гродзенскай вобласці загадчык абласнога аддзела аховы здароўя Чэрвінскі з тых грашовых сродкаў, якія былі прызначаны на лячэнне і пратэзаванне інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, неаднаразова выдаваў грошы адным і тым жа асобам, што з'яўлялася грубым парушэннем. Назіраліся і іншыя пралікі ў справе лячэння інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. У адным са шпіталю горада Магілёва, які меў псіхіятрычна-неўралагічны профіль, не было арганізавана гідратэрапіі, меліся перабоі ў забеспячэнні некаторымі медыкаментамі, напрыклад, глюкозай. Дрэнна былі наладжаны працатэрапія і працоўнае навучанне. Апошнія праводзілася ў шпіталі фармальна, у ім было задзейнічана толькі 19 чалавек, астатнія пацыенты, якім у большасці выпадкаў была прызначана працатэрапія, нічым не займаліся.

Такое становішча ў справе арганізацыі медыцынскай дапамогі неабходна было змяніць за кароткі тэрмін. З гэтай мэтай загадчыкам абласных аддзелаў аховы здароўя і абласных аддзелаў сацыяльнага забеспячэння было даручана першачаргова перагледзець склад усіх УПЭК і даць справаздачу Міністэрству аховы здароўя БССР да 10 жніўня 1948 г. па ўсіх інвалідах Вялікай Айчыннай вайны, якім патрэбна была медыцынская дапамога. Загадчыкі абласных аддзелаў аховы здароўя павінны былі ўзяць пад асабісты кантроль работу раённых урачэбных працоўна-экспертных камісій.

Неабходна прыгадаць той факт, што пастановай Савета Міністраў СССР ад 5 жніўня 1948 г. было прынята палажэнне “Аб урачэбна-працоўных экспертных камісіях”, асноўныя пункты якога ўдакладнялі і замацоўвалі палажэнне “Аб урачэбна-працоўных экспертных камісіях”, зацверджанае Саўнаркамам СССР 5 снежня 1942 г. Паводле яго новай рэдакцыі, супрацоўнікі камісій павінны былі спрыяць паляпшэнню працаздольнасці інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны праз арганізацыю аднаўленчага лячэння, прафесійнага навучання і перакваліфікацыю, а таксама пратэзавання. У абавязкі камісій уваходзілі кантроль за ўмовамі і відамі працы, якія з'яўляліся даступнымі для інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны з ўлікам х стану здароўя, а таксама выяўленне прафесій і працоўных месцаў [9, с. 156].

На старшынь абласных аддзелаў аховы здароўя ўскладвалася адказнасць па прызначэнні да 1 жніўня 1948 г. інспектараў лячэбных аддзелаў, непасрэдным абавязкам якіх у далейшым з'яўлялася кіраўніцтва і арганізацыя медыцынскай дапамогі інвалідам Вялікай Айчыннай вайны. На ўзроўні раённага кіраўніцтва такія пасады павінны былі быць сфарміраваны не пазней за 15 жніўня 1948 г. у кожным райкаме. Адначасова мясцовымі органамі кіравання ў абласных, раённых і гарадскіх бальніцах была распачата праца па арганізацыі і выдзяленні асобных палат для лячэння інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. Такія меры, відавочна, садзейнічалі стварэнню больш камфортных умоў для хворых і паляпшэнню медыцынскага абслугоўвання.

Новаўвядзенні закранулі не толькі паліклінікі і амбулаторыі, але і ваенныя шпіталі. Так, кіраўнікам аддзела кадрў і аддзела шпіталю інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны Міністэрствам аховы здароўя БССР было загадана ў двухмесячны тэрмін укамплектаваць і забяспечыць усім неабходным шпіталі. Праблему недастатковага забеспячэння мэблевым фондам хворых на сухоты інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны неабходна было вырашыць да 20 жніўня 1948 г. за кошт выпуску дадатковых 100 ложкаў для Гомельскага і 50 – для Віцебскага шпіталю.

Пэўныя змены адбыліся і ў арганізацыі прыёму былых абаронцаў Радзімы ва ўстановы аховы здароўя. Кіраўнікам паліклінік і амбулаторый было загадана прымаць па-за чаргой інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія звярнуліся за дапамогай, а дзеля павышэння эфектыўнасці ўліку заводзіць на іх асобныя

карткі. Прынятыя меры не толькі паскорылі працэс атрымання медыцынскай дапамогі дадзенай катэгорыі грамадзян, але і стануўча паўплывалі на сістэму арганізацыі ўсёй справы, паколькі праведзены курс лячэння цяпер быў зафіксаваны дакументальна, а не пакінуты на самацёк, як раней [10, арк. 27–28].

Змены адбыліся ў сферы будоўлі бальніц і паліклінік. Да канца чацвёртай пяцігодкі ахова здароўя ў БССР па асноўных паказчыках дасягнула даваеннага ўзроўню. У 1950 г. усяго па рэспубліцы працавала 695 бальніц, налічвалася 7 210 урачоў і 24 391 асоба сярэдняга медыцынскага персаналу, што было значна больш, чым да вайны [11, с. 204–205].

Істотным дасягненнем у аказанні медыцынскай дапамогі інвалідам і ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны стала прадстаўленне ім санаторна-курортнага лячэння. Да прыкладу, 1 студзеня 1951 г. для інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны Магілёўскай вобласці, якія мелі адкрытую форму сухотаў, у распараджэнне аблгубдыспансера было выдзелена 20 накіраванняў для аздаравлення і адпачынку ў розныя месцы краіны. У туберкулёзным аддзяленні Аршанскага і Гомельскага шпіталью было выдзелена па дзесяць пуцёвак. Арамя таго, Міністэрствам аховы здароўя і сацыяльнага забеспячэння штоквартальна накіроўваліся 5 інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны ў санаторыі рознага прызначэння (у санаторыі-шпіталі “Наваельня” і “Свяцк”) [12, арк. 8].

Яшчэ адным важным напрамкам у медыцынскім забеспячэнні інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны з’яўлялася фарміраванне сістэмы пратэзавання дадзенай катэгорыі грамадзян. У першыя пасляваенныя гады ў гарадах і вёсках краіны нярэдка можна было сустрэць пакалечаных былых франтавікоў, якія вымушаны былі нават жабраваць. У народзе ім давалі асаблівыя імёны, якія характарызавалі іх пакалечанасць: “кастылі”, “абрубкі”, “тачкі”, “печаныя” [13, с. 101–108]. Да пачатку 1950 гг. такіх інвалідаў можна было ўбачыць у цягніках, на вакзалах і рынках, потым пакалечаныя франтавікі і жабракі сустракаліся ўсё радзей. Аднак і праз 10 гадоў пасля заканчэння вайны яны складалі яшчэ значную частку сярод жабракоў. Нават па афіцыйных няпоўных дадзеных, у 1954 г. іх агульная колькасць па СССР налічвала 2 545 чалавек, г.зн. каля 12% ад усіх жабракоў. Прыведзеныя лічбы сведчылі пра недасканаласць саветскай сістэмы сацыяльнага забеспячэння [14, с. 488]. Існаванне такой катэгорыі інвалідаў патрабавала сур’ёзнай і сістэмнай работы дзяржавы па вырашэнні гэтай праблемы.

Важным пунктам па рэабілітацыі інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны і ўключэнні іх у грамадскае жыццё і вытворчую дзейнасць у магчымай для іх форме з’яўлялася стварэнне сістэмы пратэзавання. Станаўленне гэтай сістэмы прайшло доўгі шлях развіцця і ўдасканалвалася на працягу дзесяцігоддзяў. Сітуацыя ўскладнялася тым, што ва ўмовах пасляваеннай разрухі на тэрыторыі БССР не існавала ніводнага прадпрыемства, якое б хоць часткова магло задаволіць вострую патрэбу ў пратэзаванні. Праблема мела не толькі медыка-сацыяльны, але і маральна-этычны характар.

У такіх умовах кіраўніцтвам рэспублікі, а таксама органамі ўлады на месцах – старшынямі выканкамаў – дадзенае пытанне было ўзята пад асабісты кантроль і былі прыняты першапачатковыя меры па яго вырашэнні. 5 красавіка 1945 г. на пасяджэнні СНК БССР была зацверджана пастанова “Аб мерапрыемствах па паляпшэнні патрэб у пратэзаванні інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны і іншых катэгорый па БССР”. Выдзяляліся значныя сродкі для рэалізацыі гэтай справы. Каб забеспечыць пратэзамі інвалідаў вайны старшыням абласных выканкамаў Магілёўскага, Бабруйскага, Гродзенскага Саветаў дэпутатаў працоўных да 20 красавіка 1945 г. было даручана арганізаваць у гарадах Магілёве, Бабруйску, Гродна па адной пратэзнай майстэрні абласнога падначалення з колькасцю кваліфікаваных работнікаў не менш за 20 у кожнай. На старшынь Магілёўскага, Гродзенскага і Віцебскага выканкамаў ускладалася задача перапыннага забеспячэння пратэзных майстэрняў электраэнергіяй. Старшыня Мінскага гарадскога Савета да 20 красавіка 1945 г. павінен быў выдзеліць Наркамсабесу БССР памяшканне для арганізацыі ў горадзе Мінску прымерчнай і інтэрната на 10 чалавек для інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія прыязджалі на прымерку і атрымалі пратэзаў.

Укамплектаванне пратэзных майстэрняў кваліфікаванымі кадрамі неабходна было правесці за кошт дзеючых арганізацый мясцовай прамысловасці, прамкааперацыі і іншых устаноў. Дадзены факт сведчыць пра тое, што на час выдання пастановы ў краіне не толькі не хапала пратэзных майстэрняў, але і адсутнічала неабходная колькасць прафесіяналаў-пратэзістаў.

У другім квартале 1945 г. Наркамсабесу БССР для арганізацыі пратэзных майстэрняў было выдзелена неабходнае абсталяванне, інструменты і матэрыялы. Народнаму камісарыяту гандлю БССР было даручана харчовае забеспячэнне працоўных пратэзных майстэрняў па нормах асобнага спісу. Паколькі існавала праблема недахопу матэрыялаў, з якіх вырабляліся пратэзы, то Наркамсабес БССР павінен быў забяспечваць пратэзныя майстэрні неабходнымі паўфабрыкатамі.

Згодна з пастановай адбыліся і некаторыя змены ў гаспадарчых органах краіны. Была зацверджана дадатковая штатная адзінка намесніка старшыні сацыяльнага забеспячэння па пратэзнай прамысловасці, а замест аддзела пратэзавання быў створаны аддзел пратэзнай вытворчасці [15, арк. 1].

Нягледзячы на такія меры, прынятыя ўрадам, сітуацыя з пратэзаваннем змянялася ў лепшы бок вельмі марудна. Пратэзаў не хапала, а ў рабоце толькі што арганізаваных майстэрняў па іх вырабе было

шмат хібаў. Пастановы рэспубліканскага саўнаркама не выконваліся ў поўным аб'ёме. Прыкладам таго з'яўляецца рашэнне СНК БССР ад 27 снежня 1945 г. № 958, у адпаведнасці з якой, пратэзныя прадпрыемствы Наркамсабеса БССР павінны былі штомесяц вырабляць і здаваць па 100 пар пратэзнага абутку для задавальнення патрэб інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны. Аднак гэта не было выканана. За 6 месяцаў 1945 г. замест 600 пар было выраблена і перададзена прадпрыемствам пратэзнай прамысловасці толькі 50 пар абутку. Такая сітуацыя тлумачыцца тым, што пратэзныя прадпрыемствы БССР на працягу 1945 г. выраблялі пратэзы толькі для інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія знаходзіліся ў эвакуіраваных шпіталях, і за гэты час назбіралася шмат заказаў ад інвалідаў-франтавікоў, якія вярнуліся раней на месца свайго былога жыхарства.

Існуючыя пратэзныя майстэрні ў Мінску і Гомелі ў гэты час мелі поўную загрузку на 4 месяцы наперад, а зноў арганізаваныя пратэзныя майстэрні ў Віцебску, Магілёве, Бабруйску рабілі толькі артапедычны абутак і выраб пратэзаў не асвоілі. У такіх абставінах Народны камісарыят сацыяльнага забеспячэння БССР вымушаны быў звярнуцца да кіраўніцтва рэспублікі з просьбай аб спыненні прыёму заказаў на тры месяцы для выканання прынятых заказаў і асваення вырабу пратэзаў зноў арганізаванымі майстэрнямі [16, арк. 95].

У выніку такой сітуацыі інваліды Вялікай Айчыннай вайны, якія скончылі лячэнне ў шпіталях, атрымлівалі пратэзы без абутку, што выклікала іх хуткі знос [16, арк. 65–66]. Кіраўніцтва рэспублікі прымала тэрміновыя меры па забеспячэнні паставак прапанаванай колькасці абутку і перадачы іх пратэзным прадпрыемствам Наркамсабеса БССР. СНК БССР 11 кастрычніка 1945 г. прыняў пастанову “Аб мерах па дапамозе пратэзным прадпрыемствам Наркамата сацыяльнага забеспячэння БССР”, у якой прадугледжвалася правядзенне аддзелам сацыяльнага забеспячэння ў чацвёртым квартале 1945 г. месячных курсаў па падрыхтоўцы спецыялістаў-пратэзнікаў у колькасці 30 чалавек [16, арк. 88].

Усе гэтыя меры, прынятыя за кароткі тэрмін, безумоўна, адыгрывалі станоўчую ролю ў стварэнні сістэмы пратэзавання інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны ў рэспубліцы, але ўсіх задач не вырашалі, пра што сведчыць ліст першага намесніка старшыні СНК БССР К.В. Кісялёва на імя дырэктара Калінінскага пратэзнага завода (29 кастрычніка 1945 г.). У ім утрымлівалася просьба вырабіць на дадзеным прадпрыемстве 150 пратэзаў і перадаць іх Наркамсабесу БССР. Такая вострая патрэба і немагчымасць яе вырашэння сіламі прадпрыемстваў рэспублікі тлумачылася ўсё тымі ж прычынамі – неўкамплектаванасцю кадраў і недахопам матэрыялаў [16, арк. 86].

Таксама К.В. Кісялёў звярнуўся за дапамогай у вырашэнні дадзеных праблем да намесніка старшыні СНК СССР В.М. Молатава. У сваім звароце ён паведамляў, што нядаўна арганізаваныя пратэзныя прадпрыемствы не ўкамплектаваны кваліфікаванымі спецыялістамі-пратэзнікамі і таму не ў стане на дадзены момант забяспечыць шпіталі і інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны выпускаемай прадукцыяй [16, арк. 87]. Яшчэ адна просьба Наркамсабеса БССР у выдзяленні 500 гатовых пратэзаў сцягна і галёнкі або ў іх вырабе ў горадзе Калініне і ў пратэзных майстэрнях памежных з БССР гарадоў 13 лістапада 1945 г. была адрасавана да наркама сацыяльнага забеспячэння РСФСР А.М. Сухава [17, арк. 105–107].

Прынятыя намаганні прывялі да павелічэння колькасці вырабляемых пратэзаў. Аднак існавала яшчэ адна праблема, якая не страціла свайго актуальнасці і праз некалькі гадоў пасля заснавання пратэзных майстэрняў у БССР. Яна была звязана з недахопам спецыялістаў у дадзенай вытворчасці. У ананісных лістах інваліды Вялікай Айчыннай вайны пісалі ў шматлікія інстанцыі і скардзіліся на якасць пратэзных вырабаў. Па іх словах, пратэзы вырабляліся няручныя, яны дралі вопратку і сціралі да крывава-ва мазалёў цела. Сама прымерка праходзіла няякасна і без адпаведнай увагі да інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнікаў майстэрняў, што стварала дадатковыя цяжкасці ў карыстанні пратэзамі [16, арк. 405, 407]. Нават праз дзесяць гадоў пасля вызвалення БССР у дэведцы аб рабоце аддзела сацыяльнага забеспячэння наркамата БССР за 1954 г. адзначалася, што па выніках праверкі можна канстатаваць выпуск няякаснай прадукцыі і парушэнне тэрмінаў вырабу пратэзаў [16, арк. 53].

Тым не менш, нягледзячы на ўсе складанасці, было зроблена галоўнае – закладзена аснова сістэмы пратэзавання. На 1 студзеня 1954 г. у БССР дзейнічала 6 пратэзных прадпрыемстваў, якія ўжо поўнасю забяспечвалі патрэбы інвалідаў ва ўсіх відах пратэзаў. За 1954 г. іх было выпушчана 7 416 штук. Інвалідам вайны было перададзена 7 663 пары пратэзна-артапедычнага абутку.

Яшчэ адным накірункам у гэтай справе стала забеспячэнне франтавікоў-інвалідаў спецыяльнымі сродкамі перамяшчэння. Паступова павялічвалася колькасць інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якія змаглі атрымаць мотакаляскі, а таксама пратэзныя каляскі рычажнага кіравання, што значна аблегчыла ўмовы жыцця інвалідаў і стварыла больш магчымасцей для іх працаўладкавання. Калі ў канцы 40-х гг. спецыяльных сродкаў перамяшчэння па рэспубліцы налічваліся адзінкі, то ў пачатку 50-х гг. інваліды атрымалі 280 мотакалясак і 150 пратэзных калясак рычажнага кіравання, але казаць пра поўнае задавальненне патрэб яшчэ не прыходзілася [16, арк. 56].

Вынікі. За даследуемы перыяд (1943 – 1956 гг.) у БССР, як у саюзнай рэспубліцы, былі закладзены асновы сістэмы медыцынскага забеспячэння інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, якая ўключала ў ся-

бе шэраг разнастайных мер па паляпшэнні становішча былых абаронцаў Радзімы і аказанні ім разнастайнай дапамогі. Адразу пасля вызвалення Беларусі вялася актыўная праца па стварэнні агульных і спецыяльных медыцынскіх устаноў, аднаўленні разбураных паліклінік і шпіталяў, а таксама забеспячэнні іх неабходнымі медыкаментамі і мэблевым абсталяваннем. Праводзіліся мерапрыемствы па прафілактыцы эпідэмічных захворванняў і паляпшэнні агульнага стану санітарна-гігіенічных умоў. Пачынаючы з другой паловы 40-х гадоў, праца па гэтых напрамках працягвалася. Разам з тым ішла грунтоўная распрацоўка праблем, звязаных з забеспячэннем інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны пратэзным абсталяваннем.

У выніку, сістэма медыцынскага забеспячэння патрабавала пастаяннай увагі з боку дзяржавы, далейшага ўдасканалення і павелічэння фінансавання.

ЛІТАРАТУРА

1. Трафімчык, Н. В. Матэрыяльнае становішча насельніцтва Ушацкага раёна ў першыя гады пасля вызвалення ад нацысцкай акупацыі / Н. В. Трафімчык // Книжное наследие А. П. Сапунова : мат-лы респ. научно-практ. конференции к юбилеям издания А. П. Сапуновым книг «Витебская старина» (т. 1, 1883) и «Река Западная Двина» (1893), 23 декабря 2013 г. / Управление идеологической работы, культуры и по делам молодежи Витебского облисполкома, ГУ «Витебская областная библиотека имени В.И. Ленина», ВГУ имени П.М. Машерова, Кафедра истории Беларуси; редкол.: А. И. Сёмкин (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Национальная библиотека Беларуси, 2014. – С. 152–155.
2. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). – Ф. 102-м. Воп. 3. Спр. 36.
3. Аб арганізацыі лячэбнай дапамогі інвалідам Айчыннай вайны // Звязда. – 1945 г. – 26 чэрвеня – С. 4.
4. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 7. Воп. 3. Спр. 1868.
5. Трудоустройство инвалидов в СССР, из-во Юридическая литература 1963 г.
6. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (ДАГВ). – Ф. 1214. Воп. 4. Спр. 25.
7. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГрВ). – Ф. 723. Воп. 1. Спр. 15.
8. ДАГрВ. – Ф. 1171. Воп. 1. Спр. 38.
9. Социальное обеспечение в СССР. / А. А. Забозлаев [и др.]. – М. : Из-во Профиздат, 1962. – 323 с.
10. НАРБ. – Ф. 1171. Воп. 1. Спр. 8.
11. Марченко, И. Е. Рабочий класс БССР в послевоенные годы (1945–1950) / И. Е. Марченко. – Минск. : Из-во Академия наук БССР, 1962. – 259 с.
12. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 4. Спр. 3009.
13. Зубкова, Е. Ю. На “краю” советского общества. Маргинальные группы населения и государственная политика в 1940–1960-е годы / Е. Ю. Зубкова // Российская история. – 2009. – № 5. – С. 101–118.
14. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во полит. лит., 1985. – Т. 7 : 1938–1945. – 574 с.
15. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 3. Спр. 1739.
16. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 4. Спр. 3067.
17. НАРБ. – Ф. 7. Воп. 4. Спр. 3033.

Пасмуніў 26.05.2019

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF MEDICAL CARE FOR THE DISABLED AND PARTICIPANTS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR (1943 – 1956)

I. MARTSYNKEVICH

The importance of the social sphere in modern Belarusian society and the attention of the state to the problems of improving the health care system determines the relevance of the study of the formation and development of the system of medical care for the disabled and participants of the great Patriotic war. The aim of the work is to trace the formation and development of the system of medical care for the disabled and participants of the Great Patriotic war in the BSSR in the first postwar years. The Soviet authorities took measures to provide the disabled of the Great Patriotic war with medical care. The account of those who needed treatment and medical checkup was carried out. The formation of a system of prosthetics and provision of disabled veterans with special means of transportation began. Health resort treatment was presented, privileges on medical care and other health services were intended.

Keywords: medical care, social security, disabled of the Great Patriotic war, demobilized, prosthetics.

УДК 392.51: 130.2

**ХРАНАТОП ЯК ПАКАЗЧЫК МЕЖАЎ САКРАЛІЗАЦЫІ
ДЛЯ СТРУКТУРНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ УКРАЇНСКІХ ВЯСЕЛЬНЫХ АБРАДАЎ**

*канд. філал. навук, дац. АА. КУХАРЭНКА
(Харкаўская дзяржаўная акадэмія культуры);
А.В. КУХАРЭНКА
(Студэнцкае этнаграфічнае таварыства, Мінск)*

Пашырэнне і згортванне рытуальнай сакралізацыі звязаныя са змяненнем часавых і прасторавых межаў (хранатопа), што прадугледжвае геаграфічнае перамяшчэнне абрадавых дзеянняў і ўдзельнікаў абрадаў у пэўныя дні або час сутак. У вясельным цыкле, ад абраду да абраду, адбываецца разгортванне сакралізацыі з далучэннем да яе ўсё большых тэрыторый і прымножэннем колькасці ўдзельнікаў. Механізм сакралізацыі запускаяецца ў доме маладога (жаніха), але сакральны цэнтр узнікае ў двары дзяўчыны (нявесты), дзе і адбываюцца ўсе асноўныя дзеянні ажно да абраду прыезду нявесты ў двор жаніха. Разам з ёй перамяшчаецца сакральны цэнтр і адбываецца апошні этап трансфармацыі галоўных персанажаў у мужчыну і жанчыну. Гэтак жа ў канцы, перад выходам з абраду, межы сакралізацыі згортваюцца да сакральнага цэнтру і ў далейшым ліквідуюцца.

Ключавыя словы: сямейныя абрады, украінскае вяселле, структура-функцыянальны метады, сакралізацыя, хранатоп.

Уводзіны. Украінскія традыцыйныя абрады на працягу стагоддзяў у сваёй структуры захавалі першародны нацыянальны светапогляд, які адлюстроўвае спрадвечныя вераванні і ментальнасць украінскага народа. Пад “першародным нацыянальным светапоглядам” варта разумець протаславянскую, праўкраінскую ментальнасць ці калектыўную свядомасць народа (у дадзеным выпадку – украінскага). Даследаванне абраднасці, у прыватнасці сямейнага цыкла, дазваляе пашырыць існуючыя паняцці ўкраінскай культуры і паглыбіць веды аб тым, чым жылі продкі, што вызнавалі і да чаго імкнуліся. Структура-функцыянальны даследаванні традыцыйных вясельных абрадаў прадастаўляюць шырокую перспектыву для атрымання новых навуковых вынікаў. Вучэнне пра хранатоп з’яўляецца вядучым у структуралісцкай тэорыі [1, с. 382] і можа паспяхова выкарыстоўвацца для вывучэння традыцыйнай вясельнай абраднасці.

Да ўкраінскай вясельнай абраднасці ў сваіх даследаваннях звярталіся В. Балуюк, А. Борак, І. Ігнаценка, Г. Кабакова, А. Кісь, С. Лашчанка, М. Маерчык, Н. Пушкарва. Структурныя метады даследавання абраднасці выкарыстоўвалі А. Байбурын, К. Леві-Строс, В. Пропп, В. Тапароў, Б. Успенскі. Вясельныя абрады досыць добра вывучаныя ў галіне этналагічных даследаванняў, але культуралагічныя студыі з пункту гледжання структура-функцыянальнага аналізу маюць значныя перспектывы. Стварэнне структуры дазваляе нашмат шырэй разгледзець сувязі паміж асобнымі абрадамі цыклу, параўнаць вяселле з іншымі сямейнымі і каляндарнымі абрадамі. Гэты артыкул з’яўляецца своеасаблівым працягам папярэдніх публікацый, прысвечаных структуры цыкла вясельных абрадаў і яго даследаванню [2, с. 82–87; 3, с. 36–49; 4, с. 5–18].

Мэта артыкула – вызначыць ролю і месца хранатопа ва ўкраінскай вясельнай абраднасці, разгледзець межы сакралізацыі і іх залежнасць ад храналагічных і тапаграфічных паказчыкаў правядзення таго ці іншага абраду вясельнага цыкла.

Асноўная частка. Хранатопам у навуковай тэрміналогіі называюць заканамерную сувязь прасторава-часавых каардынат, спалучэнне часавых і прасторавых рамак [5, с. 347]. Адносна абрадавых дзеянняў змена хранатопа прадугледжвае геаграфічнае перамяшчэнне ў залежнасці ад пэўных этапаў правядзення абраду ў пэўныя дні, ці ў пэўныя часткі дня – раніца, апоўдні, вечар, ноч і г.д. Сакралізацыя – прадукт узаемадзеяння двух светаў – рэальнага і таёмнага. Такое ўзаемадзеянне магчыма ў межах абраду і ніякім іншым чынам немагчымае ў будзёным жыцці. Дынаміка сакралізацыі нарастае на пачатку абраду і спадае ў яго канцы. Гэты працэс адбываецца на разгортванні і згортванні хранатопа.

Пачынаючы з храналогіі, варта заўважыць, што пралог вясельных падзей, як складовая частка вялікага абрадавага цыкла, не з’яўляецца пастаянным у часавым вымярэнні адносна бліжэйшага да яго абраду сватання. Нарада хлопца з бацькамі адносна патэнцыйнай жонкі магла адбывацца як за месяц, два і нават год, так і за некалькі дзён да часу засылання сватоў; таму пазначым пралог пэўным пунктам перад сватаўствам без указання на час ажыццяўлення.

У любым выпадку, незалежна ад паказанай храналагічнай розніцы, менавіта ў пралогу адбываецца зараджэнне сакральных дзеянняў, якія набываюць паўнаважную сілу толькі пасля першай змены статусу галоўных герояў: хлопец ператвараецца ў жаніха, а яго выбранніца – ў нявесту. Магчымым гэта

становіцца толькі пасля таго, як апошня, пагаджаючыся выйці замуж за таго, хто сватаецца, падае сватам ручнікі, а выбранніка абвязвае хусткай. Гэта кульмінацыйны момант абраду, які адбываецца выключна для таго, каб здзейсніць пераход да наступных сацыяльных статусаў – жаніха і нявесты. Сватанне, як правіла, праводзілі ўвечары пэўнага дня, як ужо адзначылі, без усялякай часовай прывязкі да пралогу. Абрад сватання не даваў выразнага адказу на тое, як далей будуць развівацца падзеі, а разам з імі і працэс сакралізацыі.

Гэта становіцца зразумелым толькі ў выніку правядзення наступнага абраду, які ідзе следам за сватаннем, – заручыны, што праводзіліся ў той жа вечар пасля сватаўства, або таксама ўвечары, але ў бліжэйшыя пасля сватання дні. Кульмінацыя заручын павінна была вызначыць неабходную ўмову для функцыянавання вялікага абрадавага цыкла, яго адпраўную кропку, а менавіта – прадстаўленне ручнікоў і хусткі. Разгортванне абрадавых дзеянняў становіцца магчымым толькі пасля таго, як неабходная працэдура выкананая і пераход адбыўся. Не згаджаецца дзяўчына на прапанову, не падае ручнікоў, адмаўляецца ісці замуж за хлопца – абрад у такім выпадку прыпыняецца, пераход не адбываецца, персанажы вяртаюцца на зыходныя пазіцыі: дзяўчына застаецца ў сваім статусе і далей чакае сватоў, з хлопцам адбываецца тое ж, і ён можа сватацца да любой іншай выбранніцы. Гэта ці не адзіная падстава для таго, каб разгортванне сакральных дзеянняў спынілася і не знайшло свайго працягу, паколькі такая працэдура здольная адбывацца толькі ў рамках абраду і ніякім чынам за яго межамі.

Першы пераход да новага статусу жаніха і нявесты падзяляе давясельны цыкл абрадаў на два этапы, у выніку чаго першы этап уключае пралог, сватанне і заручыны, другі – “агледзіны”, “тарочыны”, “бгання” (гатаванне з цеста) каравая і “гільце” (дзявочнік). Чым далей адбываецца разгортванне абрадавых дзеянняў, тым больш пэўнымі становяцца храналагічныя межы. Дзеянне ўжо не расцягваецца ў часе, а ўсё больш і больш сціскаецца, пакуль не пераходзіць да аднаго нядзельнага дня – дня вясельля. Падчас выканання давясельнага цыклу абрадаў яшчэ дазваляецца пэўнае ігнараванне жорсткіх часовых абмежаванняў. Так “агледзіны”, калі члены сям’і і нявесты ідуць на двор жаніха, праходзяць у кароткі час пасля змовін, аднак выразна пэўнага моманту правядзення абраду не існуе. Затое “тарочыны” ўжо павінны праходзіць на вясельным тыдні з панядзелка па пятніцу. “Бгання” (гатаванне з цеста) каравая, шышак і галінак – перадапошні абрад давясельнага цыкла і апошні, што мае храналагічную памылку, паколькі мог праводзіцца як у пятніцу, так і ў суботу. Толькі “гільце” (дзявочнік) – адзіны з усяго цыклу абрад, выразна замацаваны за суботнім вечарам напярэдадні дня вясельля.

Названыя моманты сведчаць не толькі пра шлях ад адноснай свабоды выбару часу правядзення абрадаў да жорсткага храналагічнага замацавання за пэўнымі днямі, але і аб паскарэнні пераходу ад аднаго абраду да іншага. Такая заўвага наводзіць на думку, што гэтыя два напрамкі звязаны паміж сабой. Можна сцвярджаць, што з паскарэннем сакральных абаротаў дзея, якая дагэтуль мела свабодны выбар часу, становіцца цвёрда замацаванай за днямі і нават гадзінамі, пачынаючы з малога вясельнага цыклу.

Гіпотэза пацвярджаецца вясельным цыклам абрадаў, што працягваецца з раніцы да позняй ночы нядзелі. Названы цыкл утвараюць пяць абрадаў – “вянчанне”, “выкуп нявесты”, “распусканне касы”, прыезд жонкі і “камора”; як было выяўлена ў папярэднім падраздзеле, да гэтага варта дадаць пралог вясельных дзеянняў. Усе пазначаныя абрадавыя дзеі адбываюцца ў нядзелю, на працягу аднаго дня: пралог – раніцай, вянчанне – паміж раніцай і абедам, выкуп нявесты – апоўдні, “распусканне касы” – пасля абеду, прыезд у дом мужчыны – увечары, “камора” – увечары і ўначы.

Па сваім значэнні пералічаныя абрады з’яўляюцца асноватворнымі ва ўсім вялікім цыкле і пераўзыходзяць усе іншыя па ўзроўні сакралізацыі. Кульмінацыя асноўнага абраду вясельнага цыкла – “камора”, дзе адбываецца пераход галоўных герояў у статус мужчыны і жанчыны, адначасова з’яўляецца кульмінацыйным момантам усяго вясельнага цыкла. Такім чынам, тое, што павінна адбывацца пасля гэтага, пачне шлях да дэсакралізацыі, згортвання сакральных дзей, выхаду з абраду і вяртання да штодзённага. Менавіта такая задача ставіцца перад паслявясельным цыклам абрадаў, замацаваным за панядзелкам і аўторкам: дзень панядзелка ўдзельнікі абраду разам з гасцямі святкавалі на мужавым падворак, а ў аўторак гасцявалі ў бацькоў жонкі. Пры гэтым на панядзелак, уключаючы пралог паслявясельных дзей, прыходзяць тры абрады – пралог, “прыданкі” і “перейма”, на аўторак толькі адзін – “перезва” (вясельны поезд). Гэтая сітуацыя таксама сведчыць аб дэсакралізацыі: чым бліжэй абрады дасягаюць фіналу, тым больш яўным становіцца згортванне і згасанне сакральнага дзеяння і вяртанне да штодзённага.

Да гэтага часу даследаваная толькі храналогія абрадавага цыкла, аднак паняцце хранатопа ўключае таксама прасторавую, геаграфічную характарыстыку. Неабходна сумясціць гэтыя два складнікі, каб убачыць, як напачатку сакральных дзеянняў да іх прыцягваецца ўсё большая частка прасторы, а ў фінале адбываецца звужэнне геаграфіі, і дзеянне лакалізуецца толькі ў пэўных кропках.

Вясельны абрадавы цыкл, які з’яўляецца сакральным, нягледзячы на сваю ярка выражаную цэласнасць, не можа выкарыстоўваць кантынмальны, або бесперапынны, хранатоп, таму абрады размеркаваны ў часе: ад некалькіх дзён да некалькіх тыдняў. Рытуальнае дзеянне цыкла грунтуецца на дыскрэтным хранатопе, а дакладней – на пункцірным сакральным хранатопе, падзеленым уварваннем рэальнага часу і прасторы.

Вясельнае дзеянне пачынаецца з перамоў хлопца з бацькамі, адбываецца ў іх уласным доме, што з'яўляецца адпраўной кропкай хранатопа, далей распаўсюджваецца на памяшканні дзяўчыны, прычым не толькі на час-прасторы, але і на людзей, бо да дзеяння далучаюцца новыя персанажы. Пашырэнне сакральнага хранатопа ажыццяўляецца з кожным эпізодам і абрадам. Калі маці з дачкой (сваячка ці свацця) ідуць ад дому хлопца да бацькоў дзяўчыны, на ўяўнай схеме абрадавай структуры гэта можна пазначыць “А – В”, дзе “А” – памяшканне хлопца, а “В” – памяшканне дзяўчыны. Калі перамоўшчыкам атрымоўваецца дасягнуць згоды, адбываецца далейшае пашырэнне хранатопа з прыцягненнем новых персанажаў з абодвух бакоў: дома сватоў (сваты) – дома суседзяў (суседзі), жыллі сяброў (дружкі) – жыллі дружок (дружкі), памяшкання каравайніц А (каравайніцы хлопца) – памяшкання каравайніц В (каравайніцы дзяўчыны). Напярэдадні абраду вяселля пашырэнне адбываецца за кошт склікання гасцей. Пры гэтым яны выразна рэгламентаваны і ніякім чынам не змешваюцца да заканчэння вясельнага цыкла абрадаў: адна група ўяўляе каманду жаніха, другая – нявесты [6, с. 62–89].

Пасля таго, як дзяўчына дала згоду на шлюб з хлопцам, хата яе бацькоў становіцца галоўным месцам далейшага дзеяння – сакральным цэнтрам. А паколькі сакральны цэнтр не можа заставацца пустым, там пастаянна хтосьці павінен знаходзіцца; нават тады, калі маладыя адпраўляюцца на вячанне ў царкву, у памяшканні застаецца маці нявесты – двайнік, які замяшчае галоўную дзеючую асобу. Хранатоп працягвае пашырацца, новыя персанажы надалей уцягваюцца ў рытуальныя дзеянні. Падчас “тарочин” і “гільце” (дзявочніка) далучаецца практычна ўсе сяло, а ў дзень вяселля – яшчэ і царква. Адбываецца працэс сакралізацыі рэальнага свету з дапамогай правядзення рытуалаў. Калі маладыя наведваюць царкву, там дзейнічаюць новыя персанажы – святар з клірам; падчас вясельных абрадаў да дзеяння далучаюцца вароты – сакральнае збудаванне ў сядзібе маладой, і камора ў гаспадарцы жаніха.

«Асваенне» новай прасторы для здзяйснення абраду адбываецца паступова і з пэўнай паслядоўнасцю. Да прыкладу, сядзібу дзяўчыны спачатку наведваюць старэйшыя; затым хлопец, падчас заручын, з сям'ёй і адным сябрам; далей, на “тарочины”, – з групай сяброў; а падчас вяселля – з усім вясельным поездам. Тое ж самае можна назіраць пры прыцягненні да сакральных дзеянняў памяшканняў сяброў, дружкаў, гасцей. Спачатку іх наведвае жаніх ці нявеста, а ў канцы абрадавага цыкла ўсе госці, пераапранутыя ў традыцыйныя персанажы, так званых “цыган”, ідуць да месцаў пражывання ўдзельнікаў абраду, каб пагарэзіць, нанесці пэўны шкоду (злавіць і забраць з сабой курыцу або пеўня). У той час (маюцца на ўвазе абрады панядзелка і аўторка, якія адносяцца да паслявясельнага абрадавага цыкла), паводзіны гасцей не падлягаюць строга рэгламентавацца, і госці перастаюць прадстаўляць адну з дзвюх каманд – маладога ці маладой. Пасля таго, як адбыўся апошні пераход галоўных дзеючых асоб у статусы мужчыны і жанчыны, госці таксама становяцца адзіным цэлым і больш не належаць да адной з рытуальных груп, ператвараючыся ў адну агульную каманду гасцей, якія ўдзельнічаюць у рытуалах паслявясельнага абрадавага цыкла. Такім чынам, выразна пазначаюцца моманты ўваходу ў абрад і выхаду з яго, пасля таго, як адбыўся пераход з аднаго сацыяльнага стану да іншага.

Калі з вялікага цыкла вясельных абрадаў прыбраць усё лішняе, што не датычыць вызначэння і змяненняў правядзення абрадавых дзеянняў, застаецца максімальна простая структура, якая патрабуе некаторых тлумачэнняў. Паколькі вялікі вясельны цыкл, улічваючы пралог, складаецца з 17 абрадаў, для іх абзначэння пакінем толькі парадкавыя нумары ад 1 да 17, захавоўваючы паслядоўнасць правядзення: 1–7 – давясельны цыкл абрадаў (пралог, “сватанне”, “заручыны”, “агледзіны”, “тарочины”, “бгання каравая”, “гільце” (дзявочнік); 8–13 – вясельны цыкл абрадаў (пралог, “вячанне”, “выкуп нявесты”, “распусканне касы”, “прыезд маладой”, “камора”); 14–17 – паслявясельны цыкл абрадаў (пралог, “прыданкі”, “перейма”, “перезва” (вясельны поезд)). Каб дакладна вызначыць асноўнае месца правядзення пэўнага абраду, варта звярнуць увагу, дзе менавіта адбываецца ключавы, то бок кульмінацыйны эпізод.

Да прыкладу, пралог давясельнага цыкла не абмяжоўваецца бацькоўскім падворкам дзяўчыны, паколькі яго дзеянне, як і дзеянне ўсяго вясельнага абрадавага комплексу, пачынаецца з памяшкання хлопца. Гаворка ідзе пра тое, што разгортванне сакралізацыі, заснаванае хлопцам і яго бацькамі (А), перамяшчаецца да новага сакральнага цэнтра, якім становіцца дом бацькоў дзяўчыны (В); менавіта тут адбываецца дасягненне згоды ў пралогу, а таксама абрады сватання і заручын, калі прадстаўнікі сям'і юнака прыходзяць да месца правядзення абрадаў.

Наступны абрад – “агледзіны” – дае нам адваротнае дзеянне: для яго правядзення ўжо сям'я дзяўчыны адпраўляецца ў дом будучых сватоў (В – А). Такія эпізоды, як гасцёўня і перамовы двух лагераў – з боку жаніха і нявесты – паўтараюцца з незвычайнай дакладнасцю. Названыя эпізоды, якія адбываюцца ў доме бацькоў маладога чалавека падчас агляду, з'яўляюцца адлюстраваннем падобных эпізодаў у структуры пралогу і эпізодаў у памяшканні дзяўчыны ў абрадзе заручын. Гэтак жа суадносяцца эпізоды прыходаў прадстаўнікоў аднаго лагера ў памяшканне прадстаўнікоў іншага: маці (сястра, свацця, сваячка) хлопца ідзе да бацькоў дзяўчыны (пралог) – хлопец з сябрам, сватамі, сям'ёй і музыкамі ідзе ў дом дзяўчыны (заручыны) – сямейства нявесты ідзе да бацькоў жаніха (агледзіны).

Галоўная ўмова разгортвання сакралізацыі заключаецца ў змене хранатопы: калі зараджэння адбываецца ў пункце А, то ў далейшым сакральны цэнтр перамяшчаецца ў іншае месца – пункт В (памяшканне бацькоў дзяўчыны). Гэтыя аб'екты, як і персанажы, якія ў іх знаходзяцца, з'яўляюцца антанімічнымі, проціпастаўленымі адзін аднаму, ўяўляюць сабой палярныя аспекты разгортвання працэсу сакралізацыі.

Хоць дом дзяўчыны і падчас наступных абрадаў застаецца цэнтрам сакралізацыі, абрады “торочины”, “бганья каравая” і часткова “гільце” (дзясвочнік) паказваюць, што памяшканне жаніха мае ўсе падставы разлічваць, што на пэўным этапе абрадавага дзеяння сакральны цэнтр перамесціцца сюды. Таму ў названых абрадах назіраецца такая з'ява, як люстраное паўтарэнне абрадаў у нявесты, дзе ў цяперашні час знаходзіцца сакральны цэнтр, і жаніха, куды ён пасля перамясціцца. Гаворка ідзе пра тое, што для “торочин” жаніх запрашае да сябе сяброўку, тое ж самае робіць нявеста – для правядзення абраду запрашае да сябе дружку; у адпаведнасці з запрашэннямі, дружкі ідуць да жаніха, а дружкі збіраюцца ля нявесты. У далейшым люстраны адбітак дзеянняў у абодвух аб'ектах спыняецца, паколькі каманда жаніха з дружкамі і музыкамі адпраўляюцца да нявесты, дзе ў гэты час знаходзіцца цэнтр сакралізацыі.

Абрад “бганья (гатавання з цеста) каравая верчів і шишок” наогул з пачатку і да канца адбываецца паралельна ў абодвух антанімічных пунктах, аднак галоўныя персанажы – жаніх і нявеста – удзелу ў ім не бяруць. Адзінае, што можа зрабіць нявеста, – запрасіць жанчын сваёй вёсцы быць каравайніцамі ў абрадзе “бганья”, хоць часцей такая місія выпадала бацькам ці сваякам нявесты; на паралельны абрад “бганья каравая” адбываецца ў двух месцах як адначасова, так і ў розны час дня ці нават у розныя дні. “Бганья (гатавання з цеста) каравая верчів і шишок” можа ажыццяўляцца як у пятніцу, так і суботу напярэдадні вясельнага дня [7, с. 214–248]. Варта адзначыць, што “бганья” з'яўляецца ня проста абрадам, яго мэта складаецца не толькі ў ажыццяўленні вызначаных сакральных дзеянняў, але і ў атрыманні выніку ў выглядзе сакралізаваных прадметаў абрадавай выпечкі. Складанасць абраду ў тым, што ён аб'ядноўвае ў сабе працэс і вынік, паказвае на набліжэнне да асноўных абрадавых дзеянняў, якімі ў нядзельны дзень вяселля з'яўляюцца эпізоды, павінны ажыццявіць пераход галоўных дзеючых асоб – хлопца і дзяўчыны – спачатку ў стан маладога і маладой, а затым – мужчыны і жанчыны.

Наступны абрад – “гільце” або “дзясвочнік” – адбываецца ў сакральным цэнтры, хаце нявесты, але гэта тычыцца толькі асноўнага дзеяння. На яго пачатку дружкі і музыкі сыходзяцца ў памяшканне жаніха, туды ж нявеста адпраўляе паслоў з кашуляй для выбранніка, і толькі пасля гэтага жаніх з дружкамі і музыкамі ідуць у пункт В для здзяйснення абраду.

На нязначны прамежак часу дзеянне пераносіцца ў царкву, што сведчыць аб далейшым пашырэнні хранатопы. Спачатку ў царкву на ранішняю службу, разам з парафіянамі, ідуць жаніх і нявеста. Ноч перад вяселлем жаніх з дружкамі знаходзіўся ў нявесты, але перад царквой ён і сябрук павінны вярнуцца дадому. У царкве, як культавым будынку, адбываецца сакрамэнт шлюбу – адно з сямі сакрамэнтаў праваслаўнай царквы. Для традыцыйнага вясельнага абраду такая сувязь з'яўляецца дастаткова познім напластаваннем, бо абрад вячання і пераход персанажаў у статусах жаніха і нявесты адбываецца па-за сакральным цэнтрам, які ў гэты час знаходзіцца, як і раней, у доме бацькоў нявесты. Заканамерна, што з ранішняй службы нявеста вяртаецца дадому, пасля шлюбу маладыя таксама вяртаюцца да аб'екта В, дзе ўтрымліваецца сакральны цэнтр. Малады яшчэ раз наведвае ўласнае жыллё, і ў гэтым эпізодзе мы яшчэ раз сутыкаемся з адлюстраваннем падзей у пунктах А і В – у абодвух месцах госці за накрытымі сталамі адзначаюць вяселле. З уласнага жыцця малады зноў павінен ехаць да сакральнага цэнтру (В), каб забраць адтуль не толькі сваю нарочную, але і перамясціць сакральны цэнтр да ўласнага двара (А).

Адбываецца гэта перасоўванне разам з маладой, якая са шлюбным поездам і чорнай курыцай, з'яўляецца ў хаце будучага мужа; з'яўляецца ўпершыню ў жыцці, пераходзіць праз падпаленую салому, абліванне вадой і прыводзіць курыцу пад печ. Пасля гэтага можна канстатаваць, што цэнтр сакралізацыі атрымаў новае месца знаходжання – пункт А.

У панядзелак, пасля абраду “перейма”, госці збіраюцца ў доме мужа, адбываецца дарэнне грошай маладым і надзяленне дарыльшчыкаў кавалкамі каравая. Пасля гэтага сакральныя дзеянні згортваюцца, цэнтр сакралізацыі А спыняе абароты і самаліквідуецца для таго, каб яшчэ раз адрадіцца ў пункце В ў наступны дзень, дзе з'яўляюцца госці, маладыя і ўсе сваякі для правядзення апошняга абраду паслявясельнага цыкла – “перезвы”. Адродзіцца толькі для таго, каб пасля гэтага апошняга абраду канчаткова самаліквідавацца на карысць штодзённай рэчаіснасці.

Падворак дзяўчыны (В) з'яўляецца сакральным цэнтрам, пачынаючы з абраду сватання, на працягу дзясці абрадаў і перамяшчаецца ў памяшканне маладога (А) разам з пераездам маладой з пасагам і чорнай курыцай. З гэтага часу і да абраду “перезва” цэнтр сакралізацыі знаходзіцца ў доме і гаспадарцы маладога чалавека; і толькі апошні абрад зноў перамяшчае цэнтр у ранейшае месца, але цэнтр сакралізацыі ў гэты час ужо прыкметна згортваецца і дзеянне рыхтуе выхад з абраду.

У пачатку абрадавага цыкла сакральныя дзеянні зараджаюцца ў пункце А і пераходзяць у пункт В, дзе ствараецца цэнтр сакралізацыі; у канцы цыклу – з сакральнага цэнтру А абрадавае дзеянне перамяшчаюцца ў пункт В, дзе і згортваецца канчаткова.

Заклучэнне. Такім чынам, прырода сакралізацыі падчас яе распаўсюджвання і згортвання заключаецца ў абавязковай змене хранатопа. Калі ж браць пад увагу ўвесь вялікі абрадавы цыкл, то можна адзначыць, што ў двары хлопца (А) пачынаецца разгортванне сакральных дзеянняў падчас сямейнага савета на конт будучай жонкі і, асабліва, паходзе прадстаўніка жаніха да бацькоў дзяўчыны (і гэта, нягледзячы на тое, што кульмінацыйны эпізод адбываецца ў пункце В). Паўтарэнне падобных дзеянняў можна назіраць у абрадзе сватання: хлопец запускае механізм сакралізацыі тым, што да дзеяння прыцягвае аднавяскоўцаў, якіх просіць засватаць яму дзяўчыну, уручае ім хлеб і кіёчкі; і сваты ідуць у дом бацькоў дзяўчыны. Кульмінацыйны эпізод з правядзеннем традыцыйнага рытуалу сватаўства адбываецца ў дзяўчыны, але момант раскрыткі сакральных дзеянняў, запуск яго механізму ажыццяўляецца ў цэнтры А.

З пазначанага вынікае, што хранатоп правядзення кожнага наступнага абраду залежыць ад месца знаходжання папярэдняга сакральнага цэнтру, калі ён зарадзіўся ў адным месцы (напрыклад – А), то скончыцца і самаліквідавацца мае ўжо ў іншым (напрыклад – В).

ЛІТАРАТУРА

1. Леви-Строс, К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М. : Главная редакция восточной литературы, 1985. – 536 с.
2. Кухаренко, О. О. Дослідження національної обрядовості за допомогою структури весільнага цыклу / О. О. Кухаренко // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – 2016. – Вип. 23. – С. 82–87.
3. Кухаренко, О. О. Критерії поділу структури весільних обрядів / О. О. Кухаренко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – 2016. – № 8. – С. 36–49.
4. Кухаренко, О. О. Побудова структури української весільної обрядовості / О. О. Кухаренко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – 2016. – № 7. – С. 5–18.
5. Ухтомский А. А. Доминанта / А. А. Ухтомский. – СПб. : Питер, 2002. – 448 с.
6. Байбурин, А. К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб : Наука, 1993. – 238 с.
7. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским географическим обществом : Юго-зап. Отдел : Материалы и исслед., собр. Д. чл. П.П. Чубинским. Т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / Изд. Под наблюд. Д. чл. Н.И. Костомарова. – Тип. В. Киршбаума. – № 3, 1877. – [2], XXX. – 715 с.

Пастуніў 17.04.2019

CHRONOTOPE AS AN INDICATOR OF SACRALIZATION LIMITS FOR STRUCTURAL RESEARCHES OF UKRAINIAN WEDDING RITES

O. KUKHARENKO, A. KUKHARENKO

Propagation and curtailment of ritual sacralization are connected with the change of time and spatial frames, which involves the geographical displacement of ceremonial actions and participants of ceremonies in clearly defined days or parts of the day. In the wedding cycle, from the rite to the rite, deployment of sacralization takes place with the involvement of more and more territories and the increase in the number of participants. Together with her the sacral center moves and the last stage of transformation of the main characters into a man and a woman takes place. Also in the end, before quitting the rite, the frames of sacralization are folded to the sacral center and later they are eliminated.

Keywords: family rites; Ukrainian wedding; structural and functional method; sacralization; chronotope.

УДК 272:94(476.5) «1975/1986»

**РЫМА-КАТАЛІЦКІ КАСЦЁЛ У ВІЦЕБСКОЙ ВОБЛАСЦІ
НАПРЫКАНЦЫ 1970-х – СЯРЭДЗІНЕ 1980-х гг.: НАПЯРЭДАДНІ КАРДЫНАЛЬНЫХ ЗМЕН****К.В. ЛАЎРЫНЕНКА**
(*Люблінскі Каталіцкі ўніверсітэт Яна Паўла II*)

У артыкуле разглядаецца становішча Рыма-каталіцкага Касцёла на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў другой палове 1970-х-першай палове 1980-х гг. – напярэдадні кардынальных змен. Ва ўмовах недахопаў святароў вялікую ролю ў рэлігійным жыцці пачынаюць адыгрываць свецкія вернікі. Таксама вялікую дапамогу парафіям аказвалі манахіні Кангрэгацыі Сясцёр Служак Езуса ў Эўхарыстыі. У гэты перыяд у дзейнасці Касцёла назіраюцца новыя тэндэнцыі, у прыватнасці, выкарыстанне рускай мовы замест польскай у казаннях некаторых святароў.

Ключавыя словы: касцёл, ксендз, парафія, упаўнаважаны па справах рэлігій, катэхізацыя.

Уводзіны. З 1988 г. у Савецкім Саюзе распачаліся паступовыя змены ў адносінах да рэлігіі і рэлігійных інстытутаў. Гэта прывяло да адраджэння структур Рыма-каталіцкага Касцёла на Беларусі. Аднак некалькі дзесяцігоддзяў ганенняў і існаванне ў неспрыяльных варунках сур'ёзным чынам адбіліся на стане царкоўнай арганізацыі ў БССР.

Мэта артыкула – разгледзець стан Рыма-каталіцкага Касцёла напрыканцы 1970-х гг. – першай палове 1980-х гг. на тэрыторыі Віцебскай вобласці, напярэдадні адраджэння.

Даследаванне пабудавана на выкарыстанні шырокага кола дакументаў Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці, а таксама навуковых публікацый. Метадалагічную базіцу публікацыі склалі прынцыпы гістарызму і аб'ектыўнасці. У даследаванні выкарыстоўваліся як агульнанавуковыя (гістарычны і лагічны, аналіз і сінтэз), так і спецыяльна-гістарычныя (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны) метады.

Асноўная частка. Віцебская вобласць была ўтворана 15 студзеня 1938 г. Напрыканцы 1970-х гг. у яе склад уваходзілі: Віцебскі, Бешанковіцкі, Аршанскі, Гарадоцкі, Дубровенскі, Лёзненскі, Сененскі, Лепельскі, Талачынскі, Чашніцкі, Шумілінскі, Полацкі, Верхнядзвінскі, Расонскі, Ушачскі, Браслаўскі, Міёрскі, Глыбоцкі, Докшыцкі, Пастаўскі, Шаркаўшчынскі раёны [1, с. 322]. Паводле касцёльнага падзелу яе заходняя частка ў свой час належала да Віленскай архідыяцэзіі, усходняя – да Магілёўскай. Ва ўсходняй частцы легальнае рэлігійнае жыццё было знішчана яшчэ ў міжваенны перыяд. Апошняя рыма-каталіцкая святыня на гэтай тэрыторыі – касцёл Святога Антонія Падуанскага – быў забраны ў вернікаў у 1938 г., аднак ўжо пасля арышту святара (1937 г.) парафія амаль не функцыянавала. Заходняя частка вобласці ў 1921 – 1939 гг. знаходзілася ў складзе Другой Рэчы Паспалітай, дзе каталіцтва заўмала прывілеяванае становішча.

У другой палове 1970-х гг. на тэрыторыі Віцебскай вобласці было зарэгістравана 11 касцёлаў. Усе яны канцэнтраваліся ў заходняй частцы вобласці: у Браслаўскім раёне – касцёлы у г. Браслаў, в. Слабода, в. Далёкія, у Глыбоцкім раёне – г. Глыбокае, в. Мосар, в. Задарожжа, у Докшыцкім – в. Ваўкалаты, у Міёрскім – г. Міёры і в. Ідолта, у Пастаўскім – у вёсках Кама і Лынтупы [2, л. 97].

Усяго за перыяд 1944 – 1972 гг. на гэтай тэрыторыі з рэгістрацыі было знята 25 касцёлаў. Будынкі касцёлаў былі перададзены райвыканкамам, а прадметы культуры – у іншыя касцёлы альбо знішчаны. З гэтых знятых з рэгістрацыі касцёлаў 5 знаходзіліся ў аварыйным стане і ніякім чынам не выкарыстоўваліся, 1 быў ададзены пад спартыўную залу, 14 пад склады, 2 перададзены пад клубы, 3 разабраны на дровы [2, л. 97]. Пры гэтым былыя касцёлы знішчаліся і надалей. Так, у 1984 г. праз нядбаласць згарэў былы драўляны касцёл у в. Мяжаны Браслаўскага раёна, пабудаваны ў 1926 – 1928 гг., які ў пасляваенны перыяд выкарыстоўваўся пад склад. Быў цудам уратаваны ад знішчэння будынак касцёла ў Дунілавічах, пабудаванага ў XVIII ст. У 1984 г. старшыня сельсавету вырашыла яго ўзарваць, аднак у апошні момант сапёр адмовіўся гэта рабіць, каб не пашкодзіць хаты, што знаходзіліся каля касцёла [3, с. 37].

Зразумела, што такі стан рэчаў не задавальняў вернікаў. На працягу ўсяго пасляваеннага перыяду яны рэгулярна пісалі заявы як у адрас упаўнаважанага Савета па справах рэлігій, так і савецкіх і партыйных органаў з просьбамі вярнуць ім касцёлы.

Новая хваля падачы заяваў аб рэгістрацыі касцёлаў распачаўся ў 1976 г. Так, вернікі Варапаеўскага і Юнькаўскага сельсаветаў Пастаўскага раёна арганізавалі збор подпісаў у 12 вёсках за вяртанне касцёла у Лучаі, накіраваўшы заяву ў ЦК КПСС. У 1977 г. яны падалі заяву паўторна [4, л. 122; 5, л. 39]. Вернікі Дрысвяцкага касцёла сваю заяву аб вяртанні ім касцёла накіравалі ў апарат упаўнаважанага ў справах рэлігій. Нягледзячы на адмовы вярнуць ім Параф'яўнаўскі касцёл, вернікі працягвалі пісаць у шэраг інстанцый. Ужо ў 1978 г. упаўнаважаны атрымаў 17 заяў ад вернікаў аб рэгістрацыі касцёлаў

у в. Параф'янава, в. Плюсы Браслаўскага раёна, в. Удзела Глыбоцкага раёна [6, л. 51]. Вернікі в. Плюсы толькі за год накіравалі ў розныя інстанцыі 7 заяў аб вяртанні ім касцёла.

Стаміўшыся ад бясспынных хаджэнняў па інстанцыях, людзі пераходзілі да больш рашучых дзеянняў. Так, 2 лістапада 1977 г. на могілках каля станцыі Параф'янава вернікі правялі сход, на якім абралі “дваццатку” касцёла. 28 сакавіка 1978 г. а 12 гадзіне каля клуба станцыі Параф'янава сабраліся 13 чалавек, у асноўным пенсійнага ўзросту. Адзін з прысутных стаў патрабаваць у старшыні Параф'янаўскага сельсавета вяртання ім касцёла. Цяжка сказаць, як на самой справе праходзіла гутарка, бо па афіцыйнай версіі, пададзенай упаўнаважаным “старшыня адказала, з якой прычыны касцёл быў зняты з рэгістрацыі, пасля чаго вернікі разыйшліся” [7, л. 46-47].

Да больш радыкальных дзеянняў перайшлі вернікі з в. Опса Браслаўскага раёна. У свой час старшыня Опсаўскага сельсавета і старшыня калгасу заявілі мясцовым вернікам, што пасля пабудовы калгаснага складу касцёл ім болей не будзе патрэбны. У выніку прыбралі тэрыторыю касцёла, затым завезлі будаўнічыя матэрыялы і самастойна пачалі рамонт будынка. Аднак яны паспелі толькі ашкліць вокны, як на гэта адрэагавалі партыйныя і савецкія органы, забараніўшы аднаўленне вернікамі касцёла, што выклікала патак скаргаў і заяваў ад мясцовых жыхароў. Пры гэтым ўлады вырашылі вярнуць 300 рублёў, патрачаных на аднаўленне касцёла, але вернікі адмовіліся іх забраць [8, л. 93]. Падобным чынам паступілі і вернікі у Міёрскім раёне. У 1981 г. яны вырашылі без дазволу ўладаў пабудаваць капліцу на могілках, паспеўшы нават завезці будаўнічыя матэрыялы. Але мясцовыя ўлады спынілі гэтае будаўніцтва, а ксёндз Баляслаў Заянц, пробашч парафіі Ідолта, быў абвінавачаны у “падбухторванні” і пакараны штрафам [9, л. 14-15].

У 1979 г. некалькі заяў у розныя інстанцыі аб вяртанні касцёла паступілі ад вернікаў в. Германавічы [10, л. 19; 11, л. 24] Такім чынам, толькі за перыяд 1976-1979 гг. вернікі вобласці ставілі пытанне аб перадачы ім 8 касцёлаў.

У 1980 г. у апарат упаўнаважанага у справах рэлігій і райгарвыканкам паступіла 3 заявы аб адкрыцці касцёла ў в. Опса, у 1981 г. паўторную заяву даслалі вернікі Опсы, 1 заява паступіла ад вернікаў Параф'янава, яны ж зноў накіравалі па адной заяве у наступным, 1983 г. [12, л. 39; 13, л. 27; 14, л. 38]. У 1984 г. ўзнялі пытанне аб перадачы ім касцёла вернікі з Друі, канстатууючы, што “касцёл як цудоўны помнік архітэктуры перўтварылі у руіны”. Яны ж прасілі дазволу адрамантаваць касцёл за ўласны кошт. Але упаўнаважаны у справах рэлігій пры Віцебскім аблвыканкаме лічыў, што касцёлу трэба знайсці прымяненне ў сацыяльна-культурных мэтах [15, л. 30]. У тым жа годзе вернікамі ставілася пытанне аб перадачы ім касцёла ў Відзах Браслаўскага раёна, у г. Паставы, у в. Лучай Пастаўскага раёна. У 1985 г. зноў былі накіраваны 2 лісты аб адкрыцці касцёла у Паставах і 3 у Параф'янаве [16, л. 37; 17, л. 37].

Зразумела, што ніводны касцёл вернікам перададзены не быў. Кожны раз вернікі атрымовалі “адпіскі”, што нібыта будынкі ў аварыйным стане, заняты пад склады альбо будуць выкарыстоўвацца ў народнай гаспадарцы. Пры гэтым актыўнасць вернікаў па вяртанні касцёлаў выклікала вялікую незадаволенасць як апарата упаўнаважанага у справах рэлігій, так і прадстаўнікоў савецкіх і партыйных органаў. Асабліва іх хваляваў той факт, што пад заявамі з просьбамі аб вяртанні касцёлаў стаялі сотні подпісаў – 500, 600 [18, л. 6]. Адначасова упаўнаважаны гэтую актыўнасць вернікаў тлумачыў даволі спрошчана, пішучы, што “адной з прычынаў падачы заяваў з'яўляецца тое, што будынкі касцёлаў не выкарыстоўваліся у народнай гаспадарцы, а з некаторых нават не была вывезена культуравая маёмасць. Гэта дае надзею на тое, што пры гэтай сітуацыі касцёлы зноў будуць адчынены” [4, л. 122]. Улады спрабавалі ўсялякім чынам згасіць гэтую актыўнасць вернікаў. Члены камісій садзейнічання кантролю за выкананнем заканадаўства аб рэлігійных культуках высвятлялі, хто з'яўляўся ініцыятарам падачы заяваў, затым праводзілі з імі так званыя “індывідуальныя гутаркі”, узмацнялі атеістычную работу. Вернікаў выклікалі ў райвыканкам, нават аказвалі ціск на падпісантаў праз іх дзяцей.

Іншая сітуацыя склалася ва ўсходняй частцы вобласці, дзе легальныя структуры Рыма-каталіцкага Касцёла былі знішчаны яшчэ у даваенны час. Аднак гэта не азначала знішчэння рэлігійнага жыцця ў гэтай частцы вобласці ўвогуле. У пасляваенны час у Верхнядзвінскім, Полацкім, Лепельскім і Шумілінскім раёнах існавалі так званыя “незарэгістраваныя” групы католікаў, якія збіраліся разам на сумесныя малітвы, час ад часу да іх даязджалі з душпапастырскай паслугай святары. Асабліва моцнай была група католікаў у Шумілінскім раёне. З 1960-х гг., калі святар Юзэф Барадзюля, які раней апекаваўся вернікамі гэтай мясцовасці, па прычыне кепскага стану здароўя, моцна падарванага знаходжаннем у лагерах і ссылах, не мог ужо сюды даяджаць, вялікую апостальскую працу праводзіла Агата Літоўка з в. Мікалаева. У ейнай хаце пастаянна праводзіліся набажэнствы – на Вялікдзень адбывалася начное чуванне, у нядзелю вернікі збіраліся на ружанцовую малітву. Таксама яна ўдзяляла сакрамэнт хросту шматлікім дзецям, якіх патаемна прывозілі з розных куткоў Беларусі бацькі [19].

Дзеся таго, каб мець свае месца малітвы, у 1976 г. вернікі в. Мікалаева збудавалі капліцу на могілках – там яны маліліся, збіраючыся ў нядзелю. Аднак уначы капліца была спаленая мясцовымі камсамольцамі. Такі лёс напаткаў і капліцы, пабудаваныя ў 1979-м і 1981-м гг. Пасля другога спалення капліцы, вернікі збіраліся на малітвы пад невялікім навесам, пастаўленым на могілках. Пры гэтым вернікі

імкнуліся легалізаваць свае існаванне – напачатку жніўня 1978 г. яны сабралі звыш 250 подпісаў пад заявай аб адкрыцці касцёла былой ульскай парафіі на базе капліцы на могілках у в. Шодзікі [6, л. 81-82].

У 1978 г. у Віцебску каля 200 католікаў падпісала заяву да ўладаў на дазвол адкрыць капліцу ў прыватнай хаце. 300 другіх католікаў праз боязь рэпрэсій гэтую акцыю падтрымалі толькі маральна [20, с. 286; 21, л. 24.]. Адною з верніц, якая збірала подпісы за адкрыццё капліцы, была Станіслава Семеракова. На гэтую акцыю яе дабраславіў святар з Даугавпілса (Латвія), куды жанчына вызджала для прыняцця сакраментаў і удзелу у Святой Імшы [22].

Паколькі ніводнага касцёла ва ўсходняй частцы вобласці не існавала, таму вернікі гэтага рэгіёна час ад часу наведвалі касцёлы ў Літве і Латвіі – у Вільнюсе, Краславе, Індры і Даўгавпілсе.

Увесь пасляваенны час у вобласці адчуваўся сур’езны недахоп святароў, паколькі іх колькасць у вобласці пастаянна зніжалася. Напрыканцы 1970-х гг. на тэрыторыі Віцебскай вобласці душпастырскую службу неслі толькі 7 святароў, якія абслугоўвалі 11 касцёлаў [23, л. 31]. Гэта былі ксяндзы Лыцыян Паўлік, 1913 г. н. (Задарожжа), Юзэф Францкевіч, 1912 г. н. (Глыбокае), Ян Грабоўскі, 1912 г. н. (Міёры), Станіслаў Гурскі, 1909 г. н. (Слабодка), Казімір Тамковіч, 1910 г. н. (Ваўкалата), Баляслаў Заянц, 1913 г. н. (Ідолта), Чэслаў Вільчынскі, 1928 г. н. (Браслаў). Усе яны ў свой час прайшлі праз тыя ці іншыя формы рэпрэсій.

Так, ксёндз Казімір Тамковіч быў арыштаваны ў 1948 г. і асуджаны па артыкуле 72 КК БССР на 25 гадоў пазбаўлення волі, 5 гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў і канфіскацыю маёмасці [24, с. 599]. Ксёндз Люцыян Паўлік, служачы ў Друі, перад пагрозай арышту ад жніўня 1949 г. быў вымушаны хавацца на хутарах друйскай, а потым ідалтоўскай парафій. Пасля таго, як адзін з укрывальнікаў святара пасля страшнага збіцця яго прадстаўнікамі МГБ не вытрымаў катаванняў, месца сховішча святара было выяўлена. У выніку 18 кастрычніка 1950 г. ксёндз Люцыян Паўлік быў арыштаваны на тэрыторыі парафіі Ідолта. 30 снежня 1950 г. суд вынес яму прысуд: «за варожую прапаганду супраць савецкай улады» па арт. 72 “б” і 76 КК БССР святар быў прыгавораны да смяротнай кары, якая была заменена на 25 гадоў знаходжання у лагерах, 5 гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў і канфіскацыю маёмасці. У камеры смяротнікаў святар знаходзіўся да 25 сакавіка 1951 г. [24, с. 467].

Ксёндз Ян Грабоўскі быў арыштаваны 18 кастрычніка 1949 г. Першапачаткова ўтрымліваўся у турме ў г. Глыбокае, потым у г. Полацк, дзе ў 1950 г. быў асуджаны па артыкуле 72 КК БССР на 25 гадоў пазбаўлення волі, 5 гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў і канфіскацыю маёмасці [24, с. 239–240; 25, лл. 58, 95–96].

У 1949 г. ксёндз Юзаф Францкевіч быў вымушаны хавацца перад пагрозай арышту НКУС, аднак 15 кастрычніка 1950 г. ён быў арыштаваны ў Іказні і перавезены ў вязніцу ў Полацк. 30 снежня 1950 г. святар быў прыгавораны да смяротнага пакарання “за варожую прапаганду супраць савецкай улады”. Пэўны час ён знаходзіўся ў камеры смяротнікаў у вязніцы ў Оршы, затым смяротнае пакаранне было заменена на 25 гадоў знаходжання ў лагерах і 5 гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў [24, с. 226–227].

Ксёндз Станіслаў Гурскі з 1949 г. знаходзіўся на нелегальным становішчы, пакуль 7 кастрычніка 1952 г. не быў арыштаваны органамі МДБ. Аднак 15 студзеня 1953 г. ён быў вызвалены і праз кароткі час атрымаў дазвол на служэнне ў Валкалаце [26, лл. 11–14, 17–19]. З пачаткам масавых арыштаў святароў ксёндз Заёнц хаваўся ў Браславе, пазней на тэрыторыі парафій Слабодка і Плюсы, пэўны час на літоўскім баку перадаваеннай граніцы на Дзвіне. Знаходзячыся на нелегальным становішчы, святар служыў св. Імшы, а імшальныя стыпендыі аддаваў сёстрам-эўхарыстам і людзям, у якіх ён укрываўся. Святар выйшаў з укрыцця 27 ліпеня 1953 г. і быў арыштаваны, але праз кароткі час выпушчаны. Пасля пэўных цяжкасцяў ксёндз Заянц зноў атрымаў дазвол на служэнне ў Ідолце [24, с. 661].

Цярністым быў як жыццёвы шлях, так і шлях да святарства ўзростава наймалодшага ксяндза ў Віцебскай вобласці на пачатку 1980-х гг. Чэслава Вільчынскага. Ураджэнец парафіі Плюсы, якая знаходзілася недалёка ад Браслава, першы раз ён быў арыштаваны неўзабаве пасля заканчэння вайны – нібыта за ўхіленне ад прызыву у войску. Толькі калі ягоны бацька даказаў, што сын яшчэ не дасягнуў прызывнага ўзросту, юнак быў вызвалены. Прызваўшыся у войска у 1948 г., у Полацку за згодай афіцэра Чэслаў Вільчынскі выйшаў з цяжкіх, каб набыць ежы. Тым часам цяжкі адышоў. Нягледзячы на тое, што юнак адразу ж паведаміў аб здарэнні, праз некаторы час у паказальным працэсе у Докшыцах ён быў асуджаны на 10 гадоў пазбаўлення волі. Пасля скаргі вырак быў зніжаны на 5 гадоў, а за добрую працу яшчэ на 1,5 гады. Усяго у турме ён прабыў 3,5 гады. Пасля вяртання з турмы спрабаваў Чэслаў Вільчынскі паступіць у Рыжскую духоўную семінарыю, аднак не атрымаў згоды упаўнаважанага на паступленне. У выніку ён рыхтаваўся да святарства прыватна і толькі на працягу кароткага часу меў магчымасць вучыцца у духоўнай семінарыі. Аднак пасля сканчэння семінарыі на працягу сямі гадоў ён не мог атрымаць дазволу ўпаўнаважанага па справах рэлігійных культураў на прэзбітэрскае пасвячэнне. Святарскае пасвячэнне ён атрымаў толькі 17 верасня 1967 г. [24, с. 34–635].

Усе святары Віцебскай вобласці служылі у сваіх парафіях на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. З 1945 г. (з перапынкам, калі ён знаходзіўся на нелегальным становішчы) служыў у Ідолце ксёндз Заенц, з 1957 г. служылі у парафіі Міеры ксёндз Ян Грабоўскі, а ў парафіі Задарожжа ксёндз Паўлік, з 1959 г. служыў у парафіі Глыбокае ксёндз Францкевіч, з 1961 г. у сваіх парафіях Слабодка і Ваўкалата ксёндз

Гурскі і ксендз Тамковіч, якія былі ўзаемна перанесены у выніку справакаванага канфлікту ў адной з парафій. З 1967 г. служыў у Браславе ксендз Вільчынскі.

На 1 студзеня 1982 г. сярэдні ўзрост каталіцкага духавенства Віцебскай вобласці складаў 68 гадоў. Два святары былі ва ўзросце 69 гадоў, два – 70, па аднаму былі ва ўзросце 72, 73, і 54 гадоў. Зразумела, што немаладым святарам было цяжка працаваць, увогуле здавалася, што пасля іх смерці структуры Касцёла спыняць свае існаванне. Аднак з 1983 года сітуацыя пачала змяняцца.

У 1983 г. упершыню пасля доўгага перапынку, у Віцебскай вобласці распачаў служэнне новы святар, калі у Лынтупскі касцёл, які з 1959 г. не меў сталага святара, быў зарэгістраваны ксендз Ян Шуткевіч, які скончыў Каунаскую семінарыю.

Тым часам сітуацыя з кадрамі духавенства у 1984-1985 гг. пачала абвастрасца. 10 красавіка 1984 г. памер ксендз Баляслаў Заянц з Ідолты, у тым жа годзе ксендз Казімір Тамковіч з Ваўкалаты [23, л. 31].

У 1985 г. у вобласці не стала яшчэ дзвух святароў. 30 красавіка у вынік інфаркту памер ксендз Міерскага касцёла Ян Грабоўскі. Ягонае пахаванне адбылося 6 мая. Пакуль труна з цела святара знаходзілася у касцёле, яго наведала звыш 2 тысячы чалавек. У пахаванні прынялі ўдзел 22 каталіцкія святары і 3 праваслаўныя святары, а таксама каля 3 тысячы вернікаў [27, л. 25].

Ксендз Юзаф Францкевіч памер ад раку вантробы 13 мая. У ягоным пахаванні прынялі ўдзел 22 каталіцкіх і 4 праваслаўныя святары і каля 3 тысяч вернікаў, сярод якіх былі жыхары прагранічных раёнаў Літвы і Латвіі [27, л. 36; 28, л. 44].

Два святары памерлі у 1986 годзе. 24 красавіка у выніку другога інфаркту, выкліканага агалцелым цкаваннем святара мясцовымі ўладамі памер ксендз Вільчынскі з Браслава. Мясцовыя ўлады не згадзіліся з пахаваннем ксяндза Вільчынскага побач з касцёлам, але ўначы вернікі таемна выкапалі магілу каля касцёла, дзе і пахавалі святара. 12 снежня памёр ксендз Станіслаў Гурскі са Слабодкі.

Аднак пакрысе замены спачылым святарам ужо знаходзіліся. З 17 красавіка 1984 г. да снежня 1985 г. у Ваўкалату з душпастырскай паслугай даязджаў ксендз Эдмунд Даўгіловіч-Навіцкі, выпускнік Каўнаскай семінарыі. З 10 снежня 1985 г. парафіяй апекаваўся ксендз Францішак Грынкевіч, пробашч з Касцяневіч і Будслава.

У 1985 г. яшчэ тры новыя святары распачалі служэнне ў Віцебскай вобласці. У Глыбокім – ксендз Уладзіслаў Завальнюк, выпускнік Рыжскай духоўнай семінарыі, які дагэтуль працаваў у Малдове [29, с. 77]. У лістападзе 1985 г. службу ў Мёрах распачаў ксендз Уладас Пятрайціс, выпускнік Каўнаскай семінарыі, літовец па паходжанні. У 1985 г. службу ў Камаях, дзе дагэтуль не было сталага святара, распачаў ксендз Ян Шуткевіч, пробашч з парафіі Лынтупы.

У 1986 г. служэнне ў Браславе распачаў ксендз Генрык Акалатовіч, у Слабодцы – ксендз Эдвард Ахрамовіч, пляменнік і выхаванец спачылага святара Станіслава Гурскага.

У выніку недахопаў ксяндзоў для здзяйснення абрадаў вернікі часта запрашалі святароў з Літвы і Латвіі. Так, калі у 1981 г. у в. Далекія ўтапіўся хлопчык, на ягонае пахаванне бабуля запрасіла ксяндза з Латвіі, што выклікала вялікую незадаволенасць мясцовых уладаў, бо хлопчык быў сынам брыгадзіра калгаса. У 1984 г. падчас пахавання ксендз са Швянчоніса у Лынтупах правёў працэсію вернікаў на могілкі [8, л. 98; 23, л. 28].

У тых касцёлах дзе не было святароў, Імша цэлебравалася 4-12 разоў на год. Так, парафія у в. Мосар знаходзілася без сталага душпастыра з 1961 года, з часу смерці пробашча Міхаіла Сухарэвіча. У гэты час шматлікія вернікі ў нядзелі і святы збіраліся ў касцёле, дзе праводзілі набажэнствы без святара. Тыя, хто меў час і магчымасць, дзеля ўдзелу ў Імшы даязджалі ў касцёл у Глыбокае. Адначасова ўвесь гэты час вернікі збіралі грошы на выплату адпаведных падаткаў. Час ад часу ў касцёл прыязджалі святары дзеля цэлебрацыі Імшы і ўдзялення сакрамэнтаў. У прыватнасці, адным з такіх святароў быў ксендз Францкевіч з Глыбокага.

На 1 ліпеня 1981 г. афіцыйна па сумяшчальніцтве на тэрыторыі Віцебскай вобласці служылі 3 ксяндзоў: ксендз Паўлік і ксендз Францкевіч абслугоўвалі па 2 касцёлы, ксендз Гурскі - 3 касцёлы [30, л. 15; 11, л. 23]. Ксендз Станіслаў Гурскі са Слабодкі у Камаях па сумяшчальніцтве быў зарэгістраваны з лістапада 1974 г., ксендз Паўлік у Лынтупах з 1976 г. [31, л. 93].

Аднак на самой справе гэта была толькі пэўная фармальнасць. Ва ўсіх святароў іх душпастырская дзейнасць сягала далёка за межы іх афіцыйных парафій. Так, у касцёл у Задарожжа даязджала вялікая колькасць вернікаў з раней існаваўшых парафій – Чарневічы, Празарокі, Лужкі, Германавічы, Падсвілле, Бабруйшчына, Прошкава, з тым, каб прыступіць да сакрамэнтаў.

Адной з найбольш моцных як на тэрыторыі Беларусі, так і ў Віцебскай вобласці ў пасляваенны перыяд была браслаўская парафія, паколькі касцёл наведвалі вернікі 16 перадваенных парафій, сярод якіх былі Бяльмонты, Плюсы, Опса, Іказнь, Пеліканы, Мяжаны. У вялікія рэлігійныя святы і ўрачыстасці ў браслаўскім касцёле на Імшы знаходзілася да 2500–3000 вернікаў. Пробашч браслаўскай парафіі ксендз Вільчынскі вельмі дбаў аб катэхізацыі дзяцей, якую ў парафіі таемна праводзілі сёстры эўхарыстыкі. У 1977 г. у браслаўскай парафіі 250 дзяцей урачыста прынялі Першую святую Камунію, што было неча-

каным здарэннем для ўсяго СССР. Яго самаахвярная праца прывяла да ажыўлення рэлігійнага жыцця ў Браславе і ваколіцах. Усё гэта выклікала вострую рэакцыю мясцовых, абласных і рэспубліканскіх улад. Святара пастаянна выклікалі ў абласны і рэспубліканскі Савет па справах рэлігійных культураў, дзе пагражалі яму і шантажавалі. У прэсе рэгулярна друкаваліся артыкулы, у якіх ксяндза Вільчынскага палівалі брудам. Некалькі разоў святара здымалі з рэгістрацыі за “парушэнне савецкага заканадаўства аб культурах”. Але вернікі вельмі гарача баранілі свайго пастыра. Так, у жніўні 1975 г., калі святара ў чарговы раз пазбавілі рэгістрацыі і на верталёце прывезлі ў Віцебск для “разбіральніцтва”, мясцовыя калгаснікі-католікі сабраліся ў Браславе і прыгразілі, што калі ксяндзу забароняць служыць, яны спыняць працу на палях у час жніва. У выніку ўлады былі вымушаны вярнуць святару “даведку”, якая дазваляла яму служэнне ў браслаўскім касцёле [24, с. 635].

Адначасова атрымаць дазвол на пасупленне у семінарыю юнакам было практычна немагчыма. Аднак у жо у 1980-ыя гг. назіраецца пэўная лібералізацыя вырашэнні гэтага пытання. Калі у 1980 і 1981 гг. два юнакі з Віцебскай вобласці накіравалі да упаўнаважанага заявы з просьбамі дазволіць ім паступленне у семінарыю, дазвол яны атрымалі, “у мэтах зніжэння вастрыні пытання” [13, л. 27; 15, л. 25].

Нярэдка вернікі бралі ініцыятыву у свае рукі. Так, у 1978 г. ад вернікаў парафіі Камаі паступіла калектыўная заява да упаўнаважанага у справах рэлігій пра Савеце Міністраў па БССР з просьбай аказаць дапамогу у паступленні іх кандыдата у семінарыю у Рыгу ці нават у ПНР. Вернікі з Пастаўскага і Глыбоцкага раёнаў самастойна шукалі святароў на свае парафіі – у Літоўскай ССР і нават у ПНР [32, л. 23].

Ва ўмовах недахопу і адсутнасці святароў вялікую ролю у парафіях пачалі адыгрываць свецкія вернікі, асабліва жанчыны. Асаблівую ролю у падтрыманні веры у парафіі Лучай у пасляваенны час адыграла Ганна Дубовік з в. Круткі. У ейнай хаце вернікі збіраліся на маёвыя, чэрвеньскія і ружанцовыя набажэнствы. Яна перапісвала ад рукі катэхізісы, малітоўнікі і спеўнікі, якіх у тыя часы бракавала. Таксама яна займалася катэхізацыяй дзяцей. рыхтавала іх у групах па 10-12 чалавек, затым везла у касцёл у Гадуцішкі на Літве дзеля Першай Сповідзі. У адным са сваіх лістоў яна апісвала, якім чынам гэта адбывалася: у тры гадзіны ўначы трактар падвез яе з дзецьмі на станцыю, даехаўшы, чакалі, пакуль касцёл будзе адчынены [33, с. 62]. Такім чынам Ганна Дубовік прывяла некалькі соцень дзяцей да Першай св. Камуніі.

У выніку у 1983 г. упаўнаважаны Савета у справах рэлігій па Віцебскай вобласці пісаў: “Меркаванне асобных прадстаўнікоў мясцовых органаў улады пра тое, што касцёл хутчэй згасне, калі не будзе ксяндзоў, памылкова: ўзрастае роля так званага апасталату свецкіх” [32, л. 23].

Што тычыцца партрэта тыповага касцёльнага актывіста, то яго можна разгледзець на прыкладзе дадзеных на членаў “дваццаткі”, выканаўчых органаў і рэвізійных камісій, якія паходзяць з 1970-х гг.

Як бачна, з дадзеных табліцаў 1, 2 і 3, у большасці гэта людзі пераважна пенсійнага ўзросту, старэйшыя за 60 гадоў, каля чвэрці – гэта рабочыя і калгаснікі. Звяртае ўвагу нізкі адукацыйны ўзровень членаў “дваццаткі”, выканаўчых органаў і рэвізійных камісій – практычна ўсе гэта людзі з пачатковай адукацыяй, толькі каля 5 працэнтаў у 1976 і 1977 годзе – гэта людзі, якія мелі сярэдняю адукацыю. Пераважная большасць – гэта мужчыны, жанчын толькі каля адной чацвертай. Пры гэтым звычайна сярод наведвальнікаў касцёла пераважалі жанчыны – іх было каля 70 працэнтаў, мужчын жа каля 30 працэнтаў [37, л. 18].

Паколькі актыўная касцёльная дзейнасць закрывала верніку дарогу да вышэйшай адукацыі і ўвогуле кар’еры, таму, як правіла, адкрыта дэклараваць сваю прывязанасць да веры і Касцёла маглі толькі пенсіянеры, калгаснікі альбо рабочыя.

Вялікую ролю у падтрыманні рэлігійнага жыцця у вобласці адыгралі манахіні Кангрэгацыі Сяцпер Служак Езуса у Эўхарыстыі – так званыя эўхарысткі. Вонкава манахіні выглядалі як звычайныя жанчыны, паколькі сваю дзейнасць яны праводзілі таемна. У Віцебскай вобласці у 1970-я – 1980-я гг. яны мелі 4 дамы Кангрэгацыі: у Браславе, Друі, Ідолце і Слабодцы [38, с. 28]. Яны дапамагалі святарам пры парафіях, вялікую ролю адыгрывалі у катэхізацыі дзяцей.

У Браславе пасля выезду выезду настояцельніцы Ядвігі Віршуты у Караганду, абавязкі настояцельніцы выконвала с. Рузалія Марцілёнак, якая служыла у браслаўскім касцёле арганісткай і займалася катэхізацыяй дзяцей [38, с. 43]. Паколькі паводле савецкага заканадаўства аб культурах да 18-гадовага ўзросту дзеці не мелі права наведваць касцёл і тым больш з імі нельга было праводзіць рэлігійную працу, таму за гэтай дзейнасцю манахінь быў устаноўлены асабліва пільны нагляд. Так, калі выявілася, што сястра Рузалія Марціленак, 12 чэрвеня 1980 г. сабрала каля 50 дзяцей у касцёле для правядзення заняткаў па катэхізісе, яна атрымала строгае папярэджанне. Калі ж мясцовыя улады даведаліся, што ў тым жа месяцы яна сабрала дзяцей у в. Едлавічы, то яе і гаспадара дома выклікалі у райвыканкам, куды быў запрошаны і пракурор. Сястра Рузалія была вымушана даць пісьмовае тлумачэнне сваім дзеянням. Адначасова яе папярэдзілі, што калі падобнае паўтарыцца, яна будзе прыцягнута да крымінальнай адказнасці [8, лл. 95–96; 9, л. 55]. Пасля гэтага сястра Рузалія знаходзілася пад пільным кантролем уладаў. У 1983 г. сястра Рузалія цяжка захварэла і ў 1985 г. памерла. Новай настояцельнай у Браславе ў 1984 г. стала сястра Гэлена Кук’ян [38, с. 45].

Таблица 1. – Данья на членау “дваццаткі”, выканаўчых органаў і рэвізійных камісій на 01.01.1975 г. [34, лл. 56, 57].

	Усяго	У тым ліку			Узрост			Стаж працы			Адукацыя			Пол				
		рабочыя	калгас-нікі	Інт.	пенсі-янеры	Да 40 г.	40-50	50-60	Ст. за 60 г.	Да 2 г.	2-5	5-10	Выш.	Сяр.	Пач.	Муж	Жан.	
20	209	46	47	-	116	9	43	36	121	26	22	77	84	-	3	206	155	54
Вых. орг.	33	8	3	-	22	1	4	6	22	4	-	18	16	-	-	33	24	9
Рэв. кам.	32	8	3	-	19	1	8	6	17	4	4	19	15	-	-	32	25	7

Таблица 2. – Данья на членау “дваццаткі”, выканаўчых органаў і рэвізійных камісій на 01.01.1976 г. [35, лл. 50, 51].

	Усяго	У тым ліку			Узрост			Стаж працы			Адукацыя			Пол				
		рабочыя	калгас-нікі	Інт.	пенсі-янеры	Да 40 г.	40-50	50-60	Ст. за 60 г.	Да 2 г.	2-5	5-10	Выш.	Сяр.	Пач.	Муж	Жан.	
20	216	42	44	-	130	6	36	36	138	34	16	71	95	-	10	206	163	53
Вых. орг.	33	4	4	-	25	1	5	6	21	8	1	15	9	-	1	32	27	6
Рэв. кам.	32	6	6	-	20	-	7	9	16	7	6	9	11	-	-	32	28	6

Таблица 3. – Данья на членау “дваццаткі”, выканаўчых органаў і рэвізійных камісій на 01.01.1977 г. [36, лл. 39, 40].

	Усяго	У тым ліку			Узрост			Стаж працы			Адукацыя			Пол				
		рабочыя	калгас-нікі	Інт.	пенсі-янеры	Да 40 г.	40-50	50-60	Ст. за 60 г.	Да 2 г.	2-5	5-10	Выш.	Сяр.	Пач.	Муж	Жан.	
20	212	33	54	-	125	6	28	49	129	35	15	79	83	-	12	200	156	56
Вых. орг.	33	3	7	-	23	-	2	9	22	5	5	11	12	-	-	33	27	6
Рэв. кам.	33	4	8	-	21	1	5	7	20	5	5	11	10	-	-	33	25	8

Мясцовыя ўлады былі вельмі незадаволены тым, што манахіні пражывалі ў Браславе і ксёндз Вільчынскі ўсяляк іх падтрымлівае. У выніку ўпаўнаважаны даў наступную характарыстыку дзейнасці Вільчынскага: “аказаўся фанатыкам і акружыў сябе манаскімі клікушамі з ліку парафіянак” [21, л. 33].

Вялікую ролю у кантролі за рэлігійным жыццём адыгрывалі камісіі садзейнічання кантролю за выкананнем заканадаўства аб рэлігійных культах. У 1978 г. у Віцебскай вобласці налічвалася 79 такіх камісій, з іх 29 у гарадах і раёнах, у якія ўваходзіла звыш 600 чалавек з ліку народных дэпутатаў, работнікаў органаў народнай адукацыі, культуры і аховы здароўя, а таксама адміністрацыйных і фінансавых органаў і другога актыву [6, л. 86]. Перш за ўсё яе прадстаўнікі назіралі за праходжаннем рэлігійных свят. На ўлік бралася колькасць людзей у касцёлах, іх узрост, наяўнасць моладзі, дзяцей школьнага і дашкольнага ўзросту на службах; колькасць асвечаных кулічоў і раздана крэйды. Пасля свята яе прадстаўнікі прысутнічалі пры падліку грошай, якія паступілі пры святкаванні рэлігійных урачыстасцей. Кантралявалі вядзенне касцельнай дакументацыі – якім чынам вядзецца ўлік абраднасці, ці запісваюцца ў кнігі ўсе даныя, якія вымагаліся заканадаўствам, сачылі, каб пры хрышчэнні дзіцяці мелася згода абодвух бацькоў. У тых умовах гэта часта было немагчыма, паколькі часта маці ахрышчанага дзіцяці была верніцай, а бацька атэістам. Вялікая ўвага надавалася так званай “індывідуальнай працы” з вернікамі.

Рэгулярна дзяжурылі каля касцёлаў падчас рэлігійных святаў камсамольцы. Яны ж праводзілі масавыя народныя гулянні з мэтай адцягнення моладзі ад рэлігіі. Вялікая ўвага надавалася укараненню ў быт новых новых савецкіх абрадаў. Дзеля гэтага распрацоўваліся сцэнарыі абрадаў і рассылаўся ў раёны, праводзіліся агляды-конкурсы на лепшыя грамадзянскія рытуалы. Свой уклад унеслі аўтаклубы. На 1985 г. у Віцебскай вобласці было 366 такіх брыгад. Толькі у Браслаўскім раёне брыгадамі аўтаклубу было працытана 113 лекцый, праведзены 4 вусныя часопісы, 6 тэматычных вечароў, 9 ранішнікаў, 6 вечароў пытанняў і адказаў, 3 дыспуты, арганізавана 19 куткоў атэістаў [28, л. 137].

У 1985 г. у Глыбоцкім РАНА было арганізавана вывучэнне шматдзетных каталіцкіх сем’яў у в. Мосар з мэтай высвятлення іх адносін да заклікаў ксяндзоў аб пераўтварэнні сям’і у “хатні касцёл”, “першасную духоўную семінарыю” [28, л. 130].

У 1980–1985 гг. за парушэнне савецкага заканадаўства аб культах даадміністрацыйнай адказнасці у вобласці было прыцягнута 20 чалавек: у 1980 г. – 8, у 1981 – 1, у 1983 – 2, у 1984 – 2, у 1985 – 6 [39, л. 12; 11, л. 30; 40, л. 27; 16, л. 32; 17, л. 33].

Дарэчы, звяртае увагу той факт, што ўжо напрыканцы 1970-х-сярэдыне 1980-х гг. за парушэнне савецкага заканадаўства аб культах ніводны ксёндз у вобласці не быў зняты з рэгістрацыі, што было вельмі распаўсюджана ў 1960-я гг.

Часта моцная атэістычная прапаганда і шматлікія забароны у практыкаванні веры прыводзілі да адыходу людзей ад Касцёла. У 1980 г. каталіцкія ксяндзы казалі: “Цяпер вернікі сталі іншымі, не баяцца ні Бога, ні граху, многія не ходзяць у касцёл, у іх з’явілася абыякавасць да справы выратавання душы”.

Самі святары знаходзіліся пад пільным наглядом шматлікіх органаў. З мэтай выяўлення настрояў ксяндзоў іх казанні рэгулярна праслухоўваліся, асабліва падчас вялікіх рэлігійных святаў. Дзеля гэтага ў камісіях садзейнічання кантролю абавязкова быў чалавек, які валодаў польскай мовай. Затым упаўнаважанаму дакладвалася пра змест казання, асабліва ўвага звярталася на тое, ці не выказванняў супраць савецкай улады. Самі ўпаўнаважаныя рэгулярна праводзілі гутаркі з ксяндзамі з мэтай выяўлення іх настрояў і адносінаў да тых ці іншых падзеяў. Так, асабліва цікавілі ўпаўнаважаных думкі святароў наконт накіраванай новай Канстытуцыі 1977 г., абрання Папам Рымскім кардынала з Польшчы, кракаўскага арцыбіскупа Карала Вайтылы, падзей у ПНР у 1980 г., адносна візіта Папы Яна Паўла II ПНР у 1979 і 1983 гг. [41, л. 40; 21, л. 81; 42, л. 49; 32, л. 45]. Ксяндзы ад гэтых размоваў ухіляліся альбо адказвалі так, каб не паказаць свайго стаўлення да гэтых падзей.

У выніку літургічнай рэформы, праведзенай пасля Другога Ватыканскага сабора, у богаслужэнні пачалі ўводзіцца нацыянальныя мовы. Паколькі большасць вернікаў-католікаў у БССР лічыла сябе палякамі, ды і касцельныя структуры у краіне знішчаліся пад уплывам Касцёла у ПНР, таму мовай богаслужэнняў замест лацінскай стала польская. Казанні ж заўсёды прамаўляліся на польскай мове. Аднак напрыканцы 1970-х гг. сталі назірацца новыя тэндэнцыі. У 1979 г. на Вялікдзень ксёндз браслаўскага касцёла Чэслаў Вільчынскі ўрываў з Евангелія аб уваскрасенні Хрыста прачытаў па-руску. У 1984 г. на Вялікдзень упершыню ксяндзы Паўлік і Францкевіч казанні прамаўлялі на рускай мове, у тым жа годзе казанне на Нараджэнне Хрыстова ксёндз Даўгіловіч-Навіцкі таксама прамавіў па-руску [21, л. 10; 23, л. 4; 28, л. 4]. Гэтыя тэндэнцыі сведчылі аб тым, што Касцёл прыстасоўваўся да патрэб маладых вернікаў, якія не заўсёды ведалі польскую мову, і, ускосна, што моладзі у касцёлах стала больш.

Нягледзячы на моцную атэістычную прапаганду і шматлікія забароны, з сярэдзіны 1970-х гг. у касцёлах стала павялічвацца колькасць моладзі. Што датычыцца дзяцей, то іх колькасць на службах пастаянна вагалася. Пасля працы камісій садзейнічання кантролю за выкананнем заканадаўства аб рэлігійных культах з бацькамі, іх колькасць змяншалася, потым праз пэўны час узрасталі.

Аб наведванні вернікамі касцёлаў ва ўрачыстасці сведчаць дадзеныя наступныя даныя:

Табліца 4. – Наведванне вернікамі касцёлаў у вялікія рэлігійныя святы [35, лл. 1, 8;. 36, лл. 1, 5; 5, лл. 1, 8; 6, л. 10; 39, лл. 32, 37; 11, лл. 2, 6; 40, лл. 1, 5; 43, лл. 1, 5]

Год	Раство	Вялікдзень
1975	7430	7390
1976	–	9065
1977	7625	7750
1978	5850	10080
1979	4370	11010
1980	7095	8766
1981	–	11555
1982	6270	11580
1983	7642	12296
1984	7980	11599
1985	–	11360

Як вынікае з даных, прыведзеных у табліцы 4, паводле афіцыйных дадзеных, колькасць вернікаў у касцёлах у рэлігійныя ўрачыстасці пастаянна ўзрастала. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што, як правіла, гэтыя даныя падаваліся членамі рэвізійных камісій, якія імкнуліся іх занізіць. Напрыклад, звяртае на сябе ўвагу факт невялікай, у параўнанні з іншымі гадамі, колькасці вернікаў на Раство ў 1978 і 1979 гг. – год абрання польскага арцыбіскупа Карала Вайтылы Папам Рымскім і год ягонага першага візиту на радзіму – у Польшчу.

Аб абраднасці ў касцёлах Віцебскай вобласці сведчаць наступныя даныя:

Табліца 5. – Абраднасць [35, л. 68; 36, лл. 31, 57; 5, л. 44;. 6, л. 39; 39, л. 20; 11, лл. 39, 44; 40, лл. 24, 25; 43, лл. 40, 53; 16, л. 30; 17, л. 42]

Гады	Хрэсьбіны	Адпяванні		Вянчанні	Вялікодныя споведзі	Канфірмацыі	Споведзі і святыя Камуніі
			завочныя				
1975	600	306	123	177	17277	–	–
1976	571	323	119	162	–	–	94
1977	506	231	79	109	–	–	86
1978	432	340	81	154	10385	–	252
1979	502	284	183	173	–	–	308
1980	346	289	164	147	21770	–	291
1981	425	307	150	171	12236	42	270
1982	384	327	159	154	14500	26	285
1983	454	360	249	133	13950	7	260
1984	352	368	235	91	16037	21	343
1985	306	278	142	73	26126	108	215

Аналізуючы даныя табліцы 5, зноў трэба памятаць, што гэта афіцыйная статыстыка. Як і ў выпадку наведвальнасці касцёлаў, прадстаўнікі рэвізійных камісій гэтыя дадзеныя імкнуліся зменшыць, не фіксаваць у дакументацыі. Напрыклад, паводле шматлікіх сведчанняў вернікаў Віцебскай вобласці, яны імкнуліся нідзе не фіксаваць факт хрышчэння дзіцяці. Многія вернікі дзяля гэтага хрысцілі дзяцей у хатах, куды патаемна запрашалі святара. Гэта ж датычылася удзялення дзяціці Першай Святой Камуніі, ці сакрамэнту шлюбу (вянчання). Хіба найбольш рэальныя дадзеныя – гэта адпяванні, асабліва так званыя “завочныя”, колькасць вялікодных споведзяў і канфірмацыя. Як бачна, колькасць гэтых сакрамэнтаў і сакрамэнталій пастаянна ўзрастала. Звяртае на ўвагу той факт, што толькі пасля доўгага перапынку, з 1981 г. касцёлах Віцебскай вобласці пачынае ўдзяляцца сакрамэнт канфірмацыі. Гэты сакрамэнт мае права ўдзяляць толькі біскуп. У выніку на працягу доўгага перыяду у пасляваенны час моладзь атрымоўвала яго у касцёлах Літвы і Латвіі, дзе меліся каталіцкія біскупы. У 1966 г. у некалькіх касцёлах Віцебскай вобласці з дазволу біскупаў канфірмацыю ўдзялялі святары, аднак упаўнаважаны забараніў яго ўдзяленне, паколькі прымалі гэты сакрамэнт асобы, якія не дасягнулі 18-гадовага ўзросту. З 1981 г. сакрамэнт канфірмацыі у касцёлах Віцебскай вобласці стаў ўдзяляцца толькі асобам, якія дасягнулі 18 гадоў.

Аб актыўнай падтрымцы Касцёла з боку вернікаў сведчаць грашовыя паступленні, памеры якіх, як бачна па даных табліцы 6, пастаянна ўзрасталі.

Табліца 6. – Грашовыя паступленні (у тыс. руб.) [45, л. 29; 36, л. 32; 5, л. 45; 6, л. 40; 39, л. 5; 11, л. 27; 40, л. 20; 43, л. 28; 44, л. 31].

Гады	Паступіла ўсяго грошай	У тым ліку	
		Ад абрадаў	Ад дабраахвотных ахвяраванняў
1975	40,8	9,6	31,0
1976	47,5	9,5	38,0
1977	48,6	9,6	39,0
1978	47,2	8,4	38,8
1979	54,0	8,6	45,4
1980	46,4	7,9	38,1
1981	51,5	8,8	42,0
1982	47,6	10,5	38,4
1983	57,0	9,2	45,5
1984	51,0	9,5	42,2

Заклучэнне. У сярэдзіне 1980-х гг. у Віцебскай вобласці мелася 11 касцёлаў, у якіх служыла 7 святароў. Толькі адзін святар ужо быў у сталым узросце, служачы на тэрыторыі Віцебскай вобласці яшчэ з вясных часоў. Іншыя 6 святароў былі ва ўзросце да 40 гадоў і толькі параўнальна нядаўна скончылі духоўныя семінарыі.

Усе касцёлы ў Віцебскай вобласці знаходзіліся ў яе заходняй частцы. Аднак у некаторых мясцовасцях усходняй часткі вобласці вернікі збіраліся на малітвы без святароў і прасілі ва ўладаў дазволу на адкрыццё касцёлаў у гэтым рэгіёне. Пры гэтым і вернікі заходняй часткі вобласці актыўна змагаліся за адкрыццё касцёлаў у іх мясцовасцях.

Ва ўмовах недахопу святароў узрасла роля апостальства свецкіх вернікаў, якія ўсё больш актыўна служылі у сваіх супольнасцях. З канца 1970-х гг. назіраецца новая з’ява, калі святары пачынаюць выкарыстоўваць падчас служб рускую мову.

Увогуле, нягледзячы на моцную атэістычную прапаганду, напрыканцы 1970-х – сяр. 1980-х гг. уціск на Касцёл з боку ўлады стаў меншым, а сам Касцёл здолеў захаваць свае пазіцыі ў гэтым рэгіёне.

ЛІТАРАТУРА

1. Энциклопедия истории Беларуси. У 6 т. // Рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал.рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн., 1994. – Т. 2.
2. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ) – Ф.1439. Воп. 2. Спр. 22. Л. 97
3. Dziej parafii i miasteczka Duniłowicze na Kresach Wschodnich na przestrzeni wieków (XV–XX) // Nasz kraj. – 2009. – № 34-35. – S. 3 – 40.
4. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 38. Л. 122.
5. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 41. Л. 39.
6. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 45. Л. 51.
7. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 43. Л. 46–47.
8. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 57. Л. 93.
9. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 61. Л. 14-15.
10. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 51. Л. 19.
11. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 56. Л. 24.
12. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 58. Л. 39.
13. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 62. Л. 27.
14. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 63. Л. 38.
15. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 69. Л. 30.
16. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 68. Л. 37.
17. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 72. Л. 37.
18. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 42. Л. 6.
19. Інтэрв’ю з Фаінай Бізуновой, жнівень 2017 г., в. Мікалаева.
20. Julian Siedlecki. Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986. Gdansk, Oficyna Wydawnicza «Graf», 1990.
21. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 50. Л. 24.
22. Інтэрв’ю з Станіславай Семеракавай, май 2002 г., г. Віцебск.
23. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 70. Л. 31.
24. Roman Dzwonkowski SAC. Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988. Lublin. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 2003.

25. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 3. Спр. 115. Л. 58, 95-96.
26. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 3. Спр. 112. Л. 11-14, 17-19.
27. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 73. Л. 25.
28. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 74. Л. 44.
29. Гарбінскі, Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. / Ю. Гарбінскі. – Мінск–Мюнхен : “Беларускі кнігазбор”, 1999.
30. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 26. Л. 15.
31. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 3. Спр. 120. Л. 93.
32. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 65. Л. 23.
33. Жарнасек, І. Дарога апостальства / І. Жарнасек // Nasz kraj. – 2010. – № 36–37. – S. 59–62
34. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 29. Л. 56, 57.
35. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 33. Л. 50,51.
36. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 37. Л. 39, 40.
37. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 34. Л. 18.
38. S. Halina Strzelecka SJE. Służebnice Jezusa w Eucharystii na terenach Związku Radzieckiego w latach 1945–1991. – Warszawa. 1994.
39. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 53. Л. 12.
40. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 60. Л. 27.
41. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 47. Л. 40.
42. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 54. Л. 49.
43. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 64. Л. 1,5.
44. ДАВВ – Ф. 1439. Воп. 2. Спр. 68. Л. 31.

Пасмыніў 18.06.2019

**ROMAN CATHOLIC CHURCH IN THE VICIEBSK DIOCESE IN THE LATE 1970s
AND THE MIDDLE 1980s: ON THE EVE OF THE CARDINAL CHANGES**

K.V. LAURYNENKA

The article discusses the state of the Roman Catholic Church on the territory of the Viciebsk Diocese in the second half of the 1970s and the first half of the 1980s, i. e. on the eve of the cardinal changes. Lay faithful also gained a larger role in religious life during the lack of priests. The nuns of the Congregation of the Servant Sisters of Jesus in Eucharist were providing much help in the parishes. There were several new tendencies in the activities of the Church during this period, for example, some priests used the Russian language in the preaching instead of Polish.

Keywords: priest, church, parish, representative for religious affairs, catechization.

УДК 021.4(476.5)

**УТВАРЭННЕ І ДЗЕЙНАСЦЬ ДЗЯРЖАЎНАЙ ІНСПЕКЦЫІ ПА АХОВЕ
ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ Ў 1991–2001 ГГ.****К.В. АНДРЭЙЧЫК***(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Разглядаецца механізм функцыянавання Дзяржаўнай інспекцыі па ахове гісторыка-культурнай спадчыны ў 1991 – 2001 гг. Утварэнне органа было абумоўлена спробай рацыяналізаваць адміністрацыйна-арганізацыйную структуру сістэмы дзяржаўнага кіравання ў дачыненні да ахоўнай справы. На інспекцыю ўскладалася ажыццяўленне дзяржаўнай палітыкі ў галіне ўліку і аховы гісторыка-культурных каштоўнасцей. На заканадаўчым узроўні была замацавана самастойнасць і падначаленнасць органа Савету Міністраў. Інспекцыя ажыццяўляла падрыхтоўку праектаў заканадаўчых актаў, міжнародную дзейнасць праз заключэнне пагадненняў, навукова-метадычнае забеспячэнне, каардынацыю дзейнасці Беларускай рэспубліканскай Навукова-метадычнай рады па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны.

Ключавыя словы: *органы ўлады, заканадаўства, дзяржаўнае рэгуляванне, гісторыка-культурныя каштоўнасці, дзяржаўная інспекцыя па ахове гісторыка-культурнай спадчыны.*

Уводзіны. З набыццём суверэнітэта айчынная сістэма аховы гісторыка-культурнай спадчыны была падвергнута структурным і арганізацыйным змяненням. Гэты працэс актуалізаваўся з прыняццем уласнага заканадаўства, а дакладней – Закона Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны”, які быў прыняты 11 снежня 1992 г. Пачынаючы з 31 лістапада 1984 г. у структуры кіравання культуры і аховы помнікаў пры Міністэрстве культуры БССР дзейнічала дзяржаўная інспекцыя па ахове помнікаў гісторыі і культуры, але выпрабаванне часам вымагала шукаць больш эфектыўныя метады кіравання ахоўнай галіной. Выйсцем бачылася прамая падначаленнасць найвышэйшаму органу выканаўчай улады, які ажыццяўляў кіраўніцтва сістэмай падпарадкаваных яму рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых дзяржаўных устаноў – Савету Міністраў. Да таго ж, надзённасць наспейшых праблем у справе ўліку і аховы гісторыка-культурнай спадчыны краіны падтрабавала выдзялення самастойнага кампітэнтнага органа.

Асноўная частка. У адпаведнасці з Законам Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” Пастановай Савета Міністраў 11.12.1992 г. № 745 была створана Дзяржаўная інспекцыя па ахове гісторыка-культурнай спадчыны (далей – ДзІнАС) [1; 2, с. 132].

Дзяржаўная інспекцыя Рэспублікі Беларусь па ахове гісторыка-культурнай спадчыны з’яўлялася спецыялізаваным дзяржаўным органам па ажыццяўленні дзяржаўнай палітыкі ў галіне ўліку і аховы гісторыка-культурнай спадчыны. Асноўнай мэтай новаўтворанага органа было зберажэнне гісторыка-культурных каштоўнасцей, іх асяроддзя і ўмоў існавання, недапушчэнне страты адметных вартасцей каштоўнасцей, іх навукова не абгрунтаваных змен, кантроль за практычным выкарыстаннем помнікаў даўніны, вывучэнне гісторыка-культурнай спадчыны, выяўленне і ўлік каштоўнасцей, вяртанне ў Рэспубліку Беларусь каштоўнасцей Беларусі, якія апынуліся па-за яе межамі, кантроль за выкананнем патрабаванняў заканадаўства аб ахове гісторыка-архітэктурнай спадчыны. У вырашэнні пералічаных пытанняў ДзІнАС падпарадкоўвалася Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь. Прадстаўнікі органа ўваходзілі ў склад апарата культуры аблвыканкамаў і Мінскага гарвыканкама, аддзелаў культуры райвыканкамаў і гарвыканкамаў.

Прыярытэтнай задачай ДзІнАС было ажыццяўленне дзяржаўнай палітыкі Рэспублікі Беларусь у галіне ўліку і аховы гісторыка-культурнай спадчыны, падрыхтоўка прапаноў і абранне курса на пабудову эфектыўных метадаў рашэння сістэмных праблем ахоўнай галіны. Не менш значнымі былі задачы па выпрацоўцы механізму вяртання рухомых каштоўнасцей беларускага народа, якія апынуліся па-за межамі краіны. Актуальным заставалася пытанне стварэння спрыяльных умоў для папулярызацыі і вывучэння гісторыка-культурнай спадчыны, актывізацыя гэтага працэсу. Сярод першасных мерапрыемстваў вызначалася метадычная арганізацыя сістэмы ўліку каштоўнасцей і кіраўніцтва яе дзейнасцю. Патрабавала ўвагі выпрацоўка падыходаў кіраўніцтва дзейнасцю Беларускай рэспубліканскай навукова-метадычнай рады па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны і правядзенне навукова-метадалагічнай работы ў галіне ўліку, аховы, зберажэння, аднаўлення, выкарыстання, памнажэння і вяртання гісторыка-культурнай спадчыны. Адпаведна прынятаму заканадаўству патрабавалася рэгламентацыя і нарматыўна-метадычнае забеспячэнне дзейнасці юрыдычных і фізічных асоб, якая датычылася пытанняў дагляду, рамонтна-нараўлення, прыстасавання, дапаўнення, раскрыцця, выяўлення, вяртання каштоўнасцей. Не менш значным было ажыццяўленне метадычна-абгрунтаванай дзейнасці па падбору і класіфікацыі спецыялістаў, якія могуць быць дапушчаны да правядзення адказных работ, што непасрэдна ўздзейнічаюць на адметныя вартасці каштоўнасцей.

З'яўленне новай краіны на палітычнай карце свету патрабавала ўключэння яе ў правядзенне актыўнай знешняй палітыцы ў сферы міжнароднага супрацоўніцтва па справе ўліку і аховы гісторыка-культурнай спадчыны [3, л. 45].

У сваёй дзейнасці ДзІнаС павінна была кіравацца заканадаўствам Рэспублікі Беларусь і Палажэннем. З гэтай нагоды 30 красавіка 1993 г. Пастановай Савета Міністраў № 265 было зацверджана Палажэнне, якое вызначала структуру, функцыі, кампетэнцыю органа. Дакументам былі выдзелены штатныя адзінкі для камплектавання апарату органа аховы, сродкі на яго ўтрыманне і іншыя выдаткі. Канкрэтныя службы і падраздзяленні ДзІнаС павінны былі кіравацца палажэннямі аб Міністэрстве культуры Рэспублікі Беларусь, упраўленнях культуры аблвыканкамаў і Мінгарвыканкама, аддзелах культуры райвыканкамаў і гарвыканкамаў у залежнасці ад адміністрацыйнай падпарадкаванасці. У адпаведнасці з Палажэннем, інспекцыю ўзначальваў старшыня, які прызначаўся Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь. Ён меў аднаго намесніка, які таксама прызначаўся Саветам Міністраў. Старшыня ДзІнаС нёс персанальную адказнасць за выкананне ўскладзеных на орган задач і функцый, а таксама ўстанаўліваў ступень адказнасці намесніка старшыні, упаўнаважаных прадстаўнікоў інспекцыі на месцах, супрацоўнікаў цэнтральнага апарату. 11 снежня 1992 г. Пастановай Урада за № 746 старшынёй ДзІнаС быў прызначаны Д.С. Бубноўскі. Перазацверджанне старшыні, які адпаведна Палажэнню аб ДзІнаС павінен адначасова быць намеснікам Міністра культуры, адбылося 11 чэрвеня 1993 г., і было замацавана пастановай Савета Міністраў № 381 ад 16 чэрвеня 1993 г., а таксама Загадам Міністра культуры № 112-к. [4, л. 23].

Структура цэнтральнага апарата ДзІнаС складалася з наступных адзінак: старшыня ДзІнаС, намеснік старшыні, аддзел па справах матэрыяльных нерухомых каштоўнасцей, аддзел па справах матэрыяльных рухомых каштоўнасцей, аддзел па справах духоўных каштоўнасцей, аддзел па справах каштоўнасцей народа Беларусі, што знаходзяцца па-за яе межамі. Структура інспекцыі прадугледжвала наяўнасць Упраўленняў па абласцях: Брэскай, Віцебскай, Гомельскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Мінскай і асобна – гораду Мінску, агульны аддзел, фінансава-эканамічны аддзел [5, л. 75]. Пастановай Савета Міністраў была ўстаноўлена штатная структура работнікаў ДзІнаС, без уліку персаналу па абслугоўванні і ахове будынкаў, і налічвала 17 адзінак супрацоўнікаў. Прычым з Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў гісторыі і культуры, што існавала раней пры Міністэрстве культуры, былі пераведзены ў штат 5 адзінак. Заяўленыя 17 адзінак паасобна значыліся ва ўпраўленнях культуры аблвыканкамаў, Мінскага гарвыканкама і аддзелаў Кобрынскага, Пінскага, Полацкага, Мазырскага, Слонімскага, Навагрудскага, Нясвіжскага, Бабруйскага, Месціслаўскага райвыканкамаў і гарвыканкамаў [3, л. 65].

Дзяржаўная інспекцыя ў межах сваёй кампетэнцыі выдавала загады, сумесна ці пры ўзаемадзейні з іншымі міністэрствамі, ведамствамі і камітэтамі, з'яўлялася юрыдычнай асобай, мела права Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь і сваю сімволіку, а таксама права ўдзелу ў размеркаванні сродкаў фонда аховы гісторыка-культурнай спадчыны з рэспубліканскага і мясцовых бюджэтаў [3, л. 79].

Першачарговымі мерапрыемствамі ДзІнаС па развіцці і ўдасканаленні нарматыўнай базы ў галіне гісторыка-культурнай спадчыны былі наступныя: супрацоўнікі інспекцыі разам з адказнымі дзяржаўнымі структурамі ў адпаведнасці з Пастановай Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь ад 13 лістапада 1993 г. № 1941–ХП правялі работу па прывядзенні заканадаўчых актаў Рэспублікі Беларусь, а таксама рашэнняў Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь у адпаведнасць з новым законам “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны”. На перыяд з 1992 па 1994 гг. захоўвалася юрыдычная сіла за былымі пастановамі органаў дзяржаўнай улады, якімі ўжо былі зацверджаны дзяржаўныя спісы помнікаў гісторыі і культуры. Уключаныя ў гэтыя спісы аб'екты да моманту разгляду кожнага з іх Навукова-метыдычнай радай па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны пры ДзІнаС працягвалі лічыцца гісторыка-культурнымі каштоўнасцямі. У гэты час працягвалася работа па ўдакладненні пытанняў аб парадку перамяшчэння рухомых культурных каштоўнасцей. Былі выпрацаваны канцэптальныя прапановы аб прынцыпах узаемаадносін паміж краінамі, што ўваходзілі раней у былы СССР, у галіне правоў уласнасці на агульныя некалі гісторыка-культурныя каштоўнасці. Гэтыя распрацоўкі сталі асновай праектаў шматбаковых міжрадавых пагадненняў паміж Урадамі краін СНД па рэстытуцыі каштоўнасцей. Не засталіся па-за ўвагай міжнароднае супрацоўніцтва і падрыхтоўка нарматыўных дакументаў з заходнееўрапейскімі краінамі. Так, у 1992 г. кіраўніцтва ДзІнаС прыняла ўдзел у падрыхтоўцы і падпісанні тэкста міжрадавай дэкларацыі аб супрацоўніцтве ў галіне навукі, культуры, асветы паміж Польшчай і Рэспублікай Беларусь; удзельнічала ў падрыхтоўцы праекта межурадавага пагаднення па гэтым жа пытанні з Германіяй; распрацавала варыянт Пагаднення аб прынцыпах узаемаадносін у галіне гісторыка-культурнай спадчыны з ЗША; прапанавала тэкст Пагаднення паміж урадамі Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі. У 1994 г. у Мінску адбылося першае ўстаноўчае паседжанне сумеснай Беларуска-Польскай кансультацыйнай камісіі па справах гісторыка-культурнай спадчыны, створанай у адпаведнасці з Беларуска-Польскай міжнароднай дэкларацыяй аб супрацоўніцтве ў галіне навукі, культуры і асветы. Створаная камісія атрымала ад урадавых прадстаўнікоў абодвух бакоў (старшыні ДзІнаС і спецыяліста ад Урада Польшчы) першае заданне па збору матэрыялаў па аднаўленні гісторыка-культурнай спадчыны Нясвіжа як буйнага культурнага цэнтра Еўропы [3, л. 88].

Навукова-метадычная дзейнасць інспекцыі была засяроджана на распрацоўцы формы Дзяржаўнага спіса гісторыка-культурных каштоўнасцей, стварэнні Беларускай рэспубліканскай навукова-метадычнай рады па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны; афармленні ахоўных абавязацельстваў, зыходна-дазваляльных дакументаў. З прычыны таго, што ў кампетэнцыю ДзІнАС уваходзілі пытанні па аб'ектах рухомай і нерухомай спадчыны, то актуальным было выяўленне і наданне статуса каштоўнасці музейным экспанатам. Так, у 1993 г. вядучым дзяржаўным музеямі і бібліятэкам быў разасланы цыркулярны ліст з просьбай даць прапановы па наданні статуса каштоўнасці найбольш адметным адзінкам захавання з фондаў. Таксама апрабраваліся прынцыпы вызначэння правоў уласнасці на выпадкова выяўленыя каштоўнасці і механізмы выплаты ўзнагарод асобам, якія іх выявілі, устанавлення памераў кампенсацый, што павінны ўтрымлівацца за неадпаведнае выкарыстанне матэрыяльных нерухомах каштоўнасцей. У супрацоўніцтве з Галоўным упраўленнем па рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў гісторыі і культуры пры Савеце Міністраў Беларусі (з яго навукова-метадычным цэнтрам) былі распрацаваны прадугледжаныя Законам формы ўліковых дакументаў на матэрыяльныя нерухомае каштоўнасці, таксама формы Дзяржаўнага спіса гісторыка-культурных каштоўнасцей народа Беларусі. Фарміраваўся каталог каштоўнасцей страчаных падчас Другой Сусветнай вайны. У 1993 г. адбыўся Польшка-Амерыканскі сімпозіум па праблемах гістарычнага асяроддзя з удзелам краін Прыбалтыкі і Беларусі. У адпаведнасці з пратаколам мемарандума паміж Рэспублікай Беларусь і ЮНЕСКА быў распрацаваны і накіраваны ў Парыж варыянт праекта "Мірскі замак". ДзІнАС арганізавала і правяла ў жніўні 1993 г. пад эгідай ІКОМОС міжнародную навукова-практычную канферэнцыю "Утопія і рэчаіснасць – праблемы аховы і рэстаўрацыі гісторыка-культурных каштоўнасцей у канцы XX ст." Старшыня ДзІнАС прыняў удзел у навуковым семінары ІКОМОС у 1995 г. у Берліне адносна пытанняў аховы помнікаў савецкай эпохі [3, л. 88].

ДзІнАС праводзіла планамерную працу па азнаямленні мясцовых выканаўчых органаў улады з прынятым заканадаўствам. Напрыклад, 14 красавіка 1993 г. у Віцебскім аблвыканкаме прайшла метадычная нарада-семінар з удзелам намеснікаў старшынь райвыканкамаў, а таксама кіраўнікоў устаноў, прадстаўнікоў грамадскіх арганізацый. Загаддзя ў кожны рай(гар)выканкам былі дасланыя ўзоры ахоўных абавязацельстваў, якія інспектары пры мясцовых гаркамах заключалі з уладальнікамі або карыстальнікамі помнікаў. Асабліва ўвага надавалася рэгламентацыі відаў рэстаўрацыйна-аднаўленчых работ, якія падзяляліся на аднаўленчыя работы, дапаўненне, кансервацыю, прыстасаванне, раскрыццё, рэгенерацыю, рэканструкцыю і рэстаўрацыю [3, л. 90].

Наступным этапам стала ўпарадкаванне штатнай структуры на ўзроўні аблвыканкамаў. Так, пасля распараджэння Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 22 красавіка 1992 г. № 397 і ў адпаведнасці з пастановай Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь "Аб рэарганізацыі справы аховы гісторыка-культурнай спадчыны" пры аблвыканкамах пачаўся працэс падбору кадраў. З гэтай нагоды пры Віцебскім абласным савеце народных дэпутатаў на пасаду інспектара па ахове помнікаў 25 лістапада 1992 г. была прызначана Ніна Андрэеўна Сулецкая, якая мела адукацыю гісторыка і раней працавала намеснікам старшыні абласнога таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры. На тэрыторыі Мінскай вобласці ў гэтым жа годзе былі ўведзены 2 адзінкі супрацоўнікаў: у Мінску і Нясвіжы. Апошняя была ўведзена ў жніўні 1993 г. Таксама ў адпаведнасці з Пастановай Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь ад 15 мая 1991 г. № 799-ХІІ і распараджэннем Савета Міністраў Беларусі ад 22 красавіка 1992 г. № 397 у штат упраўлення культуры Брэстскага аблвыканкама, Кобрынскага і Пінскага гарвыканкамаў былі ўведзены штатныя адзінкі інспектараў. У 1993 г. Гродзенскім абласным Саветам народных дэпутатаў была ўведзена адзінка інспектара ў штат аддзелу культуры Лідскага, Навагрудскага і Слонімскага гарвыканкамаў [6, с. 5].

На пачатковым этапе работы даволі актыўна праходзіў працэс выдачы зыходна-дазваляльнай дакументацыі, у якой прапісваліся ўмовы работы на аб'ектах. У 1993 г. было выдадзена 38 планавых рэстаўрацыйных заданняў, узгоднена 126 адзінак навукова-праектнай дакументацыі, выдадзена 57 ліцэнзій юрыдычным і фізічным асобам на права работ з каштоўнасцямі. У перыяд з 1994 па 1997 гг. – 56 планавых рэстаўрацыйных заданняў, 115 ліцэнзій юрыдычным і фізічным асобам на права работ з каштоўнасцямі.

У 1997 г. орган аховы прайшоў чарговы этап аптымізацыі. Згодна з Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, ДзІнАС была ператворана ў Камітэт па ахове гісторыка-культурнай спадчыны пры Міністэрстве культуры Рэспублікі Беларусь. Пазней, у 1998 г., дзяржаўная інспекцыя па ахове гісторыка-культурнай спадчыны была расфарміравана на два камітэты: камітэт па рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў і камітэт па ахове гісторыка-культурнай спадчыны. У 2001 г. была прынята Пастанова Савета Міністраў № 862, згодна якой інспекцыя па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і камітэт па рэстаўрацыі і кансервацыі былі аб'яднаны ў Дэпартамент па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь [5, с. 133].

Высновы. Такім чынам, утварэнне Дзяржаўнай інспекцыі па ахове гісторыка-культурнай спадчыны стала планамерным актам у межах рэалізацыі Закона "Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны", прынятым у 1992 г. Створаная ў снежні таго ж года ДзІнАС абапіралася ў сваёй дзейнасці на Палажэнне

аб ДзІнаС, зацверджанае адпаведнай пастановай Савета Міністраў Беларусі ў 1993 г. Згодна з дакументам орган ажыццяўляў падрыхтоўку праектаў заканадаўчых і падзаконных актаў, выдачу юрыдычным і фізічным асобам даведак і пасведчанняў у справе аховы, зберажэння і аднаўлення гісторыка-культурных каштоўнасцей, выдачу інструкцый і метадычных дакументаў, што рэгламентавалі дзейнасць службовых асоб і грамадзян у адносінах да ўліку, аховы гісторыка-культурных каштоўнасцей, ажыццяўляў каардынацыю дзейнасці Беларускай рэспубліканскай Навукова-метадычнай рады па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны, меў магчымасць удзельнічаць ў размеркаванні сродкаў рэспубліканскага і мясцовага бюджэтаў, фарміраваў Банк звестак аб гісторыка-культурнай спадчыне Рэспублікі Беларусь, праводзіў падбор і класіфікацыю спецыялістаў, якія маглі быць дапушчаны да работ, прымаў удзел у падпісанні міжнародных пагадненняў, што датычыліся ахоўнай справы.

ЛІТАРАТУРА

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф.7. Воп. 12. Спр. 660.
2. Об охране историко-культурного наследия : Закон Респ. Беларусь от 13 нояб. 1992 г., № 1940-ХП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belzakon.net>. – Дата доступа: 20.01.2019.
3. Несцярчук, Л. М. Ахова гісторыка-культурнай спадчыны Белаурсі. Асноўныя этапы фарміравання, сучасны стан і перспектывы / Л. М. Несцярчук. – Мінск, 2003.
4. НАРБ. – Ф.7. Воп. 12. Спр. 666.
5. НАРБ. – Ф. 968. Воп. 1. Спр. 4049.
6. Андрэйчык, К. В. Захаванне і адраджэнне гісторыка-культурнай спадчыны горада Віцебска ў 1991 – 2001 г. / Андрэйчык К. В. // Науч. тр. Респ. ин-та высш. шк. – 2018. – Ч. 1 – С. 3–9.

Пастыніў 13.03.2019

ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE STATE INSPECTORATE FOR THE PROTECTION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN 1991 – 2001

K. ANDREICHYK

The article deals with the mechanism of functioning of the state Inspectorate for the protection of historical and cultural heritage in 1991-2001. The formation of the body was due to an attempt to rationalize the administrative and organizational structure of the public administration system in relation to the security business. On inspection implementation of the state policy in the field of accounting, protection, historical and cultural values was added. At the legislative level, the independence of the body and its subordination to the Council of Ministers were fixed. The inspection carried out the preparation of draft legislative acts, carried out international activities through the conclusion of agreements, scientific and methodological support, coordination of the activities of the Belarusian Republican scientific and methodological Council on historical and cultural heritage.

Keywords: *authorities, legislation, government regulation, historical and cultural values, State Inspectorate for the protection of historical and cultural heritage.*

УДК 001.83(100)

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ
И ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРНЫХ И НАУЧНЫХ СВЯЗЕЙ
РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ И ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ ГЕРМАНИЯ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

О.А. МЕТЕЖ*(Гродненский государственный университет им. Я. Купалы)*

Рассматриваются вопросы, посвященные деятельности и роли международных научно-образовательных центров и общественных организаций в развитии культурного диалога между Республикой Беларусь и Федеративной Республикой Германией. Благодаря их многочисленным проектам и мероприятиям белорусы имеют возможность ближе познакомиться с культурой, историей, традициями Германии, изучить немецкий язык, а также проходить научные стажировки, наладить прямые контакты между высшими учебными заведениями, научно-исследовательскими институтами, а также партнерство между учеными и преподавателями разных стран. Культурные и образовательные программы содействуют ведению межкультурного диалога, имеют целью укрепление структур гражданского общества и содействуют повышению уровня мобильности в глобальном масштабе.

Ключевые слова: *Институт им. Гёте, Международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау, Немецкая служба академических обменов (DAAD), Институт немецких исследований, Белорусское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами.*

Введение. Беларусь и Германию объединяют глубокие исторические и культурные связи. Еще со времен Возрождения обе страны находились в общем европейском культурном пространстве. Активное сотрудничество в области культуры дает возможность белорусским и немецким гражданам ознакомиться с богатым наследием двух стран и способствует росту взаимопонимания.

Важная роль в развитии и налаживании культурных контактов между Федеративной Республикой Германией и Республикой Беларусь принадлежит правительственным и неправительственным организациям. Так, в Германии практическую реализацию культурного сотрудничества осуществляют различные структуры, работающие самостоятельно на основе внешнеполитических проектов правительства. Ведущими организациями в этой сфере являются, прежде всего, Институт им. Гёте и его филиалы за границей, Международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау, Немецкая служба академических обменов (DAAD), Институт немецких исследований, различные негосударственные фонды и организации, ориентированные на развитие контактов с Беларусью.

Основная часть. Институт имени Гёте – учреждение культуры Федеративной Республики Германия, филиалы которого работают в более чем 90 странах мира. Его деятельность сконцентрирована на популяризации немецкого языка за границей и расширении международного сотрудничества в области культуры. Культурные и образовательные программы Института содействуют ведению межкультурного диалога и дают возможность присоединиться к немецкой культуре, имеют целью укрепление структур гражданского общества и содействуют повышению уровня мобильности в глобальном масштабе [1, с. 52].

Институт имени Гёте в Минске был основан в июле 1993 года, хотя официальное открытие состоялось только в ноябре 1996 г. Его деятельность сосредоточилась на следующих направлениях:

- реализация культурных программ в театре, кино, живописи, киноискусстве;
- популяризация немецкого языка в Беларуси: организация курсов немецкого языка, разработка научных материалов, содержания экзаменов и учебных планов совместно с местными образовательными учреждениями, определение стипендиатов для повышения квалификации и др.;
- организация работы библиотеки.

Наряду с курсами немецкого языка Институт имени Гёте в Беларуси проводит множество культурных мероприятий: доклады, чтения, показ фильмов, фотовыставки и выставки художественных произведений, концерты. Главным направлением считается организация встреч между белорусскими и немецкими деятелями искусства. Одни из последних мероприятий 2018 года: органный концерт музыканта из Мюнхена, Армина Бекера, в Гродно и Минске, выставка картин Галины Худницкой «Берлин. Шпацир», презентация книги писателя Мартина Полака «Затушаваныя краявіды» и др.

Библиотека Института имени Гёте в Минске содействует распространению информации про культурную, общественную и политическую жизнь в Германии. В Беларуси Институт сотрудничает с пятью библиотеками-партнерами в Бресте, Гомеле, Гродно, Могилёве и Минске, а также курирует работу Немецкого читального зала в Витебске. Посетители библиотеки могут пользоваться печатными изданиями

ми, аудиовизуальными носителями информации, а также Интернетом, главными ежедневными и еженедельными газетами и журналами [2]. Существует электронный абонемент библиотеки Onleihe, который дает возможность бесплатно пользоваться электронными изданиями.

Важной и интересной разработкой Института имени Гёте является проект Медиа-автобус “Deutsch-Express”, который стартовал в 2007 г., (т.нз. «библиотека на колесах», которая путешествует по 4 городам Беларуси (Барановичи, Борисов, Бобруйск, Молодечно) и обеспечивает всех, кто интересуется немецкой культурой и языком, но не имеет возможность приехать в Минск, немецкоязычной литературой и страноведческой информацией в виде книг, компакт-дисков, CD-ROM, видеокассет и DVD) [3].

В рамках программы «19/19 – Немецкие фильмы в оригинале» ежемесячно в конференц-зале Института для всех желающих осуществляется показ фильмов на немецком языке. Дату и время показа можно найти на официальном сайте Института в разделе «Мероприятия».

За период своего существования в Беларуси Институт установил эффективную образовательно-культурологическую деятельность, тесно сотрудничает с Министерством культуры, Русским театром, Национальным художественным музеем, Белорусской государственной Академией искусств, Музеем современного изобразительного искусства, Белорусской федерацией «Киноклуб» и другими музеями и театрами [1, с. 52–55].

Также организация регулярно проводит семинары для преподавателей и учителей немецкого языка как иностранного, организует курсы для изучения немецкого языка на разных уровнях и широкий спектр экзаменов. Так, с 19 по 21 апреля 2018 г. Институтом был проведен 10 конгресс для учителей и преподавателей немецкого языка под девизом «С немецким языком – в будущее», организованный в сотрудничестве с Общественным объединением преподавателей немецкого языка и германистов Беларуси, Минским лингвистическим университетом и Германской службой академических обменов (DAAD) [4].

Институт имени Гёте также является партнером проекта Alumniportal Deutschland, финансируемого Министерством экономического сотрудничества ФРГ, Министерством иностранных дел ФРГ, созданного в 2008 г. четырьмя немецкими организациями, имеющими многолетний опыт в области международного сотрудничества. Портал Alumniportal Deutschland представляет собой бесплатную онлайн-платформу для коммуникации и контактов, в рамках которой создается глобальная сеть стипендиатов немецких организаций, объединенных интересом к Германии в профессиональном или личном плане. Здесь бывшие стипендиаты налаживают и поддерживают контакты, обмениваются мыслями в группах, на форумах и в блогах, принимают участие в вебинарах. Таким образом, в сети впервые возник международный форум для бывших стипендиатов немецких организаций [5].

Ещё одним уникальным проектом Института Гёте в Минске, который проводится в сотрудничестве с Британским Советом и финансируется за счет средств Евросоюза выступает MOST (Mobility Scheme for Targeted People-to-People-Contacts / Программа мобильности для целенаправленных межличностных контактов) – проект, направленный на расширение контактов между гражданами ЕС и Беларуси с целью обмена передовым опытом и улучшения взаимопонимания. MOST предоставляет возможность посетить ЕС с целью установления и углубления профессиональных контактов. Ключевые сектора проекта MOST – культура, образование и молодёжь, наука и технологии и др. На сегодняшний день более чем 2200 граждан Беларуси воспользовались возможностями проекта и смогли углубить профессиональные контакты в странах Евросоюза [6].

Ежегодно Институтом выпускается альманах Института имени Гёте, который содержит подробную информацию о деятельности культурного центра.

Минский международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау (ММОЦ) начал свою деятельность в сентябре 1994 г., будучи совместным немецко-белорусским проектом, который построен, финансируется и функционирует в рамках партнерского сотрудничества. Участниками Минского МОЦ выступают Дортмундский международный образовательный центр, туристическое агентство «Белорусский Спутник», Мингорисполком и Беларусбанк.

Главная задача центра – укрепление сотрудничества и взаимопонимания между народами двух стран, реализация совместных проектов в области экономического сотрудничества, охраны окружающей среды, ликвидации последствий Чернобыля, развитие молодежного и женского движения, культурных обменов, диалога церквей. В центре регулярно проводятся семинары, конференции, круглые столы по различной проблематике, организовываются информационно-образовательные поездки граждан обеих стран, действуют курсы по изучению немецкого языка и культуры [7, с. 41].

Основными направлениями работы Минского МОЦ имени Йоханнеса Рау являются проекты «Взаимопонимание и примирение», «Беларусь и Европа», «СМИ», «Церковь и общество», «Человек и окружающая среда» [8].

Одной из центральных идей Минского МОЦ является взаимопонимание и примирение народов и поколений. В рамках данной программы в 2002 году в Минске была открыта «Историческая мастерская». Это белорусско-немецкий проект, учредителями которого выступили Дортмундский международ-

ный образовательный центр, Минский международный образовательный центр имени Й. Рау и Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин.

Историческая мастерская ставит своей задачей помощь и поддержку оставшихся в живых жертв нацистской тирании, развитие и реализацию программ исторического образования, а также поддержку новых тенденций в исследовании военной истории и оккупации Беларуси в белорусской и немецкой историографии. Благодаря широкому спектру деятельности Историческая мастерская вносит свой вклад в развитие культуры памяти и процессов обучения: регулярные встречи молодого поколения и свидетелей войны, историков, студентов и школьников, свободное обсуждение наиболее актуальных проблем представлены разнообразными семинарами, круглыми столами, творческими встречами представителей различных общественных объединений [9, с. 7]. Последними мероприятиями Исторической мастерской стали открытие передвижной выставки «Лагерь смерти Тростенец. История и память», приуроченной к 25-летию установления дипломатических отношений между Беларусью и Германией, а также международная конференция «Помнить ради общего европейского будущего», посвященная открытию второй очереди мемориала «Тростенец» в урочище Благовщина. С 5 по 12 августа 2018 года на базе Исторической мастерской проходил образовательный семинар для группы немецкой молодежи из организации Evangelisches Jugendhaus Shalom Gera (Германия). 28 человек в течение недели детально познакомились с историей Холокоста на примере Минского гетто и лагеря смерти Малый Тростенец. Они участвовали в тематических воркшопах в Исторической мастерской, изучали малоизвестные страницы истории Холокоста, посетили места памяти, познакомились с трагическими судьбами жертв нацизма на территории Беларуси в период оккупации 1941 – 1944 гг. [10, 11, 12].

Большое значение для развития контактов между белорусскими и германскими учеными имеют образовательные и научные программы, организованные Германской службой академических обменов (DAAD). DAAD ежегодно оказывает финансовую поддержку более 100 000 немецких и иностранных студентов и ученых по всему миру, будучи крупнейшей организацией, способствующей международному обмену, а также совместной межвузовской работе. Сеть из 15 Представительств и 57 Информационных центров в 60 странах сотрудничает с основными странами-партнерами по всему миру и проводит консультации на местах [13].

Со дня своего основания DAAD оказала поддержку более двум миллионам как немецких, так и иностранных ученых. Организация представляет собой союз немецких вузов и студенческих объединений. Основная цель DAAD – это всестороннее содействие налаживанию прямых контактов между высшими учебными заведениями, научно-исследовательскими институтами, а также партнерства между учеными и преподавателями разных стран. Ее деятельность сконцентрирована на выдаче стипендий, поддержке процесса интернационализации немецких вузов, распространении германистики и немецкого языка за рубежом, поддержке развивающихся стран при становлении высококачественных учебных курсов и консультаций руководящих органов в области политики образования, науки и стимулирования социально-экономического развития страны [14, с. 71–72].

Финансирование стипендий главным образом осуществляется за счет средств, выделенных различными министерствами Германии, прежде всего, Министерством иностранных дел, Европейским Союзом, а также предприятиями, организациями и правительствами иностранных государств.

С 2003 года Информационное бюро DAAD в Минске проводит консультации для студентов, ученых и вузов в Беларуси. Организация информирует о возможностях обучения и проведения исследований в Германии, консультирует по вопросам финансирования и поддержки немецких и белорусских университетов в ходе установления и укрепления партнерских связей. В настоящее время в Беларуси работают три преподавателя германистики, преподаватель экономики и руководитель Информационного бюро DAAD. Все преподаватели, помимо проведения занятий, проводят консультации по вопросам получения стипендий DAAD и возможностям учебы в вузах Германии. Согласно данным Германской службы академических обменов в 2017 году индивидуальные стипендии в Беларуси получили 110 человек, а 241 человек стали участниками групповых проектов [15].

В 1998 году по инициативе Посольства Федеративной Республики Германии в Минске в рамках программы «ТРАНСФОРМ» Немецкого федеративного правительства был основан Институт немецких исследований. С марта 2005 по октябрь 2011 года Институт был частью Центра международных исследований (CfIS), одной из белорусских неправительственных организаций.

3 октября 2011 года Институт был перенесен на базу Белорусского государственного университета, многолетнего университетского партнера Института в Беларуси. Основными направлениями деятельности Института в области образовательных проектов и программ обмена считаются: разработка учебных программ по социальным наукам, научные публикации, организация образовательных поездок для немецких и белорусских студентов, летних школ, проведение форумов, конференций, Немецких недель и рождественских вечеров [16]. Также на базе Института открыта немецкоязычная специализированная библиотека, насчитывающая около 3000 книг по различной тематике.

С марта 2007 г. Институт немецких исследований издает информационный журнал «IfD-фокус», в котором размещается информация о событиях культурной и научной жизни немецких общественных организаций в Беларуси, при этом основной акцент направлен на образовательную деятельность Института немецких исследований как в Беларуси, так и за рубежом. Журнал выходит 2 раза в год на русском и немецком языках. В 2012 году был выпущен номер журнала, посвященный 20-летию немецко-белорусского сотрудничества.

Характерной чертой международных культурных связей Беларуси на современном этапе стало расширение участия в них неправительственных организаций. Наиболее влиятельными среди них Белорусское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами («БелОД»), которое было основано 7 апреля 1926 г. Целью создания общества была популяризация духовного и культурного наследия белорусского народа, а также создание мостов добрососедства и дружбы с другими народами мира. «БелОД» поддерживает контакты и сотрудничает с общественными организациями из более чем 70 стран мира [17, с. 38–39].

В настоящее время ОО «БелОД» реализует ряд программ, которые содействуют формированию положительного имиджа Республики Беларусь в зарубежных странах, расширению и укреплению международного сотрудничества. К их числу относятся:

1. Популяризация белорусской культуры в разных странах мира (проведение при содействии зарубежных партнеров Дней культуры Республики Беларусь, вечеров, посвященных знаменательным датам, выставок и фотовыставок о Республике Беларусь, обмена иностранными делегациями).

2. Порождение белорусских городов с зарубежными (содействие поиску партнеров, подготовка и проведение координационных встреч городов-побратимов). При ОО «БелОД» работает БОО «Породненные города», в составе которой свыше 30 белорусских городов, имеющих 335 городов-побратимов в 35 странах мира. Ежегодно проводятся 2-3 международных встречи, заключается 20–25 договоров о породнении. Программа всячески способствует двустороннему экономическому, деловому и культурному сотрудничеству белорусских городов с зарубежными [17, с. 42].

3. Оздоровительная программа (организация отдыха и оздоровления детей из чернобыльских районов). Ежегодно при содействии зарубежных партнеров около 150 детей проходят оздоровление в Германии, Франции и Австрии.

4. Гуманитарная программа ОО «БелОД», направленная на обеспечение медучреждений Республики Беларусь аппаратами ультразвуковой диагностики. При сотрудничестве с Фондом «Дети Чернобыля» земли Нижняя Саксония за 20 лет больницам и поликлиникам республики передано свыше 200 аппаратов ультразвуковой диагностики. Представители Фонда передали в дар медучреждениям Минской, Витебской, Брестской, Гомельской областей аппараты УЗИ, стоимостью от 40 тысяч евро каждый. Кроме того, Фонд ежегодно организывает в Беларуси (Минск, Гомель, Витебск) курсы повышения квалификации для белорусских врачей [18].

Осуществляют эти программы 40 товариществ дружбы с отдельными странами, которые объединяют около 1000 активистов «БелОД». Товарищество «Беларусь-Германия» включает в себя следующих партнеров: клуб «Бонн – Минск», клуб дружбы «Майнц – Минск», Союз рабочих самаритян земли Шлезвиг-Гальштейн, общество сотрудничества со странами Восточной Европы (Потсдам), фонд «Дети Чернобыля» земли Нижняя Саксония, фонд «Инициатива для детей Чернобыля» (Ренсбург).

Заключение. Таким образом, культурное и научное сотрудничество научно-образовательных центров и общественных организаций вносит существенный вклад в развитие международных связей в области культуры и науки обеих стран. В этом отношении показательна деятельность Немецкого культурного центра имени Гёте, Минского международного образовательного центра им. Йоханнеса Рау, Института немецких исследований и Германской службы академических обменов (DAAD). Благодаря их активной работе белорусы могут непосредственно познакомиться с немецкой культурой, историей, традициями, изучить язык. Важным направлением в развитии двусторонних отношений является также налаживание прямых контактов между высшими учебными заведениями, научно-исследовательскими институтами и организация партнерства между учеными и преподавателями обеих стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. Оствальд-Рихтер, К. Культурное пространство современной Европы. Институт имени Гёте в Минске – 15 лет сотрудничества / К. Оствальд-Рихтер // Культура. Наука. Творчество: мат-лы Междунар. науч.-практ. конф., 19–20 апреля 2007 г. – Минск : Белорусская гос. Академия искусств, 2008. – С. 52–55.
2. Бібліятэкі-партнёры [Электронный ресурс] // Goethe-Institut Belarus. – Режим доступа: <<https://www.goethe.de/ins/by/be/ueb/koo/bib.html>>. – Дата доступа: 20.02.2019.
3. Бібліятэка на колах [Электронный ресурс] // Goethe-Institut Belarus. – Режим доступа: <<https://www.goethe.de/ins/by/be/ueb/auf.html>>. – Дата доступа: 20.02.2019.
4. 10 кангрэс выкладчыкаў нямецкай мовы ў Мінску. [Электронный ресурс] // Goethe-Institut Belarus. – Режим доступа: <https://www.goethe.de/ins/by/be/ver.cfm?fuseaction=events.detail&event_id=21227956>. – Дата доступа: 12.02.2019.

5. Интернет-портал Alumniportal Deutschland [Электронный ресурс] // Официальный сайт. – Режим доступа: <<https://www.alumniportal-deutschland.org>>. – Дата доступа: 20.02.2019.
6. Мост у нямецкі ўніверсітэт [Электронный ресурс] // Goethe-Institut Belarus. – Режим доступа: <<https://most-belarus.eu/about/information/>>. – Дата доступа: 16.02.2019.
7. Ренш-Ветцель, О. Международное партнерство как механизм реализации принципов образования для устойчивого развития в Беларуси / О. Ренш-Ветцель // Адукацыя і выхаванне. – 2016. – № 5. – С. 41–46.
8. Образовательные программы [Электронный ресурс] // Минский международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау. – Режим доступа: <<http://ibb-minsk.by/educational-program>>. – Дата доступа: 15.02.2019.
9. Бествицкий, Ю. Откройте мастерскую памяти / Ю. Бествицкий // Рэспубліка. – 2008. – 24 мая. – С. 7.
10. Выставка «Лагерь смерти Тростенец. История и память» открылась в Национальной библиотеке Беларуси [Электронный ресурс] // Минский международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау. – Режим доступа: <<http://gwminsk.com/news/otkrytie-vystavki-lager-smerti-trostenec-istoriya-i-pamyat-v-nacionalnoy-biblioteke-belarusi>>. – Дата доступа: 25.02.2019.
11. Международная конференция «Помнить ради общего европейского будущего» [Электронный ресурс] // Минский международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау. – Режим доступа: <<http://gwminsk.com/news/mezhdunarodnaya-konferenciya-pomnit-radi-obshchego-evropeyskogo-budushchego-0>>. – Дата доступа: 12.09.2019.
12. Молодежь из Германии училась в Исторической мастерской [Электронный ресурс] // Минский международный образовательный центр имени Йоханнеса Рау. – Режим доступа: <<http://gwminsk.com/news/gruppa-molodezhi-iz-germanii-s-obrazovatelnoy-celyu-posetila-istoricheskuyu-masterskuyu-im>>. – Дата доступа: 20.02.2019.
13. Организация по поддержке академических обменов [Электронный ресурс] // Германская служба академических обменов. – Режим доступа: <<https://www.daad.by/ru/o-nas/>>. – Дата доступа: 20.08.2018.
14. Мюллер, К. DAAD – партнер в области научного сотрудничества / К. Мюллер // Наука и инновации. – 2013. – №1 (119). – С. 71–72.
15. Belarus. Kurze Einführung in das Hochschulsystem und DAAD-Aktivitäten. 2018 [Электронный ресурс] // Германская служба академических обменов. – Режим доступа: <https://www.daad.de/medien/der-daad/analysen-studien/laendersachstand/belarus_daad_sachstand.pdf>. – Дата доступа: 23.02.2019.
16. О центре «Институт немецких исследований» [Электронный ресурс] // Белорусский государственный университет. – Режим доступа: <<http://ums.bsu.by/ru/o-tsentre-ini>>. – Дата доступа: 25.02.2019.
17. Шаблыка, Т. Рэсурс народнай дыпламатыі / Т. Шаблыка // Беларуская думка. – 2009. – № 3. – С. 38–45.
18. Совместные программы [Электронный ресурс] // Белорусское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами. – Режим доступа: <http://friendshipsociety.by/index.php?s=joint_programs>. – Дата доступа: 26.02.2019.

Поступила 22.03.2019

**ACTIVITY OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL CENTERS
AND PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL AND SCIENTIFIC
RELATIONS OF THE REPUBLIC OF BELARUS AND THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY
AT THE PRESENT STAGE**

O. MIATSEZH

The article deals with issues dedicated to activity and a role of the international scientific education centers and public organizations in development of cultural and scientific dialogue between Republic of Belarus and the Federal Republic of Germany. The areas of work, projects and actions of Goethe-Institute, International educational the center of Johannes Rau, the German Academic Exchange Service (DAAD), Institute of the German researches and also the Belarusian society of friendship and cultural communication with foreign countries are described. The conclusion is that thanks to their activity Belarusians have an opportunity closer to get acquainted with culture, history, traditions of Germany, to learn German, to come into direct contact with higher educational institutions, research institutes and also to have partnerships between scientists and teachers of the different countries. Cultural and educational programs promote conducting cross-cultural dialogue, are intended for strengthening of structures of civil community, and promote increase in level of mobility on a global scale.

Keywords: *Goethe-Institute, International educational the center of Johannes Rau, the German Academic Exchange Service (DAAD), Institute of the German researches, the Belarusian society of friendship and cultural communication with foreign countries.*

УДК 94(494)

СОТРУДНИЧЕСТВО ШВЕЙЦАРИИ С ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ ЕВРОПЫ

*И.В. ЗУЕВ**(Белорусский государственный университет, Минск)*

Характеризуется обстановка, сложившаяся в государствах бывшего социалистического лагеря после окончания холодной войны, и определяется влияние, которое она оказала на цели внешней политики Швейцарии в то время. Делается акцент на том, что руководство Конфедерации стремилось содействовать реформам и разрешению вооружённых конфликтов в Центральной, Юго-Восточной и Восточной Европе не только из чувства солидарной ответственности, но и из-за стремления снизить масштабы беженства в Швейцарию и найти новых партнёров в регионе. Оцениваются результаты реализации программ технической и финансовой помощи, оказанной постсоциалистическим государствам в 1990 – 2016 гг., а также помощи новым восточным членам Европейского союза в 2007 – 2017 гг. Кроме того, рассматриваются основные направления сотрудничества Конфедерации с постсоциалистическими государствами в сфере торговли и миграции, участие Швейцарии в миротворческих операциях в Европе и оказание дипломатических услуг государствам региона.

Ключевые слова: Швейцарская Конфедерация; постсоциалистические государства; Восточная Европа; солидарная ответственность; Гельветистан; рамочные кредиты; миллиард на сплочённость; принцип политической обусловленности.

Введение. Один из важнейших принципов внешней политики Швейцарии – универсализм, который заключается в поддержании хороших отношений со всеми государствами мира. Географическое расположение и исторические предпосылки во многом определяют приоритеты Конфедерации, поэтому наиболее тесные отношения сложились у неё именно с европейскими партнёрами.

Уже в первой внешнеполитической концепции, принятой в 1993 г., Федеральный совет подчёркивал значимость Европы для Швейцарии. После окончания холодной войны в западной части европейского региона активизировались интеграционные процессы, а в восточной, в результате распада Югославии и Советского Союза, образовалось два десятка новых государств, многие из которых стали очагом региональной нестабильности. Ситуация в Европе того времени определила внешнеполитические цели Конфедерации: укрепление мира и безопасности, защиту прав человека, демократии и верховенства закона, расширение экономического сотрудничества и повышение благосостояния, содействие международному развитию и устранению социальных противоречий, а также охрана природных ресурсов [1, с. 163–171].

В последующие годы эта расстановка приоритетов сохранилась, поэтому обе стратегии внешней политики Швейцарии (2012 – 2015 гг. и 2016 – 2019 гг.) включали такие направления, как укрепление региональной стабильности и безопасности, а также развитие сотрудничества с зарубежными партнёрами. При этом особое внимание руководство Конфедерации уделяло содействию реформам в постсоциалистических государствах Восточной Европы¹ и разрешению конфликтов на Западных Балканах и Южном Кавказе [3, с. 11–13, 16–17; 4, с. 18–26].

Сотрудничество Швейцарии с постсоциалистическими государствами получило отражение в научных исследованиях. Так, Дж. А. Фанцун и П. Леманн [5, с. 287–296] обратили внимание на то, что помощь Швейцарии, оказанная в 1990-х гг. постсоциалистическому блоку, была одновременно проявлением международной солидарности и стремлением найти новых экономических партнёров. В свою очередь, Л. Гётшель, М. Бернат и Д. Шварц [6, с. 160], а также В. Я. Швейцер [7] подошли к этому вопросу с точки зрения отношений Конфедерации с Европейским союзом – в частности, с позиции последствий его восточного расширения в 2004 – 2013 гг., подготовка к которому началась ещё в 1994 г.

Ряд авторов рассматривали сотрудничество Швейцарии с отдельными государствами бывшего социалистического лагеря. В частности, Й. Гретц [8, с. 4] выделил основные моменты её взаимоотношений с Россией, а М. Бьери [9] определил основные направления швейцарской политики в Западных Балканах. Кроме того, А. В. Шарано [10, с. 210–215] и А. В. Тихомиров [11] охарактеризовали отдельные направления белорусско-швейцарских отношений.

Цель данной статьи – определить задачи внешней политики Конфедерации в отношении постсоциалистических государств Европы, а также охарактеризовать основные направления её сотрудничества с ними в 1990 – 2000-х гг.

¹ Под Восточной Европой в официальных документах Швейцарии, как правило, подразумеваются европейские государства бывшего социалистического лагеря и государства бывшего СССР, включая Кавказ и Центральную Азию [2, ст. 1].

Основная часть. После окончания холодной войны руководство Швейцарии обратило серьёзное внимание на государства Центральной, Юго-Восточной и Восточной Европы, где в это время происходили значительные перемены. Летом 1991 г. были распущены Совет экономической взаимопомощи и Организация Варшавского договора, которые формировали основу социалистического лагеря. В конце того же года прекратил существование Советский Союз, на территории которого возникло 15 независимых государств. В 1991 – 1992 гг. начался распад Югославии, из состава которой вышли Словения, Хорватия, Македония, Босния и Герцеговина, а в 2006 – 2008 гг. оставшаяся часть разделилась на Сербию, Черногорию и Косово.

В этот период изменения происходили и в Швейцарии: она отказалась от самоизоляции, основанной на строгом соблюдении нейтралитета, и стала наращивать сотрудничество с европейскими партнёрами. Это, в определённом смысле, сближало Конфедерацию с постсоциалистическими государствами, которые также стали развивать региональное сотрудничество, сдерживаемое прежде «железным занавесом». В феврале 1991 г. руководители Польши, Чехословакии и Венгрии, сформировав Вышеградскую группу, выразили стремление к укреплению демократии, становлению рыночной экономики и вхождению в европейские интеграционные структуры [12]. В декабре того же года главы Беларуси, России и Украины также заявили о своей приверженности принципам демократии, верховенства закона, прав человека и мирного урегулирования споров и основали собственное интеграционное объединение – Содружество Независимых Государств [13], к которому впоследствии присоединилось большинство республик бывшего СССР.

В Швейцарии стремились не упустить такую историческую возможность. В 1989 – 1991 гг. глава Федерального департамента иностранных дел (ФДИД) Р. Фельбер посетил с официальными визитами Польшу, Венгрию, СССР и Чехословакию. В свою очередь, в сентябре 1991 г. Федеральный совет, говоря о солидарной ответственности за будущее воссоединённой Европы, заявил о готовности поддержать процесс демократических преобразований в восточноевропейских государствах, помочь им преодолеть разрыв в уровне благосостояния по сравнению с Западной Европой, расширить общественный, научный и культурный диалог, а также содействовать мирному урегулированию споров и укреплению сотрудничества в сфере безопасности [14, с. 572–573].

Стоит сказать, что в 1990-х гг. вопросы мира и безопасности остро стояли во многих постсоциалистических государствах. Происходившие там территориальные и политические преобразования зачастую сопровождал не только экономический и социальный кризис, но и вооружённые конфликты. Крупнейшим из них были югославские войны, которые продлились с 1991 по 2001 гг. На территории бывшего СССР в это и последующее время обострилась проблема сепаратизма: в 1992 г. вспыхнул конфликт в Приднестровье (Молдова), в 1991 – 1993 гг. – в Южной Осетии и Абхазии (Грузия), в 1992 – 1994 гг. – в Нагорном Карабахе (Азербайджан), в 1994 – 2009 гг. – в Чечне (Россия). Кроме того, смену руководства многих государств региона сопровождали массовые протесты, гражданские войны и революции.

Хотя Швейцария не граничит ни с одним из этих государств, она непосредственно ощутила на себе последствия событий, происходивших в восточной части Европы. В частности, югославские войны вызвали резкий всплеск числа просителей убежища на территории Конфедерации. Половину из 298,5 тыс. запросов за период 1991 – 2001 гг. составили именно выходцы из Югославии и отделившихся от неё стран. Даже во время европейского миграционного кризиса 2015 – 2016 гг. Швейцария не сталкивалась со столь масштабным наплывом беженцев: в пиковый 2015 год их число составило 39,5 тыс., в то время как в 1991 г. оно достигло 41,7 тыс., а в 1999 г. – 47,5 тыс. [15]. Как следствие, руководство Конфедерации было максимально заинтересовано в укреплении безопасности и стабильности всего европейского региона.

Ещё одним фактором, который содействовал сближению Швейцарии с постсоциалистическими государствами, стало стремление найти новых партнёров на Востоке. Сотрудничество с восточными государствами в 1992 г. помогло Конфедерации усилить своё влияние во Всемирном банке и Международном валютном фонде. Сформировав общую избирательную группу с Азербайджаном, Кыргызстаном, Туркменистаном, Узбекистаном и Польшей, получившую неофициальное название «Гельветистан», Швейцария смогла назначать своего представителя в Исполнительный совет МВФ и, соответственно, участвовать в принятии решений этой организации. Впоследствии к группе присоединились Таджикистан (1993 г.), Сербия (2006 г.) и Казахстан (2010 г., в ответ на это Узбекистан вышел из состава участников) [16].

Во внешней торговле Конфедерации доля постсоциалистических стран была довольно низкой, хотя и выросла с 1% до 5% за период 1991 – 2017 гг. Стоит сказать, что в отдельных сферах её значимость была гораздо выше. Например, в 2010 – 2011 гг. Казахстан на короткое время стал основным поставщиком нефти в Швейцарию, потеснив её традиционных партнёров: Ливию, Нигерию и Алжир [17].

Взяв курс на солидарную ответственность за мирное и стабильное развитие Европы и поддержку реформ в постсоциалистических государствах, Федеральный совет разработал для них ряд программ технической и финансовой помощи. Для их реализации швейцарский парламент выделил *рамочные кредиты*. Первый из них в 1990 г. получили Польша, Венгрия и Чехословакия (250 млн. франков), в 1992 г. к ним присоединились западнобалканские и балтийские государства (800 млн. франков), а в 1993 г. – государства СНГ и Грузия (600 млн. франков). Общая сумма, выделенная постсоциалистическим госу-

дарствам в 1990 – 2016 гг., составила почти 5,6 млрд. франков, 12% из которой пришлось на Центральную Европу, 43% – на Балканы, а 40% – на СНГ [18].

Ответственность за реализацию программ помощи была возложена на Политическую дирекцию Федерального Департамента иностранных дел (ФДИД) и Федеральное управление внешнеэкономических связей. Впоследствии эти задачи перешли к новым ведомствам: Дирекции по развитию и сотрудничеству (DEZA), созданной в 1996 г.², и Государственному секретариату экономики (SECO), созданному в 1999 г. Целью политики Швейцарии в Восточной Европе, в соответствии с Федеральным распоряжением от 24 марта 1995 г., стало содействие укреплению принципов демократии, правового государства и прав человека, становлению стабильных политических институтов, устойчивому развитию экономики на основе рыночных принципов, а также рациональному использованию природных ресурсов и повышению уровня жизни в целом [2, ст. 2].

Реализация соответствующих программ технической и финансовой помощи способствовала решению многих проблем в постсоциалистических странах. Среди успешных результатов – реформирование систем государственного управления, включая повышение прозрачности работы парламентов Сербии и Македонии, содействие децентрализации и укреплению местного самоуправления в Украине (проект DESPRO), Косово и Грузии, а также реформирование судебной системы в Таджикистане и избирательной системы в Кыргызстане.

Помощь Швейцарии способствовала улучшению экономической ситуации в регионе. В Боснии и Герцеговине, Сербии, Косово и Грузии были реорганизованы системы профессионального обучения, а в Украине, Азербайджане, Кыргызстане и Таджикистане поддержку получили представители малого бизнеса. Кроме того, ряд проектов был направлен на развитие сельскохозяйственных районов Украины, Южного Кавказа и Центральной Азии.

Во многих странах Конфедерация помогла укрепить системы здравоохранения и образования, а также модернизировать инфраструктуру и улучшить экологическую обстановку. Помимо этого, в Кыргызстане, Таджикистане и Узбекистане были реализованы масштабные проекты в области комплексного управления водными ресурсами, а в Грузии и Украине – программы по восстановлению территорий, пострадавших в результате вооружённых конфликтов [19].

Не все постсоциалистические государства постоянно получали швейцарскую помощь в рамках упомянутых проектов. В частности, в 2004 г. те из них, кто вступил в Европейский союз, были исключены из программ помощи Восточной Европе. Однако уже 24 марта 2006 г. парламент Конфедерации принял новый Федеральный закон [20], сменивший Федеральное распоряжение 1995 г. В соответствии с ним в 2007 – 2017 гг. в Польше, Румынии, Венгрии, Чехии, Болгарии, Литве, Словакии, Латвии, Хорватии, Эстонии и Словении было реализовано более 200 новых проектов на общую сумму 1,3 млрд. франков, которые Швейцария перечислила в Фонд сплочения ЕС (т. н. «миллиард на сплочённость») [21].

Исключение отдельных государств из швейцарских программ поддержки стран Восточной Европы было связано и с принципом *политической обусловленности*. Условиями получения помощи были названы: готовность государства к политическим и экономическим реформам, отсутствие там систематических нарушений прав человека и наличие предпосылок для формирования плюралистической политической системы, кроме того, государство-получатель не могло находиться в состоянии войны [22, с. 5023–5024]. Применение этого принципа, в частности, привело к тому, что с 2000 г. Беларусь – единственное европейское государство, сохраняющее смертную казнь как вид наказания, – перестала участвовать в швейцарских проектах [18]. Тем не менее, Конфедерация не прекратила сотрудничество с Беларусью: в 2001 – 2010 г. она направила ей 25 млн. франков гуманитарной помощи для усовершенствования системы здравоохранения в районах, пострадавших от аварии на Чернобыльской АЭС [23], а в 2005 – 2017 гг. – 19,6 млн. франков официальной помощи в целях развития [24].

Помимо оказания помощи постсоциалистическим государствам, Швейцария содействовала расширению их *внешнеторговых связей*. При её поддержке многие государства заключили соглашения о свободной торговле с ЕАСТ: Северная Македония (2000 г.), Сербия (2009 г.), Албания (2009 г.), Украина (2010 г.), Черногория (2011 г.), Босния и Герцеговина (2013 г.), Грузия (2016 г.). Молдова (2017 г.) и Косово (2018 г.) подписали совместные декларации о сотрудничестве с данной организацией. В начале 2011 г. начались переговоры по вопросу заключения аналогичного соглашения с Таможенным союзом России, Беларуси и Казахстана, однако в марте 2014 г., в ответ на аннексию Россией Крымского полуострова, они были приостановлены [25].

Кроме того, Швейцария, где проживают почти 312 тыс. выходцев из бывшей Югославии (это лишь на 5 тыс. меньше итальянской диаспоры – самой многочисленной в Швейцарии [26]), заключила *миграционные партнёрства* с Боснией и Герцеговиной (2009 г.), Сербией (2009 г.) и Косово (2010 г.).

² В 1990 – 1995 гг. она называлась Отделом по сотрудничеству с Восточной Европой, а в 1995 – 1996 гг. – Дирекцией по сотрудничеству в целях развития, гуманитарной помощи и техническому сотрудничеству с Центральной и Восточной Европой.

Благодаря этому, в частности, удалось наладить возвращение мигрантов на родину – больше всего людей вернулись в Косово (40 тыс.) и Боснию и Герцеговину (10 тыс.) [27].

Конфедерация внесла немалый вклад в укрепление региональной безопасности, участвуя в *миротворческих операциях*, направленных на стабилизацию обстановки в постсоциалистических государствах. Уже в августе 1992 г. швейцарские невооружённые военные наблюдатели присоединились к Силам ООН по охране в Хорватии (СООНО). Впоследствии военные и гражданские специалисты из Конфедерации входили в состав ряда миссий ООН в Грузии (МООННГ, 1994 – 2009 гг.), Таджикистане (МНООНТ, 1995 – 1998 гг.), Северной Македонии (СПРООН, 1995 – 1999 гг.), Хорватии (ООНВД, ВАООНВС, МНООНПП и ПГПРООН, 1995 – 2002 гг.), Боснии и Герцеговине (СМПС и МООНБГ, 1996 – 2002 гг.) и Косово (МООНК, 1999 – 2009 гг.) [28].

Швейцарские миротворцы также участвовали в Контрольной миссии ОБСЕ в Косово (1998-1999 гг.), Силах НАТО в Косово (KFOR, с 1999 г.) и миссии EUFOR ALTHEA в Боснии и Герцеговине (с 2004 г.) [29]. Кроме того, в 2000-х гг. сотрудники швейцарской полиции способствовали постконфликтному восстановлению и реформированию правоохранительных органов в Северной Македонии (EUPOL PROXIMA, 2003-2005 гг.), Боснии и Герцеговине (EUPM, 2003-2012 гг.), Косово (EULEX, 2009-2018 гг.) и Украине (КМЕС, с 2016 г.) [30].

Важную роль в политике Швейцарии в отношении постсоциалистических государств сыграли её богатые гуманитарные традиции и опыт в оказании *дипломатических услуг*. В частности, она представляет взаимные интересы Грузии и России, которые в результате вооружённого конфликта в августе 2008 г. разорвали дипломатические отношения.

Швейцарские дипломаты неоднократно выступали в качестве посредников. Так, благодаря М. Амбюлю Армения и Турция подписали Цюрихские протоколы об установлении и развитии отношений (2009 г.), а М. Кальми-Ре способствовала заключению соглашения между Грузией и Россией (2011 г.), открывшего последний путь во Всемирную торговую организацию. Кроме того, Х. Тальявини в 2014 – 2015 гг. занимала пост спецпредставителя Генерального секретаря ОБСЕ в Трёхсторонней контактной группе по Украине, а Т. Фриш с 2015 г. координирует там рабочую подгруппу по гуманитарным вопросам [31, с. 77 – 78].

Помимо этого, Конфедерация внесла вклад в содействие диалогу на Балканах и Южном Кавказе. В июле 2005 г. за круглым столом в Люцерне, собравшем представителей балканских государств, Швейцарии, США, Совета Европы, Евросоюза и ООН, обсуждался вопрос независимости Косово³, а с 2013 г. швейцарский ФДИД регулярно проводил переговоры между Белградом и Приштиной. В свою очередь, в конце 2015 г. в Берне состоялась встреча И. Алиева и С. Саргсяна, где обсуждался конфликт в Нагорном Карабахе – главная проблема в отношениях между Азербайджаном и Арменией.

Заключение. После окончания холодной войны Швейцария активизировала восточноевропейское направление своей внешней политики. Его задачами стало содействие политическим и экономическим реформам в постсоциалистических государствах, а также разрешение вооружённых конфликтов и поиск новых партнёров в Европе.

В рамках этого направления Конфедерация реализовывала программы технической и финансовой помощи постсоциалистическим государствам и, впоследствии, помощи новым восточным членам Европейского союза, а также направляла им гуманитарную помощь и официальную помощь в целях развития. Кроме того, в 1990 – 2000-х гг. Швейцария укрепила сотрудничество с этими государствами в сфере торговли, миграции и безопасности, а также оказывала им дипломатические услуги.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bericht über die Aussenpolitik der Schweiz in den 90er Jahren (Anhang: Bericht zur Neutralität) vom 29. Nov. 1993 // Bundesblatt. – BBl 1994 I 153. – S. 153–242.
2. Bundesbeschluss vom 24. März 1995 über die Zusammenarbeit mit den Staaten Osteuropas // Amtliche Sammlung des Bundesrechts. – AS 1998 868. – S. 868-872.
3. Swiss foreign policy strategy 2012-2015: Federal Council report to Parliament on the strategic axes of foreign policy / Swiss Federal Department of Foreign Affairs. – Bern: FDFA, 2012. – 28 p.
4. Swiss foreign policy strategy 2016-19: Federal Council report on the priorities for the 2016-19 legislative period / Swiss Federal Department of Foreign Affairs. – Bern: FDFA, 2016. – 40 p.
5. Fanzun, J. A. Die Schweiz und die Welt: aussen- und sicherheitspolitische Beiträge der Schweiz zu Frieden, Sicherheit und Stabilität, 1945-2000 / J. A. Fanzun, P. Lehmann // Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung. – 2000. – № 57.

³ Скупщина Косово провозгласила независимость 17 февраля 2008 г. Швейцария признала новое государство уже 27 февраля, а 28 марта 2008 г. открыла посольство в Приштине.

6. Goetschel, L. Schweizerische Aussenpolitik: Grundlagen und Möglichkeiten / L. Goetschel, M. Bernath, D. Schwarz. – Zürich: Neue Zürcher Zeitung, 2002. – 266 S.
7. Швейцер, В. Я. Швейцария-ЕС: проблемное партнёрство / В. Я. Швейцер // Государства Альпийского региона и страны Бенилюкс в меняющейся Европе / под ред. В. Я. Швейцера. – М. : Весь Мир, 2009. – С. 185–205.
8. Grätz, J. Russia in Europe: strategic challenges / J. Grätz // CSS Analysis in Security Policy. – 2013. – № 136.
9. Bieri, M. The Western Balkans between Europe and Russia / M. Bieri // CSS Analyses in Security Policy. – 2015. – № 170.
10. Шарапо, А. В. Политические системы и внешняя политика Германии, Австрии, Швейцарии: учеб. пособие / А. В. Шарапо. – Минск : БГУ, 2007. – 231 с.
11. Тихомиров, А. В. Нейтральная Швейцария в диалоге с Минском тоже оглядывается на ЕС [Электронный ресурс] / А. В. Тихомиров // БелаПАН. – 2009. – Режим доступа: https://belapan.by/archive/2009/12/18/eu_eu1710. – Дата доступа: 12.05.2019.
12. Visegrad Declaration [Electronic resource]: done in Visegrad on 15th February 1991 // International Visegrad Fund. – Mode of access: <http://www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412>. – Date of access: 12.05.2019.
13. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс]: подписано в Минске 8 декабря 1991 г. // Исполнительный комитет СНГ. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/page.php?id=176>. – Дата доступа: 12.05.2019.
14. Botschaft über die Weiterführung der verstärkten Zusammenarbeit mit ost- und mitteleuropäischen Staaten vom 23. September 1991 // Bundesblatt. – BBl 1991 IV 553. – S. 553-634.
15. Asylgesuche nach Nationen (1986 bis 2018) [Electronic resource] // Staatssekretariat für Migration. – Mode of access: <https://www.sem.admin.ch/sem/de/home/publiservice/statistik/asylstatistik/uebersichten.html>. – Date of access: 12.05.2019.
16. IMF executive directors and voting power [Electronic resource] // International Monetary Fund. – Mode of access: <https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/eds.aspx>. – Date of access: 12.05.2019.
17. Swiss-Impex [Electronic resource] // Eidgenössische Zollverwaltung. – Mode of access: <https://www.gate.ezv.admin.ch/swissimpex>. – Date of access: 12.05.2019.
18. Archiv Jahresberichte [Electronic resource] // Direktion für Entwicklung und Zusammenarbeit. – Mode of access: https://www.eda.admin.ch/deza/de/home/resultate_und_wirkung/wirkungs_und_jahresberichte/archiv.html. – Date of access: 12.05.2019.
19. Project database [Electronic resource] // Swiss Agency for Development and Cooperation. – Mode of access: <https://www.eda.admin.ch/deza/en/home/activities-projects/projekte-fokus/Project-database.html>. – Date of access: 12.05.2019.
20. Bundesgesetz über die Zusammenarbeit mit den Staaten Osteuropas vom 24. März 2006 (Stand am 1. Juni 2007) // Systematische Rechtssammlung. – SR 974.1.
21. The Swiss contribution in brief [Electronic resource] // Federal Department of Foreign Affairs. – Mode of access: <https://www.eda.admin.ch/erweiterungsbeitrag/en/home/the-swiss-contribution/kurzportraet-erweiterungsbeitrag.html>. – Date of access: 12.05.2019.
22. Botschaft über die Weiterführung der verstärkten Zusammenarbeit mit Osteuropa und den Staaten der GUS vom 19. August 1998 // Bundesblatt. – BBl 1998 V 4989. – S. 4989-5051.
23. Bilateral relations Switzerland-Belarus [Electronic resource] // Federal Department of Foreign Affairs. – Mode of access: <https://www.eda.admin.ch/eda/en/home/representations-and-travel-advice/belarus/switzerland-belarus.html>. – Date of access: 12.05.2019.
24. Swiss official development assistance [Electronic resource] // Swiss Agency for Development and Cooperation. – Mode of access: <https://www.eda.admin.ch/deza/en/home/activities-projects/figures-statistics/statistische-tabellen.html>. – Date of access: 12.05.2019.
25. Free trade agreements and trade relations by partners [Electronic resource] // European Free Trade Association. – Mode of access: <https://www.efta.int/free-trade/free-trade-agreements>. – Date of access: 12.05.2019.
26. Ständige ausländische Wohnbevölkerung nach Staatsangehörigkeit, 1980-2017 [Electronic resource] // Bundesamt für Statistik. – Mode of access: <https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/bevoelkerung/migration-integration/auslaendische-bevoelkerung.assetdetail.5866926.html>. – Date of access: 12.05.2019.
27. Help for asylum seekers who choose to return home [Electronic resource] // SWI swissinfo.ch. – 2017. – Mode of access: https://www.swissinfo.ch/eng/multimedia/paid-to-leave_help-for-asylum-seekers-who-choose-to-return-home/43529586. – Date of access: 12.05.2019.
28. Troop and police contributors [Electronic resource] // United Nations Peacekeeping. – Mode of access: <https://peacekeeping.un.org/en/troop-and-police-contributors>. – Date of access: 12.05.2019.

29. Missionen – Militärische Friedensförderung seit 1953 [Electronic resource] // Schweizer Armee. – Mode of access: <https://www.vtg.admin.ch/de/aktuell/einsaetze-und-operationen/militaerische-friedensfoerderung/missionen.html>. – Date of access: 12.05.2019.
30. International police missions of Switzerland – Previous missions [Electronic resource] // Federal Department of Foreign Affairs. – Mode of access: <https://www.eda.admin.ch/civpol/en/home/einsaetze/previous-missions.html>. – Date of access: 12.05.2019.
31. Зуев, И. В. Политика Швейцарской Конфедерации в сфере безопасности человека / И. В. Зуев // Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития : сб. науч. ст. – Минск : ЦМИ БГУ, 2018. – Вып. 6. – С. 72–88.

Поступила 15.05.2019

SWITZERLAND'S COOPERATION WITH EUROPEAN POST-SOCIALIST STATES

I. ZUYEU

The article describes the situation developing in the states of the former socialist bloc after the end of the Cold War, and determines its impact on Switzerland's foreign policy objectives at that time. It emphasizes the fact that the Confederation's government was seeking to promote reforms and resolve armed conflicts in Central, Southeastern and Eastern Europe not only because of the sense of solidary responsibility, but also because of the desire to reduce the flow of refugees to Switzerland and to find new partners in the region. It also evaluates the results of technical and financial support programmes implemented in the post-socialist states in 1990-2016 as well as Switzerland's assistance to the new Eastern members of the European Union in 2007-2017. In addition, the article outlines the main areas of its cooperation with the post-socialist states in trade and migration as well as Switzerland's participation in peacekeeping operations in Europe and its provision of good offices to the states of the region.

Keywords: *Swiss Confederation; post-socialist states; Eastern Europe; solidary responsibility; Helvetistan; framework credits; cohesion billion; political conditionality principle.*

УДК 902.3(476.4)

**АГУЛЬНЫ АГЛЯД КОМПЛЕКСА АРТЭФАКТАЎ З АРХЕАЛАГІЧНЫХ
ДАСЛЕДАВАННЯЎ НА ТЭРЫТОРЫІ ГІСТАРЫЧНАГА ЦЭНТРА г. БЫХАВА****Р.Дз. ГАЛЫНСКІ***(Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)*

У горадзе Быхаве археалагічныя працы праводзіліся ў 1988 – 1989 гг. і 2012 – 2016 гг. Даследаванні праводзілі І.В. Сінчук, Р.Дз. Галынскі і І.А. Марзалюк. Вывучаліся тэрыторыі замкавага комплексу, горада і пасадаў. Атрыманы археалагічны матэрыял датуецца XVI – XIX стст. У асноўным гэта фрагменты рознага керамічнага посуду, сцянных і печкавых кафляў, шкляных сасудаў. Прадметы з каляровых металаў і ўзбраенне вельмі нешматлікія. Сярод вырабаў з жалеза пераважаюць цвікі. У ходзе раскопак былі зафіксаваныя сляды розных эпох фарміравання горада (сляды пажараў, перабудовы будынкаў і перапланіроўкі кварталаў, змяненне прызначэння частак горада).

Ключавыя словы: археалагічныя даследаванні, археалагічныя матэрыялы, замкавы комплекс, горад, пасадак, гаршкі, макотры, кафля, цвікі, шклянныя вырабы, металічныя вырабы.

Уводзіны. Амаль усе даследаванні праводзіліся ў гістарычным цэнтры горада. Археалагічныя вышукі ў межах Быхава распачаў яшчэ К.М. Палікарповіч, прадоўжылі вывучэнне Л.Д. Побаль, Я.Р. Рыер і В.Ф. Капыцін (збор пад’ёмнага матэрыялу, апісанне помнікаў і разведачная шурфова да 1-2 м²) [9, с. 76–80]. Раскопкі і нагляды здзяйснялі: І.І. Сінчук у 1988–1989 гг., аўтар артыкула у 2012–2016 гг. (на гэтых матэрыялах засяроджана асноўная ўвага) і І.А. Марзалюк у 2013 г.

Праца аўтара складалася з археалагічных разведак (2012 – 2016 гг.) [4 – 5], раскопак (2014, 2016 гг.) [1 – 7] і археалагічных нагледаў (2013, 2015 гг.) [2; 4]. І.І. Сінчук працаваў на паўночнай частцы горада ў межах плошчы Савецкай, у ваколіцах сінагогі (археалагічны нагляд у 1988 г. і археалагічныя даследаванні ў 1989 г. у межах руканструкцыйных работ) [11, с. 134]. І.А. Марзалюк ажыццяўляў раскопкі на тэрыторыі Быхаўскага замка ў 2013 г. [10].

Разведкі праводзіліся шляхам збору археалагічных матэрыялаў на месцы распрацаванага грунта (прысядзібных надзелах, клумбах). Раскопкі – паслядоўнае вывучэнне стратыграфічных напластаванняў з выемкай грунта і здабываннем артэфактаў. Археалагічныя нагляды – назіранні за будаўнічымі работамі якія праходзяць на месцы археалагічных помнікаў. Акрамя таго ў 2012, часткова 2013 і 2014 гг., праводзіліся археалагічныя нагляды на месцах несанкцыянаванага будаўніцтва (даследчык выпадкова трапляў на месцы ўжо завяршаючыхся будаўнічых работ).

У ходзе археалагічных разведак у межах вуліц Валадарскага і Француза, а таксама плошчы Савецкай у 2012 г., была атрымана невялікая калекцыя археалагічных матэрыялаў (фрагменты кафлі, посуду і металічныя вырабы) усяго 63 экзэмпляры. У межах плошчы Савецкай (Стадыён), у 2013 г., і па вуліцы Савецкая № 6, была атрымана вялікая калекцыя археалагічных матэрыялаў (фрагменты кафлі, глінянага і шкляннага посуду, металічныя вырабы) усяго 902 экзэмпляра (817 – са стадыёна, астатнія – вул. Савецкая № 6) [1 – 6]. Работы, якія праводзіліся падчас археалагічнага нагляду на тэрыторыі Храма Святой Жываначальнай Троіцы, далі калекцыю больш за 600 адзінак [7]. Падчас раскопак у 2014 г. было выяўлена каля 50 артэфактаў і іх фрагментаў. У ходзе археалагічнага нагляду на плошчы Савецкай у 2015 г. атрымана калекцыя са 150 прадметаў [4]. Пры даследаваннях 2016 г. – каля 1000 артэфактаў.

Акрамя таго, здзяйсняліся археалагічныя разведкі шляхам збору пад’ёмнага матэрыялу на тэрыторыі горада.

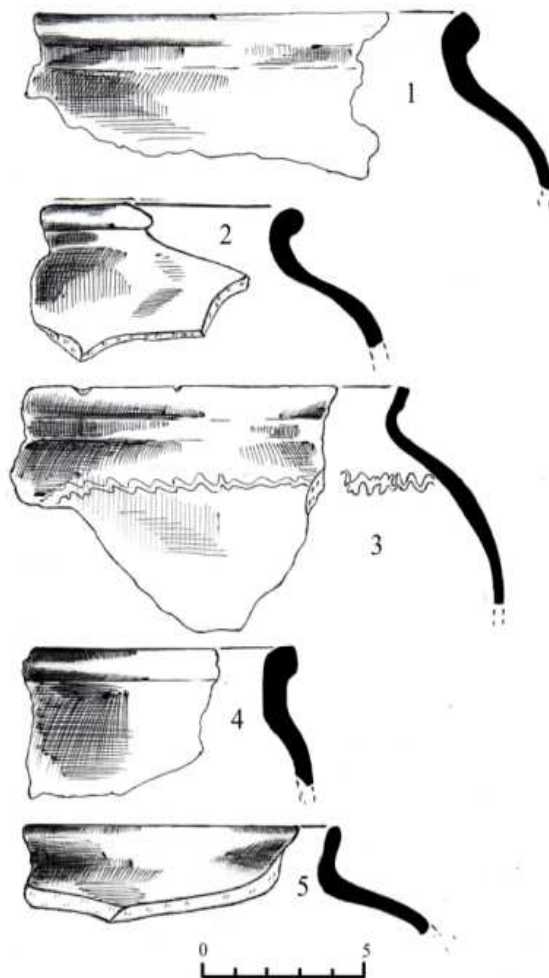
Увесь комплекс уключае ў сябе керамічныя, металічныя, шклянныя і каменныя вырабы. Артэфакты са скуры і дрэва не захаваліся. Было знойдзена шмат астэалагічнага матэрыялу, але ён быў вельмі фрагментаваны і магчымасць дакладна вызначыць яго прыналежнасць да тых ці іншых відаў жывёл адсутнічала, акрамя асобных выпадкаў (іклы дзікоў). Частка костак мае на сабе адбіткі, характэрныя для зняцця мяса, як артэфакты яны намі не разглядаюцца.

Асноўная частка. Самы шматлікі комплекс артэфактаў (з улікам іх фрагментаў) – керамічныя вырабы. У яго складзе: побытавая (тарны, кухонны і сталовы посуд, прадметы дробнай пластыкі і хатняга ўжытку) і дэкаратыўна-будаўнічая (цэгла, дахоўка, кафля) кераміка.

Ганчарная кераміка. Мяркуючы па донцах, дамінуючая частка вырабаў выканана на нажным ганчарным крузе (прысутнічаюць сляды падрэзкі донца ніткай ці нажом), а пэўная частка на ручным (наўнасць пясчанага падсыпкі і выразнага пераходу ад донца да сценкі).

Гаршкі (Мал. 1) прадэманстраваны шматлікімі разнастайнасцямі як форм (прыземістыя пузатыя, акруглабокія, з высокімі і кароткімі шыйкамі, рабром па плечуку і без яго, адагнутымі, скругленымі

і простымі венцамі) так і спосаб аздаблення (хвалістая і простая лініі, пальцавыя і пазногцевыя ўцісканні, кропкі і карбоўка) і апрацоўкі (чырвона- і шэрагліняныя (дымлёныя), лошчаныя і паліваныя). Сярод паліваў дамінуе зялёны колер (больш за 80% ад агульнай масы знаходак), потым ідуць чырвоны, карычневы і жоўты колеры. Асобна трэба адзначыць такую катэгорыю аздаблення як карбоўка – спецыфічны арнамент з маленькіх кропак і простакутнікаў, камбінацыі з кропак, крыжоў, трохкутнікаў, ромбаў і квадратаў. Такі арнамент наносіўся з дапамогай спецыяльнага калёсіка з шыпамі. У асноўнай масе, карбоўкай аздаблены шэрагліняныя гаршкі (больш за 60% начынняў).

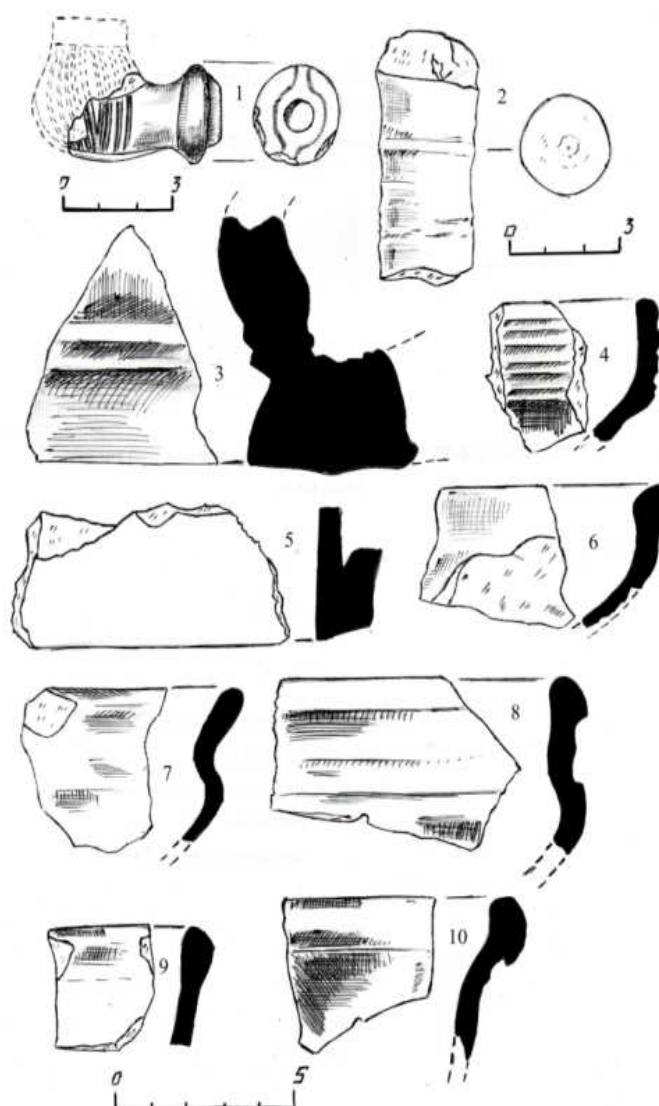

Малюнак 1. – Венцы гаршкоў XVI – XVIII стст.

Значная частка керамікі другой паловы XVII ст. уяўляе сабой начынні з чырвонай гліны, без аздабы, з вялікай колькасцю жарствы (асабліва добра гэта прасочваецца на матэрыялах, атрыманых з траншэі каля Храма Святой Жываначальнай Тройцы (Юр'еўская слабада)). Даволі дрэнная ў параўнанні з больш раннімі начыннямі якасць вырабаў, поўная адсутнасць аздаблення і жарства ў цэсце дэманструюць заняпад вытворчасці керамічнага посуду. Гэтыя матэрыялы залягалі над сляямі пажарышчаў і па нумізматычным матэрыяле датуюцца 1650-мі – 1660-мі гадамі і не выходзяць за 1731 г., астатні суправаджаючы матэрыял датуе такі посуд 1650-мі – 1670-мі гг. Акрамя таго ў гэты перыяд прасочваецца скарачэнне выпадання ў культурны слой дарагога шклянога посуду. Ускосна гэта пацвярджае вываз майстроў у маскоўскі бок падчас вайны 1654 – 1667 гг. і заняпад рамяства ў рэгіёне.

Макотры рэпрэзентаваны венцамі. У калекцыі прысутнічаюць дымлёныя і зялёнапаліваныя асобнікі, з аздабленнем хвалістымі і простымі рыскамі, фрагменты тэракатавых, дымлёных, зялёна- і карычневапаліваных талерак і місак (Мал. 2), а таксама ручак.

Мяркуючы па шматлікіх аналагах, керамічнае начынне з такой прафіліроўкай бытвала ў шырокім храналагічным дыяпазоне (XVI – XVIII стст.). Але найбольш правільна будзе датаваць керамічны матэрыял (зыходзячы з аналогій Заслаўля і папярэдніх матэрыялаў з Быхава) другой паловай XVI – XVIII стст., пры дамінаванні матэрыялаў XVII – пач. XVIII стст.

Малюнак 2. – Керамічныя вырабы канца XVII – XVIII стст. з вуліцы Савецкая, 6:
 1 – дымлёная люлька; 2 – фрагмент падсвечніка; 3 – фрагмент белапаліванай карнізнай кафлі “галандкі”;
 5 – фрагмент зялёнапаліванай кафлі “галандкі”; 4, 6 – 10 венцы місак

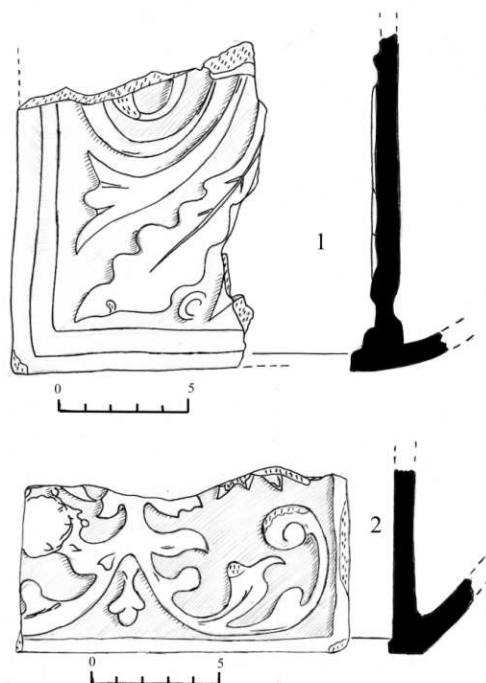
Будаўніча-дэкаратыўная кераміка

Міскападобная кафля прадстаўлена адзіным фрагментам донца з адбіткамі палівы зялёнага колеру і можа адносіцца да сяр. XVI – пач. XVII стст. Фрагмент паходзіць з тэрыторыі былога касцёла і пратэстанцкай кірхі.

Каробкавая кафля. Знойдзена тэракотавая кафля з двух- і аднапрыступковай рамкай, расліннымі, геральдычнымі сюжэтамі, геральдычная і партрэтная, а таксама безрамкавая (дывановая) і з арнамантам “краты” і кветкамі. Падобныя вырабы былі характэрны для сярэдзіны – другой паловы XVII ст.

Манахромнай палівай (кампазіцыі з сінім, белым, жоўтым, салатавым і зялёным колерамі) аздоблены адзінкавыя кафліны з геральдычным сюжэтам і так званыя “букеты ў вазе” XVII ст.

Акрамя тэракотавай манахромнай кафлі ў калекцыі прысутнічаюць фрагменты зялёнапаліванай кафлі з арнамантам і без яго, зялёна- і белапаліванай так званай “галандкі” XVIII ст. (Мал. 2: 3, 5). У большасці экзэмпляраў у якасці арнаманта выкарыстоўваўся раслінны сюжэт (Мал. 3). Прысутнічае карнізная, паясковая і каронкавая кафля. Вялікую цікавасць выклікае фрагмент зялёнапаліванай кафліны з выявай надкаронніка герба “Ліс”, некалькі амаль цэлых адзінак такой кафлі атрыманы на тэрыторыі Быхаўскага замка І.А. Марзалюком. Зялёнапаліваная кафля без рамкі і арнаманта характэрна для комплексу сяр. XVIII ст. Падчас археалагічных даследаў 1988 – 1989 гг. быў выяўлены фрагмент непаліванай кафлі з дыдактычным сюжэтам 1-й пал. XVII ст. [11, с. 134].

Малюнак 3. – Фрагменты зялёнапаліванай кафлі сяр. XVII ст. з тэрыторыі стадыёна (гандлёвая плошча)

Знойдзены таксама нешматлікія фрагменты цэглы-пальчаткі і дахоўкі. Дахоўка прысутнічае “грубая” шурпатая, ніжняя мяжа бытавання якой не выходзіць за XVIII ст., і “гладкая”, характэрная для XIX – сяр. XX стст. Падчас раскопак І.І. Сінчука была знойдзена плоская зялёнапаліваная і непаліваная дахоўка XVII ст. з паўцыркульным наском і “кубічным” мацавальным шыпам, цэглы-пальчатка з прамымі і касымі барознамі і інш. [8, с. 235–237].

Да індыўідуальных знаходак з катэгорыі керамічных вырабаў адносяцца: керамічныя свяцільнікі, шэра- і белагліняныя жоўта- і зялёнапаліваныя (Мал. 2: 1-2), керамічная лялька. Дамінуючая частка люлек адносіцца да “турэцкіх/казацкіх/усходніх”, адзінкавы экзэмпляр – да так званых “галандскіх” з вельмі кароткім абламаным чубуком і выканана з белай гліны. Першыя набылі найбольшае распаўсюджанне ў другой палове XVII ст., тады як “галандскія” белагліняныя былі больш папулярнымі ў XVI – пачатку XVII ст. Але, трэба адзначыць, што такія вырабы ў Заходняй Еўропе выкарыстоўваліся да сярэдзіны XIX ст., што не выключае верагоднасці патраплення гэтага артэфекта ў Быхаў праз заходнееўрапейскіх наёмных жаўнераў. Керамічныя свяцільнікі фрагментаваны – захаваліся толькі цыліндрычныя дзяржаны і, часткова, пашырэнні-сподачкі.

Цікавасць выклікае таксама і донца начыння малога дыяметра. Унутраны і вонкавы бок выраба пакрыты палівай светла зяленага колеру і мае ў сабе ўкрапленні пяску (пацярпеў ад агню). Дыяметр донца 1,9 см., што дае падставы аднесці яго ці то да керамічных чарак, ці то да нейкага спецыфічнага начыння для захавання касметыкі, ці фарбаў.

Апроч гэтага, ў раскопах знаходзілі гліняныя шарыкі, не надта добра апрацаваныя. Іх выкарыстоўвалі для гульні ў мурмельшпіль. Да цацак таксама адносяцца і гліняныя лялькі [10].

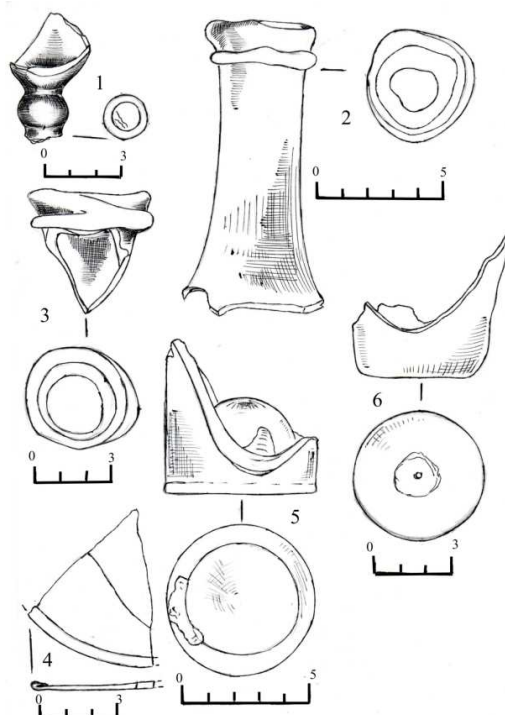
Канкрэтнае месца размяшчэння майстэрняў па вырабу керамічных артэфектаў археалагічна не прасочваецца, а пісьмовыя крыніцы не згадваюць іх. Але цэглу і кафлю маглі вырабляць ў навакольных мястэчках (Баркалабава, Новы Быхаў), тады як посуд і дробную пластыку (цацкі, люлькі, падсвечнікі і інш.) маглі вырабляць у самім Быхаве.

Шкляныя вырабы

Вырабы са шкла (Мал. 4) падзяляюцца на дзве катэгорыі – шкляныя шыбкі і тарна-сталовы посуд, прысутнічаюць таксама і кавалкі аплаўленага шкла і асколкі, прызначэнне якіх нявызначальна.

Да першай катэгорыі артэфектаў адносяцца фрагменты ваконных шыбак акруглай формы (Мал. 4: 4), а да другой – келіхі (Мал. 4: 1), чаркі і шклянкі вялікіх і малых памераў (Мал. 4: 6), шклянцы і фрагменты бутэлек круглага, квадратнага і падпростакутнакавага сячэння (Мал. 4: 2–3, 5). У асноўным шкло было даволі празрыстым, зялёнага і жоўта-блакітнага колеру. Апісаныя матэрыялы датуюцца шырокім храналагічным дыяпазомам (к. XVII – перш. пал. XX стст.). І.І. Сінчуком былі знойдзены пакеты прамавугольных ваконных шыбак XVII – XVIII стст. [11, с. 134].

Сярод матэрыялаў прысутнічае бутэлькавы “медальён” (кляймо) з выявай герба роду Сапегаў – “Ліс”. Гэтая знаходка ўскосна пацвярджае магчымасць мясцовага вырабу шкла. Гуты (майстэрні па выплаўцы шкла і першаснай апрацоўкі балотнай руды) хутчэй за ўсё, знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Ліпскай грывы, на якой магла размяшчацца Лявонаўская слабада [12].

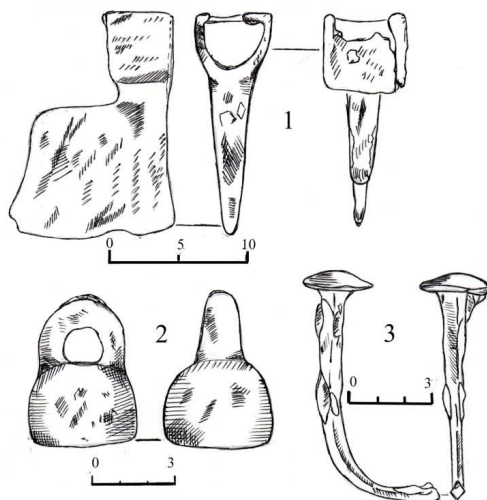

Малюнак 4. – Шкляныя вырабы з плошчы Савецкай (старажытная гандлёвая плошча):
1 – келіх XVII – XVIII стст.; 2–3 – горлы бутэлек XVII –XVIII стст.; 4 – фрагменты дыскавай ваконнай шыбкі XVII – XVIII стст.; 5 – донца бутэлькі XIX – сяр. XX стст.; 6 – донца шклянкі XVII – XVIII стст.

Металічныя вырабы

Металічныя вырабы калекцыі падзяляюцца на рэчы, выкананыя з чорных і каляровых металаў.

З **чорнага метала** выкананы цвікі, падкоўкі на абцас, конскія падковы, акоўкі і дужкі вядзёр (?), нажы, петлі пад дзвярную клямку/кручок і фрагменты марцірных бомб, ядры, спражкі, сякера, дзвярныя петлі і завесы, вагавая гірка (вага ў 1 фунт) (Мал. 5). Прысутнічае таксама шмат дрэнна захаваных прадметаў, яны аднесены да вырабаў невядомага прызначэння.

Малюнак 5. – Вырабы з жалеза з тэрыторыі стадыёна (гандлёвая плошча) XVII – XIX стст.:
1 – сякера, 2 – вагавая гірка, 3 – каваны цвік

Самай масавай знаходкай з'яўляюцца цвікі. Цвікі XVII – XVIII стст. па форме шляпкі падраздзяляюцца на дзве групы: з круглай і падквадратнай/прамавугольнай шляпкай [8, с. 235–237]. Таксама прысутнічаюць кастыльныя цвікі ў якіх шляпка нагадвае літару “Т” і мае толькі два выступы ў адной плоскасці.

Наступнай масавай групай артэфактаў з'яўляюцца падкоўкі на абцас. Можна вылучыць тры асноўныя катэгорыі. Першая – пляскатыя з адтулінамі – мацаваліся на абцас знізу пры дапамозе дробных цвічкоў (канец XVIII – XIX стст.). Другая – тыя, якія выраблены ў XVII – XVIII стст., характарызуюцца шырокай плоскай асновай прамавугольнага сячэння якія мацаваліся знізу з дапамогай 2 ці 3 доўгіх шыпоў. І трэцяя – вертыкальныя высокія (ад 1,5 см да 3,5 см) з шыпамі якімі яны мацаваліся да абцаса абхопліваючы яго вонкі па пятцы. Апошняя катэгорыя больш характэрна для XVI – пач. XVII стст. [8, с. 235–237]. Цікава тое, што ў 2016 г. знойдзена больш за 25 асобнікаў падковак на вельмі невялікай плошчы (раскопкі 2016 г.), што дае падставы казаць пра наяўнасць побач майстэрні па вырабу/рамонту абутку, больш таго, 19 падковак вертыкальныя і плоскія з падквадратным сячэннем і маюць сляды інтэнсіўнага выкарыстання [3].

Да вырабаў XVII – XVIII стст. адносяцца таксама і праколкі/шылы, лязо брытвы, скобель, акоўка лапаты, красала, ключ. Частка з гэтых вырабаў была падвергнута маталаграфічнаму аналізу М. Гурыным [8, с. 235–237].

Конская падкова (фрагментавана) крыху спрацаваная, мае мацавальны шып і адтуліны пад ухналі (мацавальныя кастыльныя цвічкі, якімі падкова прыбівалася да капыта).

Сякера найбольш верагодна, адносіцца да тыпу плотніцкіх, але магчыма выкарыстоўвалася і ў якасці зброі (Мал. 5: 1). Шырокалязавая, барадавідная, з правушынай падтрохкутнай формы.

Нажы ў сячэнні маюць падоўжана-трохкутную форму, спінкі простыя, працоўная частка плаўна патанчаецца да вастрыя. Рукаці прысутнічаюць як чаранковыя так і тронкавыя – нож устаўляўся ў драўляную/рагавую рукаць, альбо рабіліся з двух бакоў накладкі якія мацаваліся штыфтамі.

Дзвярныя завесы – каваныя, пляскатыя, канцы падвоены і разыходзяцца, утвараючы літару “Т”, ёсць з расплясканымі кроплепадобнымі канцамі.

Дзвярныя петлі маюць стандартную трохсегментную форму. Мацаванне ў выглядзе трохкутнікаў з разведзенымі і скругленымі ў розныя бакі канцамі.

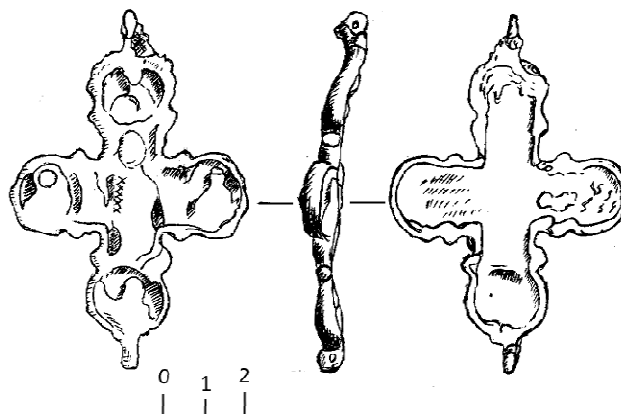
Даволі шматлікай катэгорыяй знаходак з'яўляюцца фрагменты марцірных бомб – спецыфічных артылерыйскіх снарадаў XVII – XVIII стст. Гэта вялікія поляя ядры, што начыняліся порахам, з дапамогай якіх вялі навясны агонь. Перыядычна трапляюцца і гарматныя ядры да 12 см у дыяметры.

Вырабы з каляровага метала прадэманстраваны нумізматычным матэрыялам, побытавымі прадметамі, культуравай металапластыкай, прадметамі ўзбраення. Акрамя манет у культурным слоі быў знойдзены невялічкі дэфармаваны злітак бронзы, дзяржальныя лыжачкі XIX – пач. XX стст., пасярэбраная чайная лыжачка. Культуравае металапластыка ўключае: медны нацельны крыжык (фрагмент) XIX ст., створку меднага крыжа-энкаліпёна XVI ст. і свінцовы дрэйдл. Фрагмент нацельнага крыжыка ўяўляе сабой ніжнюю лопасць крыжа з павольнымі, падавальнымі абрысамі. Створка энкаліпёна (Мал. 6) – мае роставую выяву Маці Божай, ці Архангела Сіхаіла, і чатыры пагрудныя выявы святых на лопасцях. Выраб забяспечаны адзінарнымі вушкамі-мацавальнікамі, выкананы з медзі шляхам пераліўкі з энкаліпёна XIII – XIV стст. Такія крыжы характэрны для цэнтральнай і паўднёвай Украіны, на Быхаўшчыну, вергодна, патрапіў як імпорт, альбо быў прынесены святарамі, якія праходзілі навучанне на Украіне, альбо казакамі, якія знаходзіліся ў войску Рэчы Паспалітай, ці падчас баявых дзеянняў канца XVI – XVII стст. (паходы Мацюшы Федаровіча, Сіверына Налівайкі, Грамадзянскай вайны 1648 – 1651 гг. ці Транаццацігадовай вайны 1654 – 1667 гг.). Артэфакт дэфармаваны і пацярпеў у агні, паходзіць з верхняй часткі слоя другога пажара (раскоп 2016 г.). Акрамя таго, на тэрыторыі замка былі знойдзены: нацельны крыжык XVI – XVII стст., гузікі, прывескі да адзення і паясныя накладкі таго ж перыяду [10].

Свінцовыя вырабы ў большасці – аморфныя аплаўкі. Прысутнічаюць таксама і кулі: драбіна – 8 мм у дыяметры, кулі пісталетныя і мушкетныя – 12–19 мм у дыяметры. Шмат мілітарыйў моцна дэфармаваны.

Цікавай знаходкай з'яўляюцца фрагменты шлака, атрыманага пасля апрацоўкі каляровых металаў. Вельмі лёгкія і порыстыя аморфныя кавалкі рэчыва з пацінай зялёнага колеру. Металашукальнік на іх аніяк не рэагаваў. Частка з кавалкаў мела ў сваім складзе ўключэнні перапаленай керамікі і камянёў. Магчыма, што гэтыя рэчы з'яўляюцца цындрай – парэшткамі, якія ўтвараюцца пасля першаснага плаўлення бронзы, ці медзі і выкарыстоўваліся ў вырабе глазураванай палівы зялёнага колеру.

Нумізматычны матэрыял – фальшывая (медная) лускавінка (?), шэлягі літоўскія і польскія – “барацінкі”, “дзеньга” 1731 г., “палушка” 1735 г., ¼, ½, 1 капейка серабром Расійскай Імперыі, 2 капейкі серабром часоў Мікалая I, ½ капейкі Мікалая II.

Малюнак 6. – Створка энкалпіёна – пераліўка XVI ст. – з раскопак 2016 г.

Каменныя вырабы – тачыльныя камяні (2 экзэмпляры). Артэфакты, зроблены з пясчаніку, у выглядзе прамавугольніка і трапеццы, носяць на сабе сляды выкарыстання.

Высновы. Найбольш раннія масавыя археалагічныя матэрыялы адносяцца да XVI – XVIII стст., вельмі рэдкія знаходкі фрагментаў керамічных начынняў XV – пач. XVI стст.

Межы распаўсюджання культурнага слою ў складзе сучаснага горада цягнуцца ад урочышча Вільня на поўдні да Белагорацкіх Могілак на поўначы. Заходняя мяжа праходзіць прыблізна па сучаснай вуліцы Сацыялістычная. Усходняя – дзесьці ў 10–15 м ад замкавай гары (па стромкай надпоймавай тэрасе). У плане ўяўляе сабой паўкруг з пікам на перакрываванні вуліц Леніна і Сацыялістычнай (хаця частка гэтай тэрыторыі знаходзілася пад палеткамі).

Праслойкі вугалю, перапаленай гліны і зольныя плямы дэманструюць адбіткі моцных пажараў, якія па нумізматычным матэрыяле (шэлягі) датуюцца 1650-мі гг. Пажарышча прасочваецца на тэрыторыі Юраўскай/Заюраўскай слабады, паўночнай часткі горада (у межах умацаванняў) і “Паўночнага пасада” (былога маёнтка “Белая Гара”). На паўночнай частцы горада праслойкі пажараў па керамічным матэрыяле выпадае датаваць, акрамя XVII ст., яшчэ і канцом XVI ст.

Паўночная частка горада (у тым ліку Белая Гара) маглі існаваць і ў XVII ст., але, верагодней, у гэты час яны ўяўлялі нейкія маёнткі заможных мяшчан і латыфунды, бо матэрыялы XVII ст не занадта выразныя і маглі бытаваць у XVIII ст., таму інтэнсіўная разбудова тут пачалася дзесьці з пачатку XVIII ст.

Археалагічна атрымалася толькі ўскосна пацвердзіць існаванне ў Быхаве абутковай майстэрні і нейкага прадпрыемства па вырабу глазураваных паліў і, магчыма, ліцейнай вытворчасці (ювеліры альбо збройнікі). Ні людвісарні, ні нейкіх іншых рамесніцкіх майстэрняў пакуль археалагічна не выяўлена.

Для атрымання больш поўнай інфармацыі аб развіцці Быхава патрабуецца правядзенне паўнавартасных археалагічных даследаванняў на згаданай тэрыторыі, а таксама апрацоўка даных пісьмовых і картаграфічных крыніц.

ЛІТАРАТУРА

1. Галынскі, Р. Дз. Быхаўскі “паўночны” пасад (па дадзеных археалагічных і пісьмовых крыніц) / Р. Д. Галынскі // V Быховские краеведческие чтения : сб. ст. регион. науч.-исслед. конф. – Могилев, 2016. – С. 24 – 26.
2. Галынскі, Р. Дз. Справаздача аб археалагічным наглядзе на аб’екце “Строительство сетей теплоснабжения к зданию прихода храма Святой Живоначальной Троицы г. Быхова” ў 2013 г. (Дамова Інстытута Гісторыі НАН Беларусі з настаяцелем храма Святой Жываначальнай Тройцы г. Быхава ад 26 снежня 2013 г.). / Р. Дз. Галынскі. – Магілёў, 2014 – 55 с. (рукапіс).
3. Галынскі, Р. Дз. Справаздача аб археалагічным наглядзе на аб’екце “Строительство сетей теплоснабжения в г. Быхове” ў 2018 г. / Р. Дз. Галынскі. – Быхаў, 2018 (рукапіс).
4. Галынскі, Р. Дз. Справаздача аб археалагічным наглядзе на аб’екце “Текущий ремонт водопроводной сети по адресу г.Быхов, ул. Советская, 2” ў г. Быхаве Магілёўскай вобласці (Дамова Інстытута Гісторыі НАН Беларусі з Быхаўскім раённым спажывецкім таварыствам г. Быхава ад 19 чэрвеня 2015 г.). / Р. Дз. Галынскі. – Магілёў, 2016 – 21 с. (рукапіс).
5. Галынскі, Р. Дз. Справаздача аб археалагічных разведках і раскопках у гістарычным цэнтры г. Быхава Магілёўскай вобласці ў 2013 г. / Р. Дз. Галынскі. – Магілёў, 2014 – 55 с. (рукапіс).
6. Галынскі, Р. Дз. Справаздача аб археалагічных разведках у гістарычным цэнтры г. Быхава Магілёўскай вобласці ў 2012 г. / Р. Дз. Галынскі. – Магілёў, 2013 – 32 с. (рукапіс).

7. Галынскі, Р. Дз. Эвалюцыя Заюр'еўскай слабады горада Быхава / Р. Д. Галынскі // IV Быховскіе краеведчыя чытання : сб. ст. регион. науч.-исслед. конф. – Могилев, 2015. – С. 63–65.
8. Гурын, М. Железные изделия из раскопок Быхова 1988 – 1989 гг. / М. Гурын, И. Синчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 22. – Мінск : Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2006. – С. 235–237.
9. Копытин, В. Ф. Археологические памятники Быховского района Могилёвской области. / В. Ф. Копытин // Могилёв, 1995. – С. 28–36.
10. Марзалюк, І. А. Справаздача аб археалагічных раскопках на тэрыторыі замка ў г. Быхаве Магілёўскай вобласці ў 2013 годзе. / І. А. Марзалюк. – Магілёў, 2014. – 354 с. (рукапіс).
11. Синчук, І. І. Быхаў / І. І. Синчук // Археалогія Беларусі : энцыкл. У 2 т. – Т. А-К / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 134.
12. Шкапляроў, Ю. П. Ідэальны горад-крэпасць. Ваенная гісторыя Старога Быхава ў XVII стагоддзі / Ю. П. Шкапляроў, М. А. Волкаў, Р. Д. Галынскі ; пад навук. рэд. І. А. Марзалюка. – Магілёў : Магілёўскі інстытут МУС, 2018. – 140 с.

Паступіў 09.01.2019

AN OVERVIEW OF THE COMPLEX OF ARTIFACTS FROM ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE TERRITORY OF THE HISTORICAL CENTER OF BYKHOV

R. GALUNSKY

In the town of Bykhov archaeological work was carried out in 1988-1989 and 2012-2016. Investigations were conducted by I.I. Sinchuk, R.D. Galunsky, and I.A. Marzaluk. As a result of the research, the territories of the castle complex, the territory of the city and the territory of the settlements were studied. The obtained archaeological material dates back to the XVI-th – XIX-th centuries. Basically, these are fragments of various ceramic dishes, wall and stove. Basically, these are fragments of various ceramic dishes, wall and furnace tiles, and sealed vessels. Items of nonferrous metals and weapons are extremely numerous. Among the products of iron is an abundance of nails and shoe-heeled shoes. During the excavations, traces of various epochs of the formation of the city were recorded (traces of fires, traces of building redevelopment and redevelopment of quarters, changing the destination of parts of the city).

Keywords: *archaeological research, archaeological materials, ancient castle, City, plant, pots, makitry, tiles, nails, glass products, metal products*

УДК 398.7

**ДА ПЫТАННЯ АКТЫЎНАСЦІ НЯБОЖЧЫКАЎ У ПРАСТОРЫ СНОЎ
ПА МАТЭРЫЯЛАХ БЕЛАРУСКАГА ФАЛЬКЛОРУ к. XIX – пач. XXI стст.****А.С. ВЫСОЦКАЯ****(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, языка і літаратуры
Нацыянальнай Акадэміі навук Рэспублікі Беларусь)**

Артыкул прысвечаны наратывам пра сны, аб'яднаным тэматыкай узаемадзеяння светаў і аднаведнай пазіцыяй нябожчыка. Важны складнік такіх сноў – наяўнасць у персанажаў-нябожчыкаў пэўнай унутранай матывацыі на актыўную дзейнасць, поўную яе адсутнасць ці рэалізацыю з некаторымі абмежаваннямі. У працы аналізуецца светапоглядная і ўнутрыжанравая абумоўленасць ступені свабоды гэтай актыўнасці. Безумоўную семантычную значнасць у працэсе трактоўкі знакавага сну візіянерам таксама маюць вербальныя паведамленні, эмацыйны код, візуалізацыя метамарфоз знешняга выгляду памерлага. На прыкладзе этнаграфічных запісаў, зробленых аўтарам самастойна, а таксама ў складзе палявых этнаграфічных экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, былі выяўлены асноўныя сюжэты інтэрактыўнага ўзаемадзеяння “свету жывых” і “іншасвету” ў снах, чыннікі, што ўказваюць на цяжкасць гэтай камунікацыі, а таксама функцыянальнасць сноў дадзенай катэгорыі ў беларускай традыцыйнай культуры.

Ключавыя словы: беларускі фальклор, сон, традыцыйная культура, міф, карціна свету, наратывы.

Уводзіны. Апошнім часам у сусветнай фалькларыстыцы расце цікавасць да тэматыкі аповедаў пра сны. Сёння даследчыкі не толькі разглядаюць гэты феноменальны субжанр з пазіцыяй герменеўтыкі, але і надаюць увагу самым розным яго аспектам: функцыянальнасці, унутраным заканамернасцям, асаблівасцям мастацкіх формаў і да т.п. Відавочна і тое, што сярод наратываў існуюць групы сюжэтаў, якія маюць стылістычныя і кампазіцыйныя падабенствы, а таксама выяўляюць імкненне да адзінага ўзору. Так, сны, якія прэзентуюць нябожчыкаў, – якраз такі выпадак. Гэта ці не самая шырокая і распаўсюджаная група тэкстаў у вясковым асяродку. Таму можна казаць пра добрую ступень рэпрэзентатыўнасці матэрыялаў для даследаванняў у дадзеным кірунку. Безумоўная і архетыпічнасць, культурная рэліктавасць такіх сноў, што адлюстроўваюць уяўленні пра міфалогію “іншага” свету, фарміруюць стэрэатыпы пасмяротнага існавання ў традыцыйным грамадстве. Падчас аналізу палявога матэрыялу прыходзіць разуменне шматграннасці сну як з’явы, што не абмяжоўваецца толькі паняццем “народны соннік”. У поле даследчых інтарэсаў сучасных навукоўцаў трапляюць самыя розныя коды: персанажны, локусавы, колеравы, нават пачуццёвы. Мае рацыю М.Л. Лур’е, які адзначае, што ў большасці апавяданняў пра сны аб’ектаў для інтэрпрэтацыі некалькі, а гэта “прадмет, яго ўласцівасці, колькасць прадметаў і адносіны паміж імі, дзеянні чалавека, які бачыць сон, або персанажаў сну, характарыстыкі дзеянняў (хутка, павольна) і г.д.” [1, с. 35–36]. Па меры вывучэння сноў пра нябожчыкаў актуалізуецца пытанне дапушчальнай ступені мабільнасці і фізічнай актыўнасці гэтых персанажаў, а таксама сімволікі гэтай актыўнасці.

Асноўная частка. Рух, у сваім першасным значэнні, ёсць прыкметай жывога арганізму (і толькі ў другасным – як прыкмета нежывога, напрыклад, створанага чалавечым механізму), што знаходзіць увасабленне і ў тэкстах традыцыйнай культуры. Калі чалавек памірае, звычайна ў хаце нябожчыка, калі не ўлічваць рытуальныя і жыццёва неабходныя ўтылітарныя дзеянні, працы ўвогуле спыняюцца; сваякі памерлага пазбаўленыя правоў удзельнічаць нават у некаторых ключавых рытуалах (напрыклад, абмыванне нябожчыка ці капанне долу). У сферу абрадавых маніпуляцый трапляюць не толькі гадзіннікі, але нават не характэрныя для традыцыйнага абраду прадметы (тэлевізары, радыёпрыёмнікі і г.д.), дзеянні з якімі носяць аналагічны характар – выключэнне, спыненне [2, с. 202]. Зніжэнне дынамікі і актыўнасці назіраецца і ў грамадзе ў цэлым: “У дзень смерці, а часта і ва ўсе дні знаходжання нябожчыка ў доме, ніхто з вяскоўцаў не адважыцца пачаць ворыва, сенакосу, будаўніцтва хаты, прадзіва, ткацтва і г.д.” [3, с. 266]. Нерухомасць мае амбівалентную афарбоўку смерці. Так, Ж.У. Карміна і С.А. Штыркоў у сваім артыкуле “Свет жывых і свет памерлых: спосабы кантактаў” [4] узгадваюць цікавыя абрадавыя элементы падчас Траецкіх Дзядоў па матэрыялах паўночнарускай традыцыі – т.зв. “разбор” стала з абрадавымі стравамі для продкаў: “Перад тым, як прыступіцца да ежы, трэба паварушыць кожную талерку і перахрысціць” [4, с. 208]. Тое, што мела кантакт з “нежывым”, вяртае свае культурныя рысы і прыналежнасць да чалавека (да “жывога” сусвету) праз рухі. Рух тоесны жыццю ў прыцыпе. З іншага боку, тыя рэчы і матэрыі, што не маюць якасці рухацца згодна са сваёй знешняй і ўнутранай прыродай, але ж рухаюцца і перамяшчаюцца ў прасторы, з’яўляюцца аллюзіяй на “ненармальнае”, негатыўнае (часам і інфернальна-

нае) становішча: “Пасля куці ўсе пакідаюць на ноч лыжкі на стале. Чыю раницай знойдуць перавернутую – той памрэ на працягу года” [3, с. 209].

Біялагічная смерць прадугледжвае імабільнасць і спыненне актыўнасці нежывога цела. Відавочна і з пазіцыі традыцыйнай культуры, што памерлы чалавек – нерухомы. Таму “калі заўважаюць, што цела нябожчыка мяккае і ўсе суставы могуць свабодна рухацца, то ў той сям’і павінны чакаць у хуткім часе другога нябожчыка” [3, с. 260]. Вышэйазначаная фізічная лабільнасць нябожчыка ўсё ж такі не выступае іманентнай прыкметай нежывога цела чалавека, а таму карэлюе з “ненармальным” становішчам і ўказвае на “вяртанне” (у пераносным сэнсе) памерлага. Паказальна, што В.Я. Дабравольская ў сваім артыкуле “Забароны і прадпісанні, якія рэгулююць пасмяротнае жыццё чалавека” [5] падчас апісання груп прэскрыпцый, што звязаныя з рознымі этапамі ўладкавання памерлага на тым свеце, у асноўным абапіраецца на палявы матэрыял у выглядзе менавіта запісаў сноў, што ўказвае на “ненармальнасць” сітуацыі атрымання такой інфармацыі ад памерлага ў рэальнай прасторы. У крытычных выпадках, “кантакт з памерлымі <...>, які ажыццяўляецца ў рэальнасці, ацэньваецца як небяспечны для чалавека <...> у некаторым сэнсе нябожчык, які прыйшоў у свет жывых, знаходзіцца на чужой тэрыторыі, і ўжо па гэтай прычыне яго паводзіны незаконныя і павінны спыняцца” [4, с. 211]. З іншага боку, “кожны чалавек пасля смерці тры дні “навяшчае” жывых; часта ён робіць гэта шэсць тыдняў, г.зн. аж да часу, пакуль святар не саслужыць “задроўнага набажэнства” [3, с. 314]; і “Існуе распаўсюджанае павер’е, што да сыходу 40 дзён нябожчык прыходзіць у свой і чужыя дамы і можа рабіць самыя розныя непрыемнасці жывым” [6, с. 121]. Магчыма, тут ідзе гаворка пра розныя віды “хаджэння”, і прысутнічае некаторая тэмапаральная логіка, што не перакрэслівае факт “ненармальнасці” і варожасці такіх сітуацый. З імкненнем не дапусціць “хаджэння” памерлага ў рэальнасці звязаны шэраг забарон, напрыклад, “цела памерлага чалавека нельга пераскокваць, бо тады ён будзе хадзіць пасля смерці” [3, с. 285].

Небяспечнасць сітуацыі перамяшчэння нябожчыка па рэальнай “жывой” прасторы знаходзіць сваё адлюстраванне ў пачуцці вострага стрэсу і страху, на якіх звычайна акцэнтуюцца ўвага слухача: “Мяне дужа не любіла мая свякроў. І як яна памёрла, кожную ночачку прыхадзіла! І печ быццам топіць, і так вот ходзіць па хаце, так здавалася мне. І мне тады бабы на рабоце казалі, што яна мяне ня любіць, вот і прыходзіць. Я баялася дужа!”¹. Прырода і патэнцыял постаці, што ўвасабляла свякроў, застаюцца неакрэсленымі падчас размовы, але ж адназначна варожымі. Паказальным з’яўляецца і наступны аповед: “Ён жа гаварыў, перад тым як памерці, незадолга: “Можна я к табе прыду, сястра, у госці?” Канешна прыхадзі! А памёр ён у дзярэўне. Дык вот ён прыхадзіў у госці як ужо ўмер <...> ішчэ 40 дней не было, а тут пасуда тожа як лянула, а мы тады з бацькам свет уключылі, паглядзелі – нідзе нічога <...> Прыхадзіў у госці, точна!”². У дадзеным выпадку наратыў пра памерлага ўзнікае на фоне ягонага жадання завяршыць прыжыццёвую справу. Прычым у дадзеным выпадку інфармант не ацэньвае здарэнне як адназначна варожае і негатыўнае, бо нябожчык меў рэзон на прыход у свет жывых. Таму відавочна, што ў гэтай сферы існуюць свае асаблівасці, межы, правілы, што дыктуе традыцыя. Пытанне актыўнасці і мабільнасці нябожчыкаў у межах традыцыі з’яўляецца вельмі важным, бо, як ні парадаксальна, але ж яно звязана з рэальным жыццём вяскоўца, а таксама асвятляе традыцыйны светапогляд з незвычайнага ракурсу.

Міфалогія іншасвету прадугледжвае даволі высокую ступень актыўнасці нябожчыка ў яго пасмяротным шляху: ад уладкавання на тым свеце да існавання на сталай аснове, і характар гэтага існавання залежыць ад ацэнкі былога жыцця памерлага з пазіцыі грэшнасці/праведнасці, а таксама абставінаў смерці, актыўнасці жывых сваякоў і г.д. Прычым нерухомаць, бяздзейнасць выступаюць хутчэй як пакаранне, чым звычайнае становішча: “Хто тутака лянуецца працаваць на сябе і не мае чым адзецца, ці за што пахавацца, то на том свеце ляжыць голы або ім варота падперты” [3, с. 302]. У працэсе прасоўвання і замацавання на “тым” свеце нябожчык таксама выяўляе сябе як істота мабільная і актыўная: “стрыжаныя пазногі трэба захоўваць...пасля смерці яны ўсе адрастуць у іх, і з іх дапамогаю ім лёгка будзе на тым свеце залезці на нейкую шкляную гару” [7, с. 26]. Ж.У. Карміна і С.А. Штыркоў, абапіраючыся на паўночнарускую традыцыю, пішуць: “У той жа час, у снах памерлыя знаходзяцца на роўных з жывымі людзьмі, і іх з’яўленне не разглядаецца як парушэнне звыклага ладу жыцця” [4, с. 211]. Сон – унікальная прастора, якая надзяляе нябожчыка – істоту адназначна “іншасветную” – законнай свабодай рухацца, размаўляць. Сны такога кшталту вельмі шырока прадстаўлены ў беларускай фальклорнай традыцыі і прэзентуюць увесь спектр магчымых актыўнасцей нябожчыка: ад падтрымання дыялогу і свабоднага перамяшчэння ў прасторы да поўнай эмацыйнай і фізічнай статычнасці. Адначасова ўзнікае і пытанне функцыянальнасці гэтых сноў.

Кожны від актыўнасці нябожчыка ў сне падлягае эксплікацыі з боку жывых. Традыцыйны чалавек верыць ва ўзаемапрацікненне сусветаў, у неразрыўную сувязь памерлага сваяка са сваім родам і гаспадаркай; з гэтага прычыны ўсе метамарфозы, перамяшчэнні, што адбываюцца з памерлым сваяком, так ці

¹ Запісана Клопавай С. ад Клопавай Леаніды Ягораўны, 1942 г.н., у в. Двор Пліна Ушацкага р-на Віцебскай в-ці.

² Запісана аўтарам ад Дзям’янавай Лідзіі Ягораўны, 1939 г.н., у в. Захарнічы Полацкага р-на Віцебскай в-ці.

інакш датычацца жывых. Слова з вуснаў нябожчыка, нават пры ягонай фізічнай і эмацыйнай статычнасці, набывае форму безапеляцыйнага імператыву для жывых людзей. Але ж трэба звярнуць увагу і на розніцу паміж характарам рухаў у аповедах пра сны. Слушная заўвага А. Штэйнгольд: “<...> канстантным з’яўляецца выкарыстанне наратарам розных граматычных формаў дзеяслова прыхадзіць/прыішоў (прыішоў, прыходзіць, прыйдзе) у прамым і пашыраным сэнсах (гэта значыць, як знак сітуацыі ў цэлым)” [8, с. 79]. Прыкладам вось гэтага “пашыранага сэнсу” можа служыць наступны камэнтар: “*Бываець, к непрыятнасцям пакойнікі сняцца. Сматра як сняцца. Бываець, к перамене пагоды, на дождж. І есьлі яны прыходзяць, я знаю: мужык есьлі прыходзіць, то з Мішам, сынам нешта будзець, ці будзець п’яны, ці яшчэ нешта. Калі прыйдзе мамка – са мной што-небудзь*” [9, с. 154]. Такім чынам, важна адрозніваць, які сэнс укладае наратар у дзеяслоў, адносна да нябожчыка, бо цікаваць, у першую чаргу, аповеды-візіі з яркай прагматыкай руху.

Фармат артыкула не дазваляе прывесці шматлікія прыклады рознасюжэтных аповедаў пра сны, што прэзентуюць розную ступень актыўнасці нябожчыкаў. Таму можна прыняць факт іх наяўнасці ў беларускім фальклору і адразу перайсці да пытання карэляцыі ступені гэтай актыўнасці і пэўных фактараў (акалічнасцей, умоў). А. Штэйнгольд у вышэйназваным артыкуле вылучае асобныя заканамернасці ў судачыненні такіх катэгорый, як ступень мабільнасці нябожчыка і ініцыятар снабачання, а таксама тэрыторыя т.зв. “сустрэчы” ў снах. Корпус запісаў дазваляе правесці верыфікацыю не толькі гэтых, але і іншых паказчыкаў, што могуць уплываць на ступень фізічнай актыўнасці нябожчыка ў сюжэтах сноў.

1. Прычыны і абставіны смерці

У традыцыйнай культуры абставіны зыходу чалавека з жыцця шмат у чым вызначаюць характар яго пасмяротнага існавання, а таксама адносіны грамады да асобы нябожчыка. Нават смерць па-за межамі арэалу свайго пасялення, як з’ява хутчэй рэдкая, чым нармальная, накладвае на памерлага даволі спецыфічнае амплу патэнцыйна варожага чужынца, а таксама актывізуе механізмы рытуальнай перасцярогі: “*Няможна пушчаць мярца ў сяло сваё, калі ўмёр дзе-індзей, але трэба стуль проста на магілкі везці, бо праз сем лет не радзіла б збожжжа ў тых палетках, кудэю мярца везлі б*” [3, с. 255]. Існуе істотная розніца паміж семантыкай звычайнай смерці ў выніку натуральных біялагічных прычын і самагубствам. Нябожчыкі-самагубцы характарызуюцца дыаметральна процілегла “звычайным” як “нячыстыя”. Так, М.А. Андруніна [10] ідэнтыфікуе гэтыя дзве групы нябожчыкаў як “аксіялагічна процілеглыя”, а таксама звяртае ўвагу на кардынальны адрозненні ў пахавальных абрадах гэтых катэгорый памерлых нават на першапачатковым этапе выбару месца пахавання. Такім чынам, прычына смерці, напрыклад самагубства, сапраўды можа стаць адным з паказчыкаў, што абмяжоўвае ступень актыўнасці нябожчыка. Але ж: “*А па той старане – балота, і там прыгаюць, прыгаюць людзі, гаворыць, голыя, з хвастамі. Там жса, гаворыць, гэты мой і сыноч (самагубца – аўт.) <...> – Хадзі, сыноч, ка мне. – Нікагда, – кажасьць, – мама, я к табе не прыду. Я нікагда к табе не прыду. Я не змагу прысці*” [9, с. 147]. У дадзеным сне-мемараце персанаж-самагубца адназначна захоўвае здольнасць рухацца пры наяўнасці забароны на “кантакт” з жывымі. Ёсць і прыклад, калі самагубцы не могуць свабодна перамяшчацца ў прасторы: “*Яна сасьніла, што пайшла на той свет, яе выправілі да врачоў на той свет. <...> Ну дык ён яе павёў. А тады адчынілі, а там на ланцугах папярывязаныя, вісельнікі*” [9, с. 145]. Такім чынам, можна сказаць, што прычына смерці не столькі ўплывае на самую здольнасць нябожчыка рухацца і перамяшчацца, колькі мадэльнае дэкарацыі і ўмовы яго пасмяротнага існавання, рэгулюе ў пэўнай ступені асабістую свабоду, а таксама ўплывае на эмацыйную афарбоўку сна-візіі і далейшую яго ацэнку наратарам.

2. Ініцыятар снабачання

Дапушчальнай выглядае і стратыфікацыя сноў паводле т.зв “ініцыятара”: а) сны, справакаваныя ці замоўленыя жывым чалавекам; б) сны, ініцыятарам якіх з’яўляецца “тагасвет” ці памерлы. Так, відавочна, што да першай катэгорыі адносяцца сны, якія былі вынікам замовы, рытуальных дзеянняў, “закладання на сон”, просьбаў з боку жывога чалавека. А. Штэйнгольд таксама прапаноўвае аднесці да гэтай групы сны, “дзеянне якіх “перакулена” ў іншую рэальнасць: прадстаўнік “гэтага” свету трапляе ў прастору “іншасвету”, каб даведацца, як “жыве” нябожчык-сваяк” [8, с. 81]. Такія сны выконваюць вельмі важныя функцыі маральна-этычнага выхавання і кантролю, але наўрад ці заўсёды з’яўляюцца вынікам матывацыі жывых людзей. Чалавек, што бачыць такі сон, выступае хутчэй як рэцыпіент інфармацыі, якую дасылае “вышэйшы свет”; таксама часта такім снам папярэднічае крытычная з’ява-каталізатар кантакту (хвароба, летаргія), якую жывы чалавек не ў стане кантраляваць. Таму лагічным падаецца аднесці дадзеныя сюжэты сноў да катэгорыі “ініцыятар – іншасвет”, ці, у крайнім выпадку, як сны, дзе ініцыятар адсутнічае ўвогуле.

Калі ініцыятарам сну з’яўляецца памерлы, натуральна, што ў шматлікіх сюжэтах ён спрабуе рэалізавацца падчас візіі актыўна, пераследуючы мэты максімальна дасканала перадаць важную інфармацыю жывым. Гэта прадугледжвае наяўнасць і вербальнай свабоды, і рухомасці, і мабільнасці, але, што паказальна, не ў поўным аб’ёме: “*Мама ж мая многа гадоў назад памёрла, а я адзін год віджу ўвосні: прыхаджу на кухню, а там мама мыець пасуду. Ай, я к ей так радзенька, а рукі расставіла, абняць, а яна во так во: “Падажджы, ня лезь ка мне, я табе раскажу ўсё, многа чаго, раскажу пра тваю бабу”*”³.

³ Запісана аўтарам ад Паташонак Людмілы Іванунаўны, 1934 г.н., у в. Весніцк Ушацкага р-на Віцебскай в-ці.

Часцей за ўсё ў наратывах такога кшталту прысутнічае элемент “немагчымасці” выконваць некаторыя дзеянні, наяўнасці забаронаў, безэмацыйнасці, статычнасці ў прасторы, што ўказвае на “тагасветнасць”. Да таго ж, часта дзейнасць нябожчыка характарызуецца недынамічнасцю, манатоннасцю, “штучнасцю”. Паказальны і наступны каментар: “Відзела ў сне, як была на тым свеце. На адной старане харошыя людзі, а на другой як змеі. Тут у харошым, чыстым, у беленькім надзеты, вяжуць ці што” [9, с. 144]. Дарэчна прывесці пункт гледжання А. Штэйнгольд са спасылкай на П.А. Сафронава, у адпаведнасці з якім “дзеясловы ляжаць, сядзець, стаяць пазначаюць своеасаблівы тып дзеяння, якое адначасова і прысутнічае і адсутнічае. Яны патрабуюць нейкай дзейнасці, але дзейнасці пустой, пазбаўленай бачнага выніку, нават карыкатурнай” [8, с. 82].

Так, даволі ярка прыклад з пазіцыі “жывы-ініцыятар”: “А тады я, як яе ўжо харанілі, я плакала і прасіла: “Прыхадзі ты ка мне хоць у сне” <...> Кажу: “Хоць ты мне ў сне прыхадзі”. Дык яна мне снілася год, год снілася. А тады ўжо, ужо настаець год, яна мне і кажыць, што: “Мама, я к табе ўжо не прыду, – кажыць, – мяне гэта цёця не пускайць ужо” <...> А тады ўжо пасля таго яна мне не так ужо стала сніцца” [9, с. 160]. У дадзеным выпадку акцэнтаецца ўвага на асабістай свабодзе/несвабодзе дзяўчыны-нябожчыцы кантактаваць з жывой маці. Важна і тое, што гэтыя сны з’яўляюцца доказам спрыяльнасці памерлага чалавека свету жывых, захавання роднасных адносінаў паміж сваякамі насуперак смерці. Даволі слушную думку на гэты погляд выказаў Я. Сафронаў: “Можна казаць пра прысутнасць у традыцыйнай культуры пэўнага “слоту” або пэўнай пазіцыі ў камунікатыўнай параджыме “памерлыя/жывыя”, якая павінна быць так ці інакш запобяжана. Адсутнасць гэтага запаўнення знакавага, не выпадковага, патрабуе нейкага асэнсавання і абавязкова экспліцыруецца” [11]. З іншага боку, нягледзячы на глыбіню псіхалагічнай траўматычнасці сітуацыі кшталту “нябожчык не сніцца”, яна даволі арганічна ўпісваецца ў схемы, што дыктуе традыцыя пры паспяховым выкананні абрадавых рытуалаў: “А ў нас гэтага нет. А ў мяне мужык мой мне ня сніўся ані. <...> І сын мой так ня сніўся, ані. Раз сасніўся неяк, на скорую пахаранілі. І ўсе, болей ня сніцца ніяк. А вот некаторыя кажучь, каторы памрэць, ці што зробіцца, і вот што не даволен, тады ён ім сніцца. Так гавораць у нас, а хто яго ведаць” [9, с. 121]. З іншага боку: “каторыя людзі справядліва, пачціва на гэтым свеце жылі, то тым Бог пазваляе з таго свету прыходзіць праз якісь час <...>, або хоць ува сне сніцца сваім дзецям, або каму, перасцерагаюць іх, або радзяць што трэба” [3, с. 319]. Такія розначытання ніколі не кампраметуюць стройнасць традыцыйнай свядомасці, бо трэба ўлічваць той факт, што па сваёй сутнасці яна існуе на мяжы ўпярдаванасці культуры і энтрапіі мыслення жывога чалавека. Такім чынам, нават нягледзячы на вонкавую актыўнасць у некаторых наратывах, памерлы мае набор т.зв “абмежаванняў”, што ўказвае на ягоную ўнутраную “нежывую” прыроду: вербальная скаванасць, эмацыйная ці фізічная статычнасць, “штучнасць” дзеянняў. Усё гэта таксама з’яўляецца паказчыкамі цяжкасці камунікацыі паміж сусветамі. У снах катэгорыі “жывы-ініцыятар” прасочваюцца матывы забароны на некаторыя віды актыўнасці для нябожчыка, што дысаніруе з унутраным імкненнем да захавання роднасных кантактаў.

3. Сюжэтны локус снабачання

Наратарами часта апісваюцца абставіны і працэс прыходу нябожчыка на “жывую” тэрыторыю, як істоты, ёй непрыналежнай. Даволі заканамерна, што ў такіх умовах памерлы будзе рэалізоўваць сваю актыўнасць з пэўнымі абмежаваннямі. Падаецца, што ў супрацьлеглым выпадку, на тэрыторыі гетэратопіі, як своеасаблівай прасторы за межамі ўсіх іншых [12], ён павінен быць больш актыўным. Але ж усё не так адназначна. Напрыклад, сюжэтная пабудова некаторых наратываў сноў указвае на тое, што нябожчык не пераадоўвае мяжу паміж сусветамі, але ж апырэры знаходзіцца на тэрыторыі жывых: “Саснілася мне, што сядзіць Віцька во тут за печчу. А я наварыла клёцак і кажу: “Хадзі во з’еш, пакуль гарачыя!” А ён мне: “Не, я ўжо тры з’еў, і хопіць!”⁴. Ва ўмовах гетэратопіі нябожчык можа характарызавацца як істота імабільная, статычная, ці ўвогуле мець пасмяротны выгляд. У некаторых выпадках нават цяжка правесці ідэнтыфікацыю прасторы і, як вынік, зрабіць высновы наконт рухомасці/нерухомасці нябожчыка. Таму пытанне патрабуе больш дэталёвага аналізу.

Даволі паказальны з пункту гледжання наяўнасці абмежаванняў для нябожчыка каментар, дзе кантакт адбываецца на прыналежай жывому чалавеку тэрыторыі: “Ня дужа даўно віджу ўвосні: прыехаў ён сюды пад сына, я на дварэ была, а ён завець: “Хадзі сюды”. Я падышла: “Што табе нада?” – “Каб ты ведала як жа мне цяжка вазіць гной, німагу, гэдак цяжка. А каго папрасіць, і сам ні знаю”⁵. Жанчына ўзгадвае, што нябожчык не заходзіў на прыналежную ёй тэрыторыю, тым самым інтуітыўна падкрэсліваючы дыскрэтнасць прасторы і сімвалізм “кантакту” на мяжы. Калі ўлічваць семантыку зносінаў праз вакно ў беларускай традыцыі [13, с. 21–22], то наступны каментар таксама мае ўнутраную адсылку да абмежаванняў актыўнасці памерлага на тэрыторыі жывых: “Сніцца, што яна прыйшла ка мне і ў вакно пастукала і я гляджу і віжу, што мама” [9, с. 143]. Такім чынам, нягледзячы на знешнюю свабоду ў сваіх дзеяннях і словах, нябожчыку ўласцівыя некаторыя абмежаванні ў перамяшчэнні па “жывой” тэрыторыі, што

⁴ Запісана Клопавай С. ад Харашкевіч Зінаіды Александрэўны, 1942 г.н., у в. Старае Сяло Ушацкага р-на Віцебскай в-ці.

⁵ Запісана аўтарам ад Паташонак Людмілы Іванунаўны, 1934 г.н., у в. Весніц Ушацкага р-на Віцебскай в-ці.

носяць характар звышнатуральнай “забароны”: “Кажыць на мяне, брат, прыйшоў ён да мяне. Я знаю, што ён памёр сёння. Прыехаў на машыне, ідзець, у валенках і шапка ў яго цёплая была, верх адно вуха паднята. <...> Але кажыць: “Але хадзі ка мне ў хату”, ды во гэтак за руку цягнуў. “Не. Толькі на трохі пусцілі мяне. На трохі пусцілі мяне. Мне нада срочна туды яўляцца”⁶. З іншага боку, наўмысная нерухомаць, адмова зайсці на тэрыторыю жывых з боку нябожчыка можа быць актам незадавальнення, пратэсту: “Вот прысніўся ён – ходзіць у белай рубахі, і што-та яму нада. А я пайшла і гавару яму: “Пойдзем дамоў, пойдзем”. А ён гаворыць: “Нет, я к табе ні пайду, ні пайду ні за што”. А я гавару: “Чаго ты абідзіўся?”. А ён гаворыць: “Ты маю водку не аддала, я не пайду к табе жыць, жыўі адна”⁷.

Блізкая ступень роднасці, парушэнне сямейнай і календарнай абраднасці з боку жывых, святочна маркіраваныя кропкі часу – усё гэта дазваляе памерламу мінуць працэс пераадолення мяжы паміж сусветамі, а таксама надзяляе матывацый на актыўнасць: “Сню: прыйшлі мужчыны, яны ўжо памёрлі, Іван Хацько, Косця і Сашачка. І я сюды: “Чаго вы прыйшлі? Што вам нада? ”. Янак за бідонамі сядзіць, мой Янак. Я тады туды гэта самае, там у мяне стаяў умывальнічак ля печы. “Ану-ка вылазь, што ты гледзееш?”. Лезіць з печы ён. Злез, такі худы, як палец. Голы, на сябе гэтую ваду з ўмывальніка наліў і пайшоў вперадзі і гэтыя мужчыны пайшлі за ім. Усе памёрлі. Я сечас праснулася, дзяцей разбудзіла, і пачала байць гэты сон. Чаму дзяды зрабіла з малу. Первую баню не вытаніла, ён не памыўся. Во, бабам баіла”⁸. Бачна, што адносна “далёкія” нябожчыкі ўсё ж такі прыйшлі на тэрыторыю жывых людзей, а самы блізкі з іх – не прыходзіў, а ўжо там быў. Важна і тое, што персанаж-нябожчык, які прэзэндуе на ролю галоўнай дзеючай асобы, наўмысна маўчыць, але актыўна рухаецца. Прычым ягоныя рухі – “голы, на сябе гэтую ваду з умывальніка наліў і пайшоў вперадзі” – і ёсць тая самая прэсупазіцыя, г.зн. неабходны кампанент, дзякуючы якому сон набывае сэнс. Актуальная інфармацыя выяўляецца не вербальна, але ж на мове візуальных вобразаў і дзеянняў. Звернем увагу на матыў, калі нябожчык прэзентуе іншы від абмежаванняў: “Гэта бываюць памінальныя дні – у цэркві памінаюць. От, як памёрла мая сястра, я не папала на пахароны, бо ляжала ў бальніцы. Якраз на дзевяты дзень сню яе ў ва сьне. Кажачца, я ў цэркву прыходжу, а вот, дзе Хрыстос распяты <...> І я, кажачца, у цэркву прыходжу, а яна сядзіць за гэтым сталом і кажыць: “Люба, падай мне”. І яна сядзіць каля гэтага Ісуса Хрыста, кажыць: “Падай мне”. Я кажу: “Што падаць?”. Яна кажа: “Люба, падай мне”. І тут я прачнулася. А гэта значыць, што нада пайсьці і памянуць” [9, с. 157]. Верагодна, каталізатарам снабчання, апроч рытуалаў сямейнага цыклу, выступае падсвядомае пачуццё віны з боку візіянера. Нябожчык выяўляе сябе як істота, што мае цяжкасці з перамяшчэннем у прасторы, вербальную і эмацыйную скаванасць. Ідэнтыфікацыя прасторы падаецца нялёгкай задачай, але ж аргументам на карысць яе “чалавечнасці” з’яўляецца жаданне схадзіць у царкву ў рэальнасці, апісанае ў прэамбуле да сна. Кардынальна іншую стратэгію паводзінаў нябожчык дэманструе ў экстраардынарных абставінах, якія выбіваюцца з прывычнага ладу жыцця: “У мяне дочка ўмерла. І вот што я відзіла ў ва сне. Ана лежала, ў яе быў інсульт. 21 дзень у комі пралежала і ўмерла. Ну мы і ждалі, думалі, может выздаравеець. І вот перад гэтым я віджу ў ва сне, што сматру я ў вакно, сматру сюды – раскрываюцца варота і едзет лошадзь, <...> І лошадзь пад’ехала, прама вот пад вокнамі стала. Я выскачыла, лошадзь стаіць такая красная здаровая, і на вазу ляжыць мая мама памёршая. Яна ў той кофточкі такой, у каторай дома большы хадзіла. Я сразу – эта Жанна умерла, ана за ней прыехала”⁹. Падкрэслена нерухомаць, пасмяротны выгляд нябожчыцы, эффект неспадзяванасці, гвалтоўнае з’яўленне на жывой тэрыторыі “пад вакном” мае мэтай сігналізаваць пра прыход смерці ў сям’ю ў рэальнасці. Прычым вытлумачэнне такога сну візіянерам адбываецца вельмі дакладна. Асобна трэба выдзеліць нябачнасць як адну з ключавых прыкмет нябожчыка на тэрыторыі “гэтага” свету падчас спрабаў кантакту з жывымі як яўнага маркера яго прыналежнасці “іншасвету”: “А мне пасле похаран снілася, што как-будта бы яна гаворыць: “Во как меня харонюць, і молюцца за меня ўсе, і людзей многа прыйшло” Усё расказаваець. Ну а тады: “Пайду лажыцца ў гроб”. Пайшла лягла. А так кругом людзі. А яна хваліла”¹⁰. Нават сама “смерць ва ўяўленні пінчука мае выгляд незвычайнага чалавека, якога ніхто, акрамя таго, хто памірае, не бачыць” [3, с. 254]. Такім чынам, на тэрыторыі жывых нябожчык дэманструе самыя розныя стратэгіі паводзінаў у залежнасці ад прычын снабчання. Але ж ніводная з іх не можа характарызавацца як бязмежна свабодная, бо абавязкова прысутнічае паказальны фактар “абмежавання” актыўнасці нябожчыка. Экстраардынарныя прычыны снабчання стасуюцца з незвычайнымі і нетыповымі сюжэтамі сну.

Каб прааналізаваць ступень актыўнасці нябожчыка на тэрыторыі “іншасвету”, лагічным выглядае звяртаць увагу на наратывы, дзе няма сумневу ў прыналежнасці лакацыі (сны-вандроўкі на “іншы” свет, сны з адназначнай маркіроўкай пераходу “мяжы” і да т.п.): “Мне адна баба расказвала, пра сон. Дык яна казалла, яе сястра спала, доўга спала, і была там, на тым свеце, усё абхадзіла, агледзела. <...> Павяла яе,

⁶ Запісана экспедыцыйнай ПДУ ад Васілевіч Анастасіі Ігнацёўны, 1922 г.н., у в. Шалашы Докшыцкага р-на Віцебскай в-ці.

⁷ Запісана Бабіч А.Ю., Зенько В., Пашкевіч І.Э. ад Шумель Аляксандры Міхайлаўны, 1914 г.н., у в. Ляхавічы Чашніцкага р-на Віцебскай в-ці.

⁸ Запісана экспедыцыйнай ПДУ ад Хілько Лідзіі Грыгораўны, 1926 г.н. у в. Бірулі Докшыцкага р-на Віцебскай в-ці.

⁹ Запісана Высоцкай А. і Шыпіла Н. ад Драздовай Алены Іванаўны, 1932 г.н., у в. Каз’янкі Полацкага р-на Віцебскай в-ці.

¹⁰ Тамсама.

вадзіла бальшое, як дом які, на абедзьве стараны дзверы. Каля адной дзверы стаяць жэнічыны, усе стаяць, стаяць, стаяць у радочак” [9, с. 148]. Апошняя мізансцена ўказвае на адназначную нерухомаць насельніц “іншасветнай” прасторы, пры тым, што дынаміка руху вакол іх захоўваецца (у асобах “вандроўніка” і т.зв. “правадніка”). Лінейнасць у вобразах (не толькі канструкцый, але і расстаноўкі людзей), пераклікаецца з традыцыйнымі ўяўленнямі беларусаў пра свет памерлых. Як слушна было заўважана А. Штэйнгольд, «міжволі ўзгадваюцца «гетэратопіі крызісу» (па М. Фуко) або «гетэратопіі адхілення» тыпу інтэрната, вайсковай казармы, шпіталя, турмы, і г.д.» [8]. Цікавы з пункту гледжання рухомасці / нерухомаці і наступны аповед: “Другі сон сніўся, што мы зь ім ехалі ў аўтобусе. Гэты аўтобус спорціўся. Мне прышлося вылезці зь ім. Чуць вылезлі. Ушлі мы зь ім. І тут такой карыдорчык, такая комнатка маленькая, у канцы столічак, тут краваць стаіць, перасцеленая горшым адзеялам з краснымі цвэтамі. І на адной старане сядзіць старушка, пакрыўшая такім жа самым адзеялам, а на другую краваць ён сеў. А я пасрадзі стала і нічога не магу сказаць. А яна гаворыць: “Я – Насця”. А Насця – гэта ягоная бабушка. А я кажу: “Я знаю”. І я вышла паціхоньку, мінула яго з гэтай бабай Насцяй. А яна ж ужо памершы была” [9, с. 139]. Незавершаны пераезд (лічы, персанажы засталіся ў нявызначанай, невядомай геаграфічнай кропцы) і далейшае апісанне “крытычна” пабудаваных лакацый адназначна ўказвае на тое, што асноўная дзея разгортваецца на тэрыторыі гетэратопіі. Нерухомаць нябожчыцы і яе нешматслоўнасць узмацняюць пачуццё патэнцыйнай небяспекі, што адчувае візіянер. Сімвалічнай з’яўляецца і страта рухомасці сынам апавядальніцы (“а на другую краваць ён сеў”), што каўзіруе ягоны пераход з разраду “жывых” да “нежывых” у рэальным жыцці. А. Штэйнгольд прапаноўвае ідэнтыфікаваць прастору згодна “самой магчымасці ажыццяўляць удзельнікамі сну рухі” [8]. Прычым указвае на той факт, што на тэрыторыі гетэратопіі нябожчык заўсёды знаходзіцца ў статычным стане, што, як падаецца, ідзе крыху ўразрэз з беларускім фальклорным масівам: “Ну і сніцца мне, кажаш, сон, прышла ў цэркву, і ўсе, кажаш, ідуць дзяўчаткі ў белых плаціяках і зь цвэткамі. А Бог сказаў, што глядзіце, кажаш, усе мёртвыя будуць ісці. Я кажаш, гляджу і кажу сама сабой: “А дзе ш мая Лукерыя?”. Ажно яна ідзець, ну вот як хрысцяць, тады намётку во гэту даець матка хросная, і гэту намётку цягнуць па зямлі. Я, кажаш, кажу: “Лукерычка, чаго ты так” – “Праз цябе, – кажаш, – Усе во дзіўчаткі бягуць і зь цвэткамі, а мне ніхто ні цвяткоў ні дасць, нічога, я гразная ўся, і плаціце на мне гразнае”. І гэту намётку, кажаш, гэтак цягнуць і цягнуць, і пашла адна”¹¹. Відавочна, што дамінантай тлумачэння сну з’яўляецца кейс з адмысловых рухаў нябожчыцы (“і гэту намётку, кажаш, гэтак цягнуць і цягнуць”) і вербальных пасылаў. Таму тлумачэнне сну як візіянерам, так і слухачамі з’яўляецца задачай нескладанай. На карысць іншасветнасці яе прыроды ўсё ж такі ўказвае высокая канцэнтрацыя там “нежывых” людзей і прысутнасць постаці Бога ў якасці кіроўцы “дзеі”.

Беларускі фальклор прапаноўвае шмат матэрыялаў, дзе нябожчык у снах на тэрыторыі гетэратопіі выступае істотай актыўнай і мабільнай. Прычын такой актыўнасці можа быць некалькі. Па-першае, безасабовасць памерлых, візуалізацыя іх як аб’яднанага адной ідэяй суцэльнага натоўпу: “І людзі, гавораць, ходзяць, ходзяць, у руках нічога ў іх нет. А ходзяць у том, у чом пахароненыя” [9, с. 147]. Па-другое, нябожчыку часта надаецца роля т.зв. “правадніка”, які, лагічна, павінен рухацца: “Мая мама ўжо памёрша была. А віджу сон, што я прышла на кладбішча. А віджу сон, што я прышла на кладбішча, і вышла мая мама, так як сцэжка к нашым магількам. І бярозка там стаіць. Выходзіць мая мама, дзе бярозка, і гавораць: “Анюта, хадзі са мной, – гаворыць, – Анюта, хадзі са мной” [9, с. 142]. Але ж можна сустрэць і наступнае: “А Пецька сніўся мне, што он прышоў на суд, вот якраз 40 дней наўверна было, он прішёл на суд, і сідзяць усе-усе во так во ў радок, і ўсе вродзе бы пакойнікі, і знакомые, і не знакомые, сідзяць <...> а Пецька ідзець і улабаецца, глянуў на мяня, і ўлабаецца <...> А патам залез на какую-та вазвышэннасць, сеў і смяецца. І глаўна на мяне глядзіць і улабаецца, давольны наўверна, што мы яго пахаранілі харашо, і рядом са сваімі пахаранілі, і ён астаўся давольны”¹². У фармаце дадзенага даследавання можна абмежавацца тым фактам, што гэты локус ужо адназначна “не жывы сусвет”, а хутчэй – лімінальны, памежны. Прычым нябожчык дэманструе ўвесь спектр актыўнасцей, якія ўласцівыя жывому чалавеку, – ён ходзіць, размаўляе, нават праўляе эмоцыі.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што падчас разгляду аповедаў пра сны ўзнікаюць некаторыя цяжкасці з ідэнтыфікацыяй тэрыторыі “сустрэч”, можна сказаць, што прыналежнасць тэрыторыі візіі да “жывой” ці “іншасветнай” у некаторым сэнсе служыць фактарам абмежавання ці інтэнсіфікацыі фізічнай і вербальнай актыўнасці нябожчыка, але ж не з’яўляецца абсалютам.

4. Каляндарны, часавы аспекты

Міжкультурнай універсальнай з’яўляюцца сны пра нябожчыкаў падчас рытуальна-маркіраваных прапеж-каў часу. Знакавымі могуць быць не толькі сны, прымеркаваныя да рэлігійных і сямейных святаў, але ж і проста выпадковыя ці сітуацыйныя. Звернем увагу на некалькі катэгорый сноў, якія закранаюць гэтыя пытанні:

– Сны як вынік парушэння сямейнай і/ці каляндарнай абраднасці.

Беларуская традыцыйная культура прад’яўляе даволі высокія патрабаванні да якасці выканання рытуалаў і абрадаў сямейнага цыклу, асабліва да пахавальных, якія нават і на сёняшні дзень характарызуюцца

¹¹ Запісана аўтарам ад Дрозд Соф’і Архіпаўны, 1935 г.н., у в. Мазуліна Ушацкага р-на Віцебскай в-ці.

¹² Запісана аўтарам ад Дзям’янавай Лідзіі Ягораўны, 1939 г.н., у в. Захаранічы Полацкага р-на Віцебскай в-ці.

высокай ступенню архаічнасці. Таму даволі натуральна, што: “Усе ж мы робілі, каб добра было. Ну ён мне сніўся. Но ён мне добра сніўся. Ніколі мне дрэнна не сніўся”¹³. Пры парушэннях пахавальна-памінальнага цыклу памерлы надзяляецца даволі шырокім колам актыўнасцей, у тым ліку, свабодным і безапеляцыйным правам заходзіць на тэрыторыю жывых: “Ай, – кажыць, – закуплю я ў тую абедню ў нядзелю”. *Спарадкавалася яна, прыйшла, кажыць дамоў і лягла спаць ужо. Замарылася і лягла спаць. А ён кажыць прыходзіць і стыдзіць мяне, кажыць: “Як табе ня стыдна, я прыйшоў у цэркаў, людзі пазбіраўшыся, а маеі радні нікога нема”*¹⁴. Падобнымі сюжэтамі характарызуецца і парушэнні каляндарнай абраднасці. У святочна маркіраваных прамежкі часу (напрыклад, падчас Дзядоў) нябожчык дэманструе не проста магчымасць, але і вялікае жаданне прыйсці на тэрыторыю жывых.

– Сны-просьбы.

Падобныя па сваёй сюжэтай і семантычнай афарбоўцы да папярэдняй групы сноў, бо часта сон-просьба якраз-такі з’яўляецца вынікам нейкага парушэння (сітуацыйнага ці рытуальнага). Даволі частотны сюжэт пра просьбу “перадаць” нейкія матэрыяльныя рэчы, у якіх нібыта мае патрэбу нябожчык. Так, напрыклад, адзенне ў народных уяўленнях выступае як неад’емная частка яго носьбіта [14, с. 114]. Сон-візуалізацыя пэўных метамарфоз, маніпуляцый, датычных адзення, а таксама яркай прагматыкі рухаў нябожчыка, з’яўляецца сігналам-прэскрыпцый для жывых: “Дык памёрла жэнічына, а тады прыходзіць, ну у ва сне так сніцца людзям, што прыйшла яна, эта Насця, ногі босыя, халодна зімой, а яна ногі трэць, у снег іх. “А цёця Насця, а чаго вы прыйшлі так босымі?” А яна гаворыць: “А пачаму вы мне не палажылі чулкі, вы мне старыя палажылі – яны вясціліся, а я цяпер баяжом хаджу”. Так насілі на кладбішча, яна сказала, што там і там памрэць чалавек, і вы заняціце эта абубанне, палажыце, ён мне перадаць”¹⁵.

– Сон-дыялог/ парада.

Крыніцай такіх сноў з’яўляецца ўяўленне ў традыцыйнай культуры пра неразрыўную сувязь продкаў з родам, высокую ступень ангажаванасці нябожчыка-сваяка да рытмаў жыцця жывых членаў яго сям’і. Дадзеная катэгорыя сноў прэзентуе памерлага як істоту хутчэй спрыяючую, чым патэнцыйна варожую; таксама ў такіх снах памерлы надзяляецца ўсім спектрам актыўнасцей, што ўласцівыя жывому чалавеку: “І кажыцца нада было ужо вот уставаць перад утрам, часоў у пяць, у шостым, віджу у ва сне: нехта стукаецца ў хату. Я гавару: “Хто там?”. Адкрыў, эта я.” Я гавару: “Чаго ты ідзеш, ты ж памёр”. Адкрыў, я табе савет дам, і пайду, ня бойся ты мяне”. Ну я адкрыла, прышоў і сеў, і кажыць: “Вот я прышоў табе савет даваць”. Але ж не ў смярцельнае этай адзежы, а так, як хадзіў дома <...> Вот я прышоў табе распарадзіцца” – “А як я хату не прадам?” – “Не прадасі – чорт яе бяры, заб’еш вокны, хай стаіць, можа калі хто купіць” <...> А ён гаворыць: “Вот унукава свадзьба будзіць, ты тожэ абізацельна с’ездзіць далжна. Мяне там не будзіць, а мы з другам на машыне пад’едзім і будзем глядзець, якая жана, якое што”¹⁶. То бок, нябожчык даволі свабодна перамяшчаецца ў прасторы і свабодна размаўляе, мае неспецыфічны знешні выгляд, актыўна “ўдзельнічае” ў значных падзеях сваёй сям’і.

– Сон на смерць/хваробу.

“А відзела этава саседа, Шэрсцянога Носа, у ва сне, а я гавару: “Дзядзя Саіша, ну как там, на тым свеце жыцьня?” А ён паказуў так во, палец уверх выставіў, во как, хараішо. І большэ нічаго не сказаў. А патом я пайшла дальшэ па дароге, а он свернуў к Макеям у калітку. Я гавару, інцэрэсна, чаго эта? Чаго эта ён паішоў к Макею. А тада буквальна два дні праішло – Макея паралізавала, чуць не ўмер”¹⁷. Гэта толькі адзіны прыклад, дзе пры даволі свабодным перамяшчэнні ў прасторы прысутнічае момант вербальнай скаванасці. Такім чынам, у дадзенай катэгорыі сноў акцыянальнасць памерлага мала чым адрозніваецца ад іншых груп: нябожчык рэалізуе сябе па розных сцэнарах на фоне прысутнасці нейкіх “абмежаванняў”.

– Сон, што не мае выразнай прычыны.

Такія аповеды-сны нярэдка сустракаюцца ў фальклорным масіве, і нягледзячы на знешнюю “пустату” і безпрычыннасць, з’яўляюцца знакавымі: “І тата памёр і мама памёрла, адзін раз кагда-та сасніўся, як яшчэ мы толькі жылі ў старой хаце, немцы яшчэ не спалілі. І быў у нас шкаф бальшы такі стаяў, і зверху яго ўзяў і круціць стаў гэты шкаф. А сам у лазняку, удзівланкі на нагах, шапка абоякая, стаіць і круціць. Я гавару: “Тата што ты робішь? Ты ж шкаф порцішь”. А ён: “А што яму гэтаму шкафу”. А сам работае. А ночай гэты сон, а Бох яго, сасніўся ж, а што к чаму, не знаю”¹⁸. Як заўважна, “знак сну” так і не быў суаднесены са “знакам рэальнасці”, але ж з пункту гледжання традыцыі гэта некрытычна: па-першае, сістэма тлумачэння носіць адкрыты характар, і ўся неверагодна шырокая сума магчымых значэнняў сну можа перабірацца на прадмет супадзення з рэальнасцю нават на працягу ўсяго жыцця; па-

¹³ Запісана экспедыцыяй ПДУ ад Васілевіч Анастасіяй Ігнацьёўнай, 1922 г.н., у в. Шалашы Докшыцкага р-на Віцебскай в-ці.

¹⁴ Запісана экспедыцыяй ПДУ ад Хілько Лідзіі Грыгораўны, 1926 г. нар. у в. Бірулі Докшыцкага р-на Віцебскай в-ці.

¹⁵ Зап. Бабіч А.Ю., Зенько. В., Пашкевіч І. Э. 14.08.2008 г. ад Шумель Аляксандры Міхайлаўны, 1914 г.н. у в. Ляхавічы Чашніцкага р-на Віцебскай в-ці.

¹⁶ Запісана Бабіч А.Ю., Хрол В.А. 08.2008 г. ад Згоднай Тамары Канстанцінаўны, 1935 г.н. у в.Ляхавічы Чашніцкага р-на Віцебскай в-ці.

¹⁷ Запісана аўтарам ад Дзям’янавай Лідзіі Ягораўны, 1939г.н. у в. Захарнічы Полацкі р-на Віцебскай в-ці.

¹⁸ Запісана экспедыцыяй ПДУ ад Талаковіч Лідзіі Фёдараўны, 1955 г.н., 2007 г.

другое, у некаторых выпадках патрэба ў тлумачэнні адсутнічае ўвогуле, бо сон выконвае хутчэй псіхалагічна-тэрапеўтычную функцыю, чым праскапічную.

Такім чынам, пры адсутнасці крытычных парушэнняў з боку жывых, нябожчык у сне пазіцыянуе сябе істотай нейтральнай і ўмерана актыўнай, мае звычайны прыжыццёвы выгляд. Такія сны маюць функцыю прафілактычнага напаміну і не выяўляюць за нябожчыкам якіх-небудзь экстраардынарных адхіленняў з пазіцыі дынамічнасці ці статычнасці нябожчыка. Калі мае месца грубае парушэнне з боку жывых, ці, напрыклад, форс-мажорныя абставіны ў сямейным жыцці, нябожчык мае ўнутраную матывацыю на данясенне інфармацыі да жывых любымі даступнымі яму сродкамі, у некаторых выпадках – за кошт візуалізацыі праз сон нетыповых для жывога чалавека паводзінаў. Большасць сноў гэтай катэгорыі таксама грунтуецца на фоне сюжэтнай наяўнасці ў нябожчыка фактараў абмежавання свабоды камунікацыі з “гэтым” светам: вербальная скаванасць, абмежаваны час кантакту і г.д.

Заклучэнне. Разгледзеўшы пытанне актыўнасці нябожчыкаў у прасторы сну па матэрыялах беларускага фальклору к. XIX – пач. XXI стст., можна зрабіць наступныя высновы:

1. Даволі цяжка перацаніць значэнне, якое маюць для традыцыйнага грамадства сны, што так ці інакш прэзентуюць нябожчыкаў. Дадзеныя сны валодаюць унікальным патэнцыялам дыялогу паміж сусветамі. Яны ярка дэманструюць інтэрактыўны характар адносінаў паміж “жывым” і “нежывым” у свядомасці чалавека, варыятыўнасць суб’ектаў і аб’ектаў гэтых адносінаў. Наратывы дадзенай катэгорыі з’яўляюцца інструментам сацыялізацыі смерці. Тэксты-сны пра пасмяртное існаванне нябожчыкаў даволі арганічна інкарпаруюцца ў разнастайныя блокі памінальна-пахавальнай абраднасці, у асноўным – у перыяд працяглай жалобы па нябожчыку. На працягу гэтага часу візіі сна культурына апрацоўваюцца свядомасцю чалавека, які гэты сон бачыць, актыўна рэцытуюцца і, як вынік, – паўстаюць будаўнічым матэрыялам для канстрування ўяўленняў пра “іншасветную” рэальнасць. Безумоўна, такія апаведы выконваюць важную псіхатэрапеўтычную функцыю, змягчаючы для сваякоў сітуацыю вострага стрэсу страты блізкага чалавека.

2. Аналіз палявых матэрыялаў прадэманстраваў, што нябожчык у снах рэалізуе даволі шырокі спектр актыўнасцей: ад свабоды дзеянняў па ўзору жывога чалавека да поўнай “смяротнай” нерухомасці. Паказальна, што нават нягледзячы на вонкавую актыўнасць, амаль у кожным наратыве памерлы будзе мець хаця б адзін з маркераў т.зв “абмежаванняў”, што ўказвае на ягоную ўнутраную “нежывую” прыроду: вербальная скаванасць, нешматслоўнасць, нябачнасць, эмацыйная ці фізічная статычнасць, немагчымасць зайсці на пэўныя тэрыторыі, часавыя ліміты і г.д. Усё гэта таксама з’яўляецца паказчыкамі цяжкасці камунікацыі паміж “светам жывых” і гетэратопіяй.

3. Фактарамі магчымага ўздзеяння на сюжэтнасць сноў і, адпаведна, на актыўнасць і мабільнасць нябожчыкаў, былі выдзелены наступныя акалічнасці: характар смерці нябожчыка, ініцыятар снабачання, сюжэтны локус, часавы і каляндарны аспекты. Прычына смерці не столькі ўплывае на саму здольнасць нябожчыка рухацца і перамяшчацца, колькі мадэлюе дэкарацыі і ўмовы яго пасмяртнага існавання, рэгулюе ў пэўнай ступені асабістую свабоду, а таксама ўплывае на эмацыйную афарбоўку сна-візіі і далейшую яго ацэнку наратарам. Сны, ініцыяваныя “іншасветам”, дэманструюць спробы нябожчыка рэалізавацца падчас візіі максімальна з мэтай перадачы важнай інфармацыі жывым. Гэта прадугледжвае наяўнасць розных актыўнасцей, але, што паказальна, не заўсёды ў поўным аб’ёме. У катэгорыі сноў “жывы-ініцыятар” матывы ўнутранай не-свабоды памерлага і забароны на некаторыя віды актыўнасці ўступаюць у канфлікт з імкненнем да захавання роднасных зносін. Прыналежнасць тэрыторыі візіі да “жывой” ці “іншасветнай” у некаторым сэнсе служыць фактарам абмежавання ці інтэнсіфікацыі фізічнай і вербальнай актыўнасці нябожчыка, але ж не з’яўляецца абсалютам, які жорстка рэгулюе гэтае пытанне. Справа ў тым, што нават ідэнтыфікацыя прасторы часам вызывае цяжкасці, што задае кірункі для далейшых даследаванняў. Такім чынам, кожны з фактараў у стане ўплываць на ступень актыўнасці нябожчыка ў большай ці меншай ступені, але ж казаць пра абавязковае спрацоўванне нейкіх сюжэтных патэрнаў і схем даволі цяжка. Сон як феноменальны субжанр характарызуецца няпэўнасцю, разнабаковасцю, і не заўсёды сістэмнасцю. Нябожчык у сюжэтах сноў выступае істотай з пэўнай унутранай матывацыяй і свабодай быць актыўным ці не быць, рухацца ці не рухацца, размаўляць ці не размаўляць, такім чынам дэманструючы сваё падабенства з жывым свабодным чалавекам. У асноўным гэты аспект яго існавання не так часта асвятляецца наратарамі-візіянерамі, а калі і асвятляецца, то ў першую чаргу пераследуючы пэўныя мэты – адсутнасць актыўнасці ці яе прысутнасць мае нейкую семантычную значнасць з пункту гледжання тлумачэння праскапічнага сна. То бок, дадзеная сфера фальклору характарызуецца варыянтнасцю, за выключэннем аднаго інварыянту – “іншасвет” у традыцыйнай свядомасці не менш рэальны за свет жывых, і памерлы працягваюць у ім сваё існаванне.

ЛІТАРАТУРА

1. Лурье, М.Л. Вещие сны и их толкование (На материале современной русской крестьянской традиции) / М.Л. Лурье // Сны и видения в народной культуре / Сост. О.Б. Христофорова. – М. : РГГУ, 2002. – С. 26–43.
2. Аўсейчык, У.Я. Пахавальна-памінальная абраднасць вясковага беларускага насельніцтва Падзвіння ў канцы XX – пачатку XXI стагоддзя / У.Я. Аўсейчык // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарныя науки. – 2010. – № 7. – С. 199–209.

3. Васілевіч, У.А. Жыцця адвечны лад: Беларускія народныя прыкметы і павер'і : у 2 кн. / У.А. Васілевіч. – Кн. 2. – Мінск : Маст. літ., 1998. – 607 с., іл.
4. Кормина, Ж.В. Мир живых и мёртвых: способы контактов (два варианта северорусской традиции) / Ж.В. Кормина, С.А. Штырков // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. – М. : «Индрик», 2001 – С. 206–231.
5. Добровольская, Е.В. Запреты и предписания, регулирующие загробную жизнь человека / Е.В. Добровольская // Традиционная культура – 2011. – № 4 – С. 91–103.
6. Пахаванні, памінкі, галашэнні / Рэд. кал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 615 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).
7. Сержпутоўскі, А.К. Гняздоўе белых буслоў: казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі ; склад., прад., літ. апрац. У.К. Касько. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 318 с.
8. Штейнгольд, А. Гетеротопии потустороннего в снах о покойниках (на западнопричудском материале) / А. Штейнгольд // Literatūra. – 2015. – Т.57(5). – Р. 77–87.
9. Лобач, У.А. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 2: Народная проза беларусаў Падзвіння : У 2 ч. / У.А. Лобач. – Ч. 1. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – 292 с.
10. Андрыютина, М.А. Места захоронений: хорошие и плохие (по материалам Полесского архива) / М.А. Андрыютина // Традиционная культура. – 2014. – № 2. – С. 123–133.
11. Сафронов, Е.В. Актуализация «dream-telling» в похоронно-поминальном обряде (на материале Ульяновской области) / Е.В. Сафронов // Вестн. РГГУ. Сер. История. Филология. Культурология. Востоковедение. – 2009.
12. Foucault M. Of Other Spaces // Diacritics. – 1986. – Vol. 16. – No. 1.
13. Зайкоўскі, Э.М. Акро / Э.М. Зайкоўскі // Беларуская міфалогія : энцыклапед. слоўн. / С.І. Санько [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – С. 21–22.
14. Валодзіна, Т.В. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т.В. Валодзіна. – Мінск : Тэхналогія, 1999. – 167 с.

Паступіў 01.04.2019

REFERRING TO THE TOPIC OF ACTIVITIES OF THE DEAD IN THE DREAM SPACE, ACCORDING TO BELARUSSIAN FOLKLORE MATERIALS OF XIX-XXI CENTURIES

A. VYSOTSKAYA

The article investigates the narratives of dreams, which represent the dead in the Belarusian traditional culture. An important motif of dreams – the characters with intrinsic motivation for physical activities, or vice versa, a complete lack thereof. Various scenarios of interactions between "this" world and the "other" are depicted via phenomenal features of dream world space. It is important, that unlike real communications, the nature of this dialogue is permitted in terms of tradition. Visualization of the dead as active being in dream world, however, has limitations. The article contains analysis of the correlation of certain factors as well as freedom of activities of the dead in the stories about dreams. Using the samples of ethnographic recordings made by the autho herself, as well as by participants of ethnographic expeditions organized by Polotsk State University, were identified the main subjects of interactions of "living world" and "the other world" in dreams, reasons of the difficulties in this communication, as well as the functionality of dreams of this category in Belarusian traditional culture.

Keywords: folklore, dream, traditional culture, myth, worldview, narrative.

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Лобач У.А.</i> Крымінал і махлярства ў гандлёвых адносінах паміж Полацкам і Ганзейскім саюзам у XIII – пачатку XVI стст.	2
<i>Белозорович В.А.</i> Концепция отечественной истории В.М. Игнатовского	10
<i>Риер Я.А.</i> Полоцк и Литва по данным немецких хроник и полоцких актовых материалов XIII века	14
<i>Чараўко В.У.</i> Асаблівасці тэрытарыяльнага размеркавання сельскіх могілак Беларускага Падзвіння XIV – XVIII стст.	18
<i>Башкоў А.А.</i> Арганізацыя археалагічных даследаванняў шляхецкіх рэзідэнцый XVI – XIX стст. на Берасцейшчыне	22
<i>Ляпешкін Я.М.</i> Дзейнасць губернатараў у сферы развіцця адукацыі і культуры беларускіх губерняў у 1864 – 1914 гг.	26
<i>Чайкин С.Н.</i> Комплектование личного состава тюрем на Белорусских землях во второй четверти XIX – начале XX вв.	34
<i>Бараненко В.В.</i> Механизм формирования состава Белорусского Православного Священного Синода Белорусской обновленческой церкви (1924 – 1934 гг.)	39
<i>Стрелец М.В., Билевич А.В.</i> Деятельность общественных организаций в 1926 – 1939 гг. на территории Полесского воеводства во Второй Речи Посполитой	46
<i>Кривчиков В.М.</i> Организация спецстроительства на территории Белостокской области БССР силами местного населения накануне Великой Отечественной войны	52
<i>Генина Ю.А.</i> Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга на территории Беларуси (1941 – 1944 гг.): к вопросу об историографии проблемы и источниках	56
<i>Сумко А.В.</i> Выжыванне пасля вызвалення: вёска Паўночнай Беларусі ў дыскурсе вуснай гісторыі 1944 – 1945 гг.	65
<i>Корсак А.И.</i> Воинские захоронения и захоронения жертв Великой Отечественной войны: к вопросу учета и классификации на примере Витебской области	73
<i>Марцынкевіч І.А.</i> Станаўленне і развіццё сістэмы медыцынскай дапамогі інвалідам і ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны (1943 – 1956 гг.)	79
<i>Кухарэнка А.А., Кухарэнка А.В.</i> Хранатоп як паказчык межаў сакралізацыі для структурных даследаванняў украінскіх вясельных абрадаў	85
<i>Лаўрыненка К.В.</i> Рыма-каталіцкі Касцёл у Віцебскай вобласці напрыканцы 1970-х – сярэдзіне 1980-х гг.: напярэдадні кардынальных змен	90
<i>Андрэйчык К.В.</i> Утварэнне і дзейнасць дзяржаўнай інспекцыі па ахове гісторыка-культурнай спадчыны ў 1991 – 2001 гг.	100
<i>Метеж О.А.</i> Деятельность международных научно-образовательных центров и общественных организаций в развитии культурных и научных связей Республики Беларусь и Федеративной Республики Германии на современном этапе	104
<i>Зуев И.В.</i> Сотрудничество Швейцарии с постсоциалистическими государствами Европы	109
<i>Гальнскі Р.Дз.</i> Агульны агляд комплекса артэфактаў з археалагічных даследаванняў на тэрыторыі гістарычнага цэнтра г. Бышава	115
<i>Высоцкая А.С.</i> Да пытання актыўнасці нябожчыкаў у прасторы сноў па матэрыялах беларускага фальклору к. XIX – пач. XXI стст.	123